

આ પુસ્તકમાં અનુવાદ માટે પસંદ કરેલા મોટા લાખના લેખો નવાદરલાલજીના 'The Unity of India' એનામે પ્રસિદ્ધ થયેલા અંગ્રેજી લેખસમૂહમાંથી લીધેલા છે. 'ભારતની એકતા' એ આપણા જીવંતોનગરો પ્રથમ છે. 'રાષ્ટ્રપુરુષ' અને 'ગાંધીજીનો જન્મનો' એમાં ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વ અને કાર્ય વિષે તેમણે કરેલું મૂલ્યાંકન છે. 'ન્યાયાધીશનું માનસ' આપણા સમાજના એક વિકટ પ્રશ્નનું દ્વિર્ગન કરાવે છે, ને એમાં આપણને નવાદરલાલજીના માનવદિતેથી હૃદયનો પણ ચિતાર મળે છે. 'ભાષાનો સવાલ' એ જદું ચર્ચસ્પદ વિષય છે, અને સ્વભવ છે હજી કેટલોક વખત રહેશે એવું સાચીય ને તટસ્થ નિરૂપણ આ લેખમાં કરેલું છે. 'કોમી સવાલ'ની તેમની મીઠાસા વિષે ભાગ્યે જ કોઈને મતભેદ દર્શાવવાપણું હોય. 'શાન્તિ અને સામ્રાજ્ય' અને 'શાન્તિનો માર્ગ' એમાં જગતના રાજકારણના મોટા સ્વભાવ પ્રશ્નની ચર્ચા છે. જગતમાં ચિરન્તન શાન્તિ રચાપવી હોય, તો કેવળ યુદ્ધ અટકાવવા માટે કરેલા અભ્યાસમાં પ્રયાસથી પૂરી સફળતા મળવાની નથી, ને મળી પણ નથી ને અન્યાયને કારણે યુદ્ધો ફરીફરીને થાય છે તે અન્યાય દૂર કરવો એ જ વિશ્વશાન્તિનો ખરો માર્ગ છે તેથી સામ્રાજ્ય અને શાન્તિ એ જ ન મળી શકે એવી વસ્તુઓ છે, એમ તેમણે યુરોપના શાન્તિવાદીઓને બેધકક-પણે સ્પષ્ટતાપૂર્વક દીધેલું વળી જગતમાં અન્યાય કરનારનું માનસ પલટાવીને મુખારા કરાવવા જોઈએ એ સાચું પણ એ પરિવર્તન કેવળ દલીલથી કરાવી શકાય છે ખરું? ફરીથી સફળ ન થાય ત્યાં, દિ યાનો આશ્રય ન લેવો હોય તો, બીજા કયા માર્ગ લેવો? એ બીજા સચોટ માર્ગ ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો જતાળ્યો છે તેમાં ઈશ્વરનું ચિરિપ્રવચન અને અસર-કારક કાર્યપદ્ધતિ બેનો સંયોગ છે, એમ પરિવર્તનને કહેવું છે. નવા જોડિક દલીલોની અંતર પડતી નથી ત્યાં સત્યાગ્રહી જાતે કદ વેડીને અન્યાય કરનારનું હૃદય પિગળાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પશ્ચિમના શાન્તિ-વાદીઓ ને ગાંધીજી વચ્ચે આ ને મોટો ભેદ છે, તેના તરફ પરિવર્તન આપણી સીધી છે. 'દિ દેના રાજકારણો' વિષેનું તેમનું ભાષણ એ વિષયના તેમના લાંબ વિચારો રત્ન કરે છે, ને અત્યારે તે જદું જ પ્રાસંગિક છે. 'મુરખાને કાઢો', 'ખાલીમાં સોય દિવસ', અને 'કારખીર' એ ગદ્ય-ચો છે એમ કહેવામાં જરાય અવિશ્વેશિત નથી, એ કવનમાં ગાયક પણ સમત થયે એમાં લેખકે જણે પોતાનું આજી અતર દાલણુ

અને પ્રજાને હંમેશાં લાંબે માળે લાભ થવાનો સંભવ રહે છે; હું તો માનું છું કે લાભ થાય જ છે પણ પૃથક્કરણ કરીને જોતાં હવે એમ માલૂમ પડે છે કે આઝાદી અર્થાત્ સ્વરાજ કે સ્વતંત્રતા એ કાર્ક ધત્તર સાધ્યનું સાધન છે સાધ્ય તો એ છે કે એ પ્રજા જીવનની જે કક્ષાએ ધોય ત્યાંથી જીવી કક્ષાએ પહોંચે, એટલું જ નહીં પણ એના પરિણામરૂપે આખી માનવજાતિ જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં આગેકૃત્ય કરે. હિંદમાં જીવનમરણની સાથે મંગલધરાવનારો ને સૌથી મહત્ત્વનો જે પ્રશ્ન આપણી સામે પડેલો છે તે તો છે પ્રજાનું ધોર દારિદ્ર્ય. તેમાંથી બીજાં અનેક દુ.ખો નીપજવા પામે છે. એ દારિદ્ર્ય ને તેની સાથેનાં દુ.ખો જોડા કરવામાં રાજકીય સ્વતંત્રતા આપણને મદદ કરશે ખરી ?

આ વિષયને અંગે એક વાત યાદ રાખવી જરૂરની છે. અંગ્રેજો દોઢસોથી પણ વધારે વરસ થયાં હિંદ ઉપર સત્ક્રમણ અંકુશ ચલાવી રહ્યા છે એ સમય દરમ્યાન તેમને મનમાની રીતે વર્તવાની પૂરેપૂરી છૂટ હતી. એમના અમલ ઉપર લોકસત્તાનો કે બીજો કોઈ જાતનો કોઈ અંકુશ નહોતો. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ એટલે દુઃ પડેલી હતી, ને આ દેશ વિશે એટલી અજાણ હતી, કે તેનાથી કશી દખલ થઈ શકે એમ હતું નહીં. હિંદુસ્તાન સમૃદ્ધિમાન દેશ હતો, અને છે. તેને ત્યાં ખેતીને માટે ગસાળ જમીન તથા બીજી સાધનસામગ્રી, ખનિજ દ્રવ્યોના બંડાર, તથા માલુસોનું સંખ્યાગજ, એ સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ બરેથી છે. માત્ર તેની પ્રજા જ નિર્ધન છે. હિંદની દોષતથી આકર્ષાઈને જ સાદસિક પરદેશીઓનાં ધાડેધાડા આ દેશ પર ચડી આવ્યાં હતાં. આટલી સાધનસામગ્રી, આટલું માનવ-ધન, ને દોઢ સદ્દશી નિરંકુશ જડગીરી, એ બધામાંથી સારી રેડે પરિણામ નીપજેલાં જોવાની અપેક્ષા રાખવાનો આપણને દક છે. આ સમય દરમ્યાન યુરોપ એટલું બધું બદલાય ગયું છે કે જે યુરોપ જૂના વખતમાં હતું તે જ આ, એવી ઓગળ પડ્યું ન પડે; જ્યાં

પણ અજબ વેગથી કાયાપલટો કર્યો છે; અને અમેરિકાનાં જીવનની ધનિકમાં ધનિક દેશ બન્યું છે. પણ હિંદમાં હજી આપણે ત્યાં ધૈર્ય દારિદ્ર્ય પ્રવર્તે છે; નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ધણું મોટું છે; અને સદાચં તથા રોગોપચારની સવક પણ નહીંજેવી છે. જીવનની તમામ સુખ-સમવકાનો અભાવ છે એમ જ કહેવો! અંગ્રેજી અમલને પરિણામે કેટલાંક સારાં કામ — ખાસ કરીને નહેરોની ખામતમાં — થવા પામ્યાં છે, એમાં શક નથી. પણ જે કામ યહ શકે એવાં હતા તેને સુકામતે એ કામ કેટલાં ઓછાં છે !

આને માટે હિંદી પ્રાણનો વાંક કાઢવામાં કરો સાર નથી. એ સોજીને તો આ વિષયમાં કશું બોલવાની છૂટ જ કદી અપાઈ નથી. કોઈ પણ દેશની પ્રજા પછાત દશામાં હોય, એ હકીકત જ ત્યાંની સરકારની નાલાયકી પુરવાર કરે છે. હિંદમાં અંગ્રેજી અમલનું જે પરિણામ આપ્યું છે તે હીવા જેવું છે એટલે એ અમલની નિષ્ફળતા સામિત કરવાને હસીકની જરૂર બાએ જ રહે છે. પણ એ નિષ્ફળતા કમૂપ કરી એટલાથી આપણા આજના સવાયોનો ઉદ્ધેશ જરાયે નજીક આવતો નથી, એ વાત સાચી છે. છતાં આ જે નરી હકીકત છે તે ધ્યાનમાં રાખવી સારી છે; કેમકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદી અમલનું મૂળ મંડાણ જ એવું છે કે આપણા પ્રજો વધારે વિકટ રૂપ ધારણ કરે પણ તેમાંથી એકપનો નિકાલ આવે નહીં. છતાં આ સરાસો તો આમકપૂર્વક ઉદ્ધેશને માટે પોષાર કરી રહ્યા છે. એટલે એ ઉદ્ધેશ માટે આપણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની કક્ષા બદલ નગર નાખ્યા વિના છૂટો નથી.

હિંદનું ક્ષેત્રાળ અમેરિકાનાં સંયુક્ત સરવાનો કરતાં ઓછું છે. છતાં તે વિશાળ દેશ છે; અને તેની વચ્ચે અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો કરતાં ઘણી વધારે છે. એટલે આપણા પ્રજો એક દેશના નથી પણ એક ખંડના છે, એમ કહેવું વધારે વાસ્તવિક અણ્યામ. યુરોપના નાના નાના દેશોના પ્રજો જેવા હોય છે તેવા આપણા

પ્રશ્નો નથી. તાર ટપાલ રેડિયો વગેરે આધુનિક ઢબનાં વહેવારનાં સાધનો ચર્ચા, ને રેલ મોટર વિમાન વગેરે આધુનિક ઢબની અવર-જવરની રીતો નીકળી ત્યાં સુધી, આટલો લાંબો કાળ, આવડા વિશાળ દેશને એક જ રાજકીય અમલના અંકુશમાં રાખવાનું કામ ધણું મુશ્કેલ હતું. વિશાળ સુલક તો અમેરિકાનાં સંસ્થાનોમાં પણ છે; છતાં તેનો વિસ્તાર અને વિકાસ વધીને એક પ્રજાજન રાજ્ય હરતીમાં આવ્યું, તેનું કારણ એ કે ત્યાં વાહનવહેવાર અને તાર ટપાલ વગેરેની સમગ્ર ધણી વધી અધ. એ સંસ્થાનોની પાછળ જો લખો—સેંકડો ને હજારો વરસોનો—ઇતિહાસ પોલો હોત, ને ત્યારપછી આધુનિક વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગને લીધે ક્રાંતિ થવા પામી હોત, તો કદાચ એ દેશના ભાગલા પડી જત, ને તેમાંથી નાના નાના દેશદર્ષી ધણા એકમેકે મેલા ચાલ. યુરોપમાં એમજ બનવા પામ્યું છે. હિંદના લાંબા ઇતિહાસ દરમ્યાન એ દેશ નાના નાના અનેક રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયેલો. એ વખતની પરિસ્થિતિમાં એમ બનવું અનિવાર્ય હતું. છતાં ભારતની રાજકીય એકતાનો વિચાર કાયમ હતો; અને રાજ્યો ને સમ્રાટોએ એકતા સાધવાના પ્રયત્નો પણ કરેલા. આજથી જો હજાર વરસ પર અરીકે, એ એકતા ખરેખાર સિદ્ધ કરી પણ હતી; અને આજે હિંદમાં 'સિટનતુ' જે સામ્રાજ્ય છે તેના કરતાં વિશાળ સામ્રાજ્ય તેણે રચાઈ હતું. એની મીમા છેક મધ્ય એશિયા સુધી ફેલાયેલી હતી, ને તેમાં અધ્યાનિરતાનનો સમાવેશ થઈ જતો હતો. માત્ર દક્ષિણ ભારતનો એક નાનો ભાગ જ બહાર રહી ગયેલો; ને તેનું કારણ એ હતું કે વિજય અને સામ્રાજ્યનો જીવાળ જો વખતે પુરજોયમાં હતો તે જ વખતે અજોકના મનમાં લડાઈ અને જીતામરકીન વિષે બરેરાટી છૂટી અઈ. જૂનકાળમાં બીજા રાજ્યોએ ભારતની રાજકીય એકતા સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરેલો, ને તેમાં કંઈક અંશે સફળતા પણ મેળવેલી પણ આખા દેશ પર એકદમ રાજકીય અમલ સ્થાપવાની આ ધારખા દળાજૂત થઈ નહીં; કેમકે એને માટે જે સાવનસામમી ને યન્ત્રો

જોઈએ તેનો અભાવ હતો. અંગ્રેજોનું હિંદમાં આગમન થયું તે જ વખતે બોમ્બેએ વાહનવહેવાર, તારટપાલ, ને આધુનિક ઢબના ઉદ્યોગમાં વધારો થવા પામ્યો. તેને લીધે જ આખરે અંગ્રેજી અમલને રાજકીય એકતા સ્થાપવામાં સફળતા મળી.

હુનિયામાં રાષ્ટ્રવાદનો જન્મ થયો તે પહેલાં, હિંદમાં શું કે શી જ દેશોમાં શું, રાજકીય એકતા સાધવાની ઈચ્છા સાધારણ રીતે સમગ્ર પ્રજામાં નહીં, પણ રાજા કે વિજેતાના મનમાં પેદા થતી. હિંદમાં તો ધણી જમાના સુધી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય મોટા પ્રમાણમાં ચાલતું હતું. તેથી પ્રજાને પોતાની સ્થાનિક સ્વતંત્રતા ને પોતાના સ્થાનિક હકો માનવવાની જોડલી કાળજી રહેતી તેટલી દેખતા. અધ્યવર્તી રાજ્યતંત્રને વિષે રહેતી નહીં, એ અધ્યવર્તી તંત્રમાં રાજાઓ બદલાતા; પણ નવા આવનારાઓ પ્રજાના સ્થાનિક હકો જાળવતા, ને તેમાં રખાઈ કરતા નહીં. આને લીધે, રાજા પ્રજા વચ્ચે ધુરોપના જેવાં યુદ્ધો આ દેશમાં થતાં નહીં. પાછળથી રાજાઓ, આ વાતનું જોડું નહોતે, પોતાની આપણું સત્તા ધીરેધીરે કરતાં વધારતા ગયા.

આમ ભૂતકાળમાં આખા ભારતની રાજકીય એકતા સધાવી શક્ય નહોતી. ભારતના જીવનમાં એથી વધારે એકતા પેદા કરનારી અથવા તો ભાગના પડાવનારી કંઈ વસ્તુઓ મોજૂદ હતી, તે આપણે તપાસવું જોઈએ. આપણે માટે વધારે અગત્યનો વિષય તો એ છે. એને લીધે આપણને વર્તમાનને સમજવામાં ને બાવિનું ધક્કર કરવામાં મદદ થશે. કેટલાક લોકો હિંદની સ્થિતિ ઉપરઢપરથી તપાસે છે પશ્ચિમમાં આધુનિક ઉદ્યોગને લીધે એક જ જાતનાં જે રૂપરંગ પ્રચલિત થયાં છે તે જોવાને તેમની આખ ટેવાઈ ગઈ હોય છે. એટલે હિંદનાં રૂપરંગ, સિવાજ અને રહેણીની વિવિધતા ને વિભિન્નતા તરફ તેમનું ધ્યાન વધારેપડતું જેઆવાનો સંભવ રહે છે હિંદની જે એકતા છે તે તેમની નજરે ચડતી નથી અને છતાં હિંદને વિષે જે ઠાઠ પ્રચંડ અને મૂઝમૂઝ દરીદ્રતા હોય, તો તે એ છે કે તેણે

આટલા બધા જમાના થયા પોતાની અંતર્ગત એકતા સાચવી રાખી છે. દિંદોનો ઇતિહાસ હજારો વરસનો છે. આજના બધા રાષ્ટ્રોમાં એકલા ચીનની જ સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ આટલા પ્રાચીન કાળથી અરખસિત વહેતો આવ્યો છે આજથી પાંચ છ હજાર વરસ પહેલાં સિન્ધુકાંઠાની સંસ્કૃતિ આખા ઉત્તર ભારતમાં પ્રચલિત હતી, ને સંભવ છે કે દક્ષિણમાં પણ ફેલાયેલી હોય. ત્યારે પણ એ સંસ્કૃતિ ધણી વિકસેલી હતી, ને એટલે વિકાસ સાધના તેને હજારો વરસ લાગ્યાં હશે. ઇતિહાસના એ પરાડથી માંડીને અમણિત સોફા, વિજેતાઓ ને વસ હતીઓ, યાત્રીઓ ને અભ્યાસીઓ એશિયાના પદાઢી પ્રદેશોમાંથી દિંદના મેદાનોમાં જિનરી આવ્યા છે. તેમણે દિંદના જીવન, સંસ્કૃતિ ને કલા પર અસર પાડી છે. પણ દિંદની પ્રજાએ તેમને હંમેશાં પોતાની અદ્ધ બેજવીને આત્મસાત્ કરી લીધા છે. આ સમાજમેળે લીધે દિંદનું પરિવર્તન થયું, અને હા તેનું જ જૂનું અસલી રૂપ હતું તેમાં પરમૂળનો કશો ફેરફાર થયો નહીં તેનું ફાડ તો તેનું તે જ રહ્યું. તેના પ્રાણ જલ્દનાયો નહીં મદાસાગરની પેઠે તેનામાં પણ હજાર નદીનાં પાણી કલવાયા તેને લીધે તેના જળ ડહોળાયાં; ને તેની સપાટી પર સખત વાવાઝોડાં થયાં; એ સાચું. હાં સામર તે સામર જ રહ્યો નવી નવી પ્રાંતોને પોતાના ઉદરમાં સમાવી લેવાની, ને સળેગો અનુસાર પોને જલ્દનાતા જવાની, આ ક્રિયા ભારતવર્ષે ટેટથી સદ્ગતાથી ચાલુ રાખેલી, એ જોનાં છક યર્ષ જવાય છે એ ક્રિયા તે ચલાવી સકયુ એ જ જતાવે છે કે તેને ત્યાં જીવનના પાયામાં રહેલી એકતાની ભાવના એટલી જીંદી જિનરેલી હતી કે નવા આમત્રકો પણ એ ભાવનાનો અંગીકાર કરી સકયા; તે ઉપરાંત, એ પરથી બીજી વાત એ પુરવાર થાય છે કે ભારતની સંસ્કૃતિ રિષતિરચાપક અર્થાત્ વાગી રહે એવી, ને જલ્દનાતા નંજેગો અનુસાર પોને જલ્દનાય એવી, હતી.

જે વાત મારા મનમાં છે તેનો જ ઉદ્દેશ કરીને વિનમ્રે

સ્મીય તેના ‘આફસરડ’ દિસ્તરી ઓફ ઇડિયા’ (‘ભારતનો ઇતિહાસ’-૧)માં લે છે : “ભારતવર્ષમાં જાડી તલસ્પર્શી મૂલમત એકતા છે એ વિશે લગભગ સંકાને ‘સ્થાન નથી. એ એકતા તે બૌદ્ધોલિક પૃથક્ત્વ અથવા રાજકીય વર્ગસ્વ એમાંથી એકે વડે પેદા થતી એકતાના કરતાં ઘણી વધારે જિંદી છે. એ એકતા લોહી, રત્ન, માથા, પોશાક, રીતમાત્ર ને સંપ્રદાયની અસંખ્ય બિન્નતાઓને ભેદીને પાર જાય છે.” સર ફ્રેડરીક બ્રાઉન્ટે ‘ધ હ્યુમન આફ ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ’ (‘પૂર્વ અને પશ્ચિમનું ભાવિ’) એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં પણ આ એકતા પર બાર હીપો છે. ભારતમાં એમને જે જગરા ભેદો દેખાયા છે તેનું વર્ણન તેમણે આપ્યું છે; છતાં સાથેસાથે કહ્યું છે : “ભારતમાં એકબીજાથી જીલ્લો ને એકબીજાની વિરાધી એવી વાતો ઘણી જોવામાં આવે છે. તેમાં સૌથી મોટી વાત એ છે કે આ બિન્નતાની ઉપર એના કરતાં મોટી એવી એકતા જવાયેલી છે. એ એકતા તત્કાળ નજરે નથી પડતી; કેમકે આ દેશના ઇતિહાસમાં તેણે કશું રાજકીય મેમકન જીતું કરી દેશને એક સૂત્રે જાંખ્યો નથી. છતાં એ એકતા ખરેખર હસ્તી ધરાવે છે; એટલું જ નહીં પણ તે એટલી જોરાવર છે કે દિંદમાં વસતી મુસ્લીમ કોમને પણ કબૂલ કરવું પડ્યું છે કે અમે એ એકતાની અસર તળે આવ્યા તેને લીધે અમારા જીવનમાં બારે પરિવર્તન થવા પામ્યું છે.”

ભારતની આ પૂર્વબુમિતિ ને એકતાનું મૂળ સ્વરૂપ મંરૂતિની સાથે સંબંધ ધરાવનારું હતું; ‘ધર્મ’ શબ્દ જે સંક્રિયિત અર્થમાં વપરાય છે તે અર્થવાળા ધર્મ સાથે એને સંબંધ ન હતો. એ સંસ્કૃતિ વિશે સૌથી પહેલી વાત તો એ હતી કે તે એકતપેટી કે અસદિધ્ય નહોતી, પણ જહારથી જે કંઈ સારા તરવા મળે તે મહણ કરનારી ને સમય અનુસાર ગદલાનારી હતી; અને ઘણા જમાના સુધી તે અજેસરપદે રહી તેને લીધે તેના મૂળ એવા જિંડા

જિતયાં' હતાં ને તેનો એકરામ એવો જામ્યો હતો કે મમે તેવા  
 ઝંઝાવાતો પશુ એને હલાવી શકે એમ નહોતું. એ સંસ્કૃતિએ જન્મત  
 પ્રત્યે શુભેચ્છાની અમીનજર ફેળવી હતી. એને પોતાની શક્તિ વિશે  
 પૂરો આત્મવિશ્વાસ હતો, તેથી ખીજઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુ બનવાનું ને  
 ઉદારતા રાખવાનું તેને પોસાય એમ હતું એ સહિષ્ણુતાએ જ એની  
 શક્તિમાં ને એની સ્થિતિસ્થાપકતામાં ઉમેરો કયો લગભગ ખ્રિસ્તી  
 સનના આરબ સુધી તેનામાં અમુક પ્રકારનો છુદ્ધિવાદ હતો, જેને  
 વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ કહો શકાય એવી પરીક્ષણશક્તિ હતી; ને એ વિવેક-  
 છુદ્ધિ જડ મતામહોના બંધનમાં જકડાતી નહોતી. આ સંસ્કૃતિ ને  
 આ છુદ્ધિવાદ મોટે ભાગે ઉપવા વર્ગોમાં જ હતો, એ સાચું. છતાં તે  
 કેટલેક અંશે વિશાળ જનસમૂહ સુધી પશુ જિતયાં' હતા. વહેમો,  
 મતામહો, ને ધણા કુરિવાળો ધીરે ધીરે કરતાં ઘૂસી ગયા. મોદ  
 ધર્મ' એની સામે બળવારૂપ હતો. પણ જીવનની જૂની ધરેડ હજુ  
 બળવાન હતી, અને ભારતવર્ષે' સત્સુદ્ધિ વિના જ મોદ ધર્મ' ને  
 પોતાના હિરમાં કેવો સમાવી લીધો, એ જમનના ઇતિહાસની એક  
 અદ્ભુત ઘટના છે. મોદ ધર્મ' આખા ભારતવર્ષમાં ફેલાયો હતો;  
 અને પશ્ચિમ એશિયાના એક છેડાથી માંડી, મધ્ય એશિયાને આર  
 પાઠ વીધીને, એ ખડના છેક પૂર્વ છેડા સુધી તેણે પમપેસારો કર્યો  
 હતો. પણ ખુદ તેની જન્મમૂર્તિમાંથી તે ધીરે ધીરે કરતાં અતોપ  
 થઈ ગયો. આ પરિજ્ઞાન મોટે ભાગે સકરાચાર્યને આભારી હતું,  
 એમ મનાય છે. તેઓ ઇસવી સનના આઠમા સદ્કામાં થઈ ગયા એ  
 ભારે આશ્ચર્ય પમાડે એવી પ્રખર છુદ્ધિવાદના અતિ તેજસ્વી કુમાર  
 હતા તેમણે આખા દિલ્હીમાં પ્રવાસો કરી ઠેરઠેર વાદવિવાદ કર્યો,  
 ચર્ચાઓ કરી, મોટા મોટા શ્રોતામણેને મળે પોતાની વાત ઉતારી  
 તેમના મત જાણાવ્યા; અને ચોક્કસ જ વરસમાં (કેમકે ૩૨ વરસની  
 વયે તો તેમણે સમાધિ લીધી) કેટલું માનસિક વાતાવરણ બની  
 નાખ્યું એમણે છુદ્ધિ અને તર્કનો આશ્રય લીધેમો, દરબજાનો નહી.



ધાર્મિક તેમજ ધીમ વિષયોને માટે વાદવિવાદ ને પરિપટ્ટોનો આ રિવાજ આખા હિન્દમાં પ્રચલિત હતો. ઉત્તરે કાશ્મીરથી છેક દક્ષિણ ભારતના છેડા સુધી આવી ધણી મોટી પરિપટ્ટો બરાયાની તવારીખો મોજૂદ છે. દેશના રાજકીય વિભાગ બધે ગમે તે રીતે પડ્યા હોય, છતાં વિચારો તો ઝપાટાભેર ફેલાતાને તેના પર ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચાલતી. ભારતવર્ષે સંસ્કૃતિનો આસપાસ પોતાનું સંગઠન રચી એ દ્વારા પોતાની એકતા સાચવી રાખી હતી. ન્યા યુઓ ત્યાં મોઝાના માનસિક સંસ્કારો એક જ ભતના હતા. દેશના જુદા જુદા ભાગના આમવર્ગમાં પણ વિચારો ને દષ્ટિ પરત્વે જોદ નહોતા. શંકરાચાર્યે નહીં કરેલાં યાત્રાનાં ચાર ધામ દેશને ચાર જુદે જુદે ખૂણે હતાં— ઉત્તરે દિમાક્ષમાં બહરીનાથ, દક્ષિણે કન્યાકુમારી પાસે રામેશ્વર, પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્રને કાંઠે દારકા, અને પૂર્વમાં બંગાળી ઉપસાગરનાં જળથી ધોવાતું જગન્નાથપુરી. જુદા જુદા પ્રદેશોના લોકો વચ્ચે અખંડ ને એકધારો સંપર્ક ચાલુ હતો. આખું ભારતવર્ષ તેમની ધર્મજૂમિ હતું.

એક તરફ ધર્મની ખાગતમાં યુરોપની અસહિષ્ણુતા લો; અને બીજી તરફ હિન્દના આખા ઇતિહાસ દરમ્યાન ત્યાં ચાલતી વિલાળ સહિષ્ણુતા જુઓ. એ એનો મુકામવો કરી જોવાથી ધજો બોધ મળે એવો છે. ઇસવી સનના પહેલા સૈકામાં, એટલે કે યુરોપને ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે ઠલી પણ ખજાર પડી તે પહેલાં લાંબા વખત પર, એ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. તેને અહીં આવકાર મળ્યો, ને રહેઠાણ પણ મળ્યું. તેની સામે કરો જ વિરોધ થયો નહી. અચારે પણ હિંદમાં એવા ધણા ગ્રામીન ખ્રિસ્તી સંપ્રદાય ચાલુ છે, જેનું યુરોપમાં તો સાવ નિકંદન કરવામાં આવ્યું છે દાખલા તરીકે નેરટોરિયન સંપ્રદાય તો. ‘સિરિયન ખ્રિસ્તી’ નામે એળખાતા અનેક સંપ્રદાય એ જ કેટિના છે. વહીઓ આગળો અદારસો વરસ પહેનાં, કે તેથીયે વહેલા, આવ્યા; ને તેમને પણ આવકાર અપાયો. તેમણે

હજુ પોતાનું સામાજિક જીવન ટકાવી રાખ્યું છે, અને એક પ્રાચીન શહેરમાં જ્યાં તેઓ રહે છે ત્યાંના ફેટલાક ભાગની બાંધણી વગેરે જૂના જેરસનેમને મળતી છે એમ મનાય છે. ઇરાનમાંથી દેશવટે પામેલા જરથોસ્તીઓ પણ દિદમાં આવ્યા તેમણે બહી વસવાટ કર્યો, ને ત્યાંથી આગાદી ભોગવતા આવ્યા છે મુસલમાનો ઇસ્લામ ના જન્મ પછી થાડા જ વખતમાં આવ્યા. તેમને તત્કાળ પ્રવેશ અને આવકાર અપાયા, અને પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાની પૂરી તક પણ મળી રહી સેકડો વરસ સુધી, સગદરનો મુનક બાદ કરતાં, એમની જોડે જરાયે લડાઈ નહોતી લડાઈ તો મુસલમાનો દેશ જીતવા ને લુટવા આવ્યા ત્યારે જ થવા પામી

મુસલમાનો અમલના આવવાથી હિંદુસ્તાન હયમચી ઊંચુ ફેટલોક વખત નો જૂના ને નવા સંસ્કારો વચ્ચે સ્પર્ધા આપ્યો. પણ થાડા જ વખતમાં ભારતની પ્રાચીન ભાવનાએ પોતાનું જોર બતાવવા માંડ્યું, અને જૂના તથા નવાનો સમન્વય કરવાના પ્રયાસો શરૂ થયા ધર્મ એ તો સૌથી કપરા વિષય તેમાં પણ આ પ્રયાસ નાનક, કમીર, અને બીજાઓએ ફરીફરીને કર્યો ભારતના જીવન તથા સંસ્કૃતિનું જે જૂનું મડાણ હતું તેને મુસલમાન રાજાઓએ મોટા ભાગે અપનાવી લીધું તેમણે તેમાં સંસ્કૃતિને સમગ્રી ઇરાની કલ્પનાઓ હિમેરીને વિવિધતા આપી જૂની દિદી કળાઓમાં નવી કલ્પનાઓ પ્રમાણે ફેરફારો કરવામાં કરી મુસીમત નહીં નહીં સ્થાપત્ય અને ચિત્રકલામાં નવી શૈલીઓ પેદા થઈ, તેમાં જે સંસ્કૃતિનો સમન્વય હતો ખરો, છતાં તેનો આત્મા તો દિદી જ હતો એવું જ મંગીતમાં બન્યું પડેરવેશમાં સુદાં અમુક એકરૂપતા આવી, ને એક રાષ્ટ્રભાષા પણ ધાર્ધ

આમ ભારતનો નવા દળારો વરસનો આખો પ્રતિદાસ બનાવે છે કે તેની સંસ્કૃતિના વિકાસમાં એક જાનની આંતરિક એકમુવના ગદેલી છે એટલું જ નહીં પણ એ સંસ્કૃતિમાં જીવનશક્તિ છે ને

તેની સાથે સંજોગો અનુસાર બદલાવાની આવડત પણ છે. એની આ જીવનશક્તિ કલા, દિલસૂરી ને ધર્મને લખતો તેનો સંદેશો પૂર્વ એશિયામાં લઈ ગઈ. એ શક્તિએ મલાયા દ્વીપકલ્પ, બાવા, સુમાત્રા, અને દિલીપાધન તથા બોર્નીઓ સુધી મોટી મોટી સફરો ખેડી, ને ત્યાં કાવમનો વસવાટ કર્યો. એક હજાર વરસનાં જૂનાં ને વિશાળ સ્મારકો એ વાતની સાક્ષી પૂરતાં એ દેશોમાં આજે પણ જોવામાં છે.

આ સંસ્કૃતિક એકતાની પાછળ, અનુભવે અંતરાત્મા ને તેનું બાહ્ય વાતાવરણ એની વચ્ચે એકરુચ સાધવાનો અવિરત પ્રયત્ન ચાલી રહેલો હતો; અને તે આ એકતામાં બળ પૂરતો હતો. મધ્ય-યુગીન યુરોપમાં જે ધર્મભાવના હતી તેને કંઈક અંશે મળતી આવે એવી વિચારસરણી આ પ્રયત્નની પાછળ હતી, એમ કહી શકાય. છતાં કદાચ એથી વધારે પણ કંઈક એમાં હશે. એ સમાજ-માં નફાની લાલસા બીજા દેશોમાં હોય છે એટલો આગળપડતી નહોતી; અને જ પરિતની કિંમત બીજે અંકે છે એટલી જાણી અહીં અંકાતી નહોતી. યુરોપમાં નહોતી એવી એક બીજી પણ વાત અહીં હતી. જે માણસ શુદ્ધિપ્રવણ હોય, અને જે માણસ રાજ્ય કે સમાજની સેવા કરે છે તેને સૌથી પહેલું માન અપાતું; અને વીર સુખદ તથા ધનિક માણસને બીજે ને ત્રીજે આગળને ખેસવું પડતું. બહારના વાતાવરણને આટલું ઓછું મહત્ત્વ અપાતું, તેને લીધે કદાચ દિંદ રાજકાજના ક્ષેત્રમાં નળજી ને પછાત રહ્યું હોય; જ્યારે એથી જિલ્દી સ્થિતિને કારણે પશ્ચિમમાં બાહ્ય પ્રગતિ બારે ઝડપથી ચલા પામી હોય.

દિંદની સંસ્કૃતિક એકતાની આ જૂની તંત્રીખ આજે આપણને મદદ કરે જ એવું નથી. આપણે તો વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોડે કામ લેવાનું છે; એટલે મધ્યજની વાતો યાદ કરવાથી આપણું ઈજદર બાજે જ રીટ. એ વાત સાવ સાચી છે. છતાં ઠાંડ પણ

પ્રજાના મૂળ જૂતકાળમાં ઊર્ધ્વ ઊતરેલાં હોય છે, અને તેના તરફ આખી મીચવાથી લાભ નથી આપણા જીવનમાં સારા તેમજ નરસા ને કંઈ અશા છે તે આ મૂળમાંથી નીપજેલા છે એ મૂળ આપણને શક્તિ અને પ્રેરણા આપે છે, તેમજ તે આપણા પર બોળે પણ નાખે છે, અને આપણને ઘણી દાનિકારક પ્રયાઓ ને અનેક ખોટા ગિવાળેના બંધનમાં જકડી રાખે છે. જેમ જેમ વખત જનો ગયો તેમ તેમ હિંદની અવનતિ થતી ગઈ, ને તેનામાં રહેલી ચેતનની સૂરણા નમળી પડવા લાગી. મહારની વસ્તુઓને મદ્ય કરવાની ને તેને પોતાના હૃદયમાં સમાવી લેવાની નેની શક્તિ ફીણ થતી ગઈ, અને તેની વિચારસરણી ને સમાજરચના અમાઝિ રિધિતર્યાપક હતી તેને બદલે અઘ્ઘ મની ગઈ. જે વસ્તુ મતિથીય હતી તે વધારે ને વધારે સ્થગિત બનવા લાગી તેના વિચારમાં જે શુદ્ધિવાદ અને વિદ્યાનનો પાયો હતો તે થોડાક નસીમદાર લોકો માટે કાપમ રહ્યો, પણ બીજાઓના જીવનમાં અશુદ્ધિ ને વડેમનું જોગ જામ્યું. વર્ણબંધન એ સમાજનો વધારા પાડેલો વિમામ હતો તેના બેદ શર્યાનમાં કડક નહોતા પણ આમજ જતાં તેનામાં બપજ કડકાઈ આવી ગઈ તે પ્રાચીનપંથોઓનો મદ મની ગઈ, અને તેની મદદથી આમવર્મનું શોષણ થવા માંડ્યું ધણા લાભા વખત સુધી દિંદ એક અચનાચનન બની ગયું. તેની શક્તિ દુરાઈ ગઈ, અને પશ્ચિમની વધારે પ્રાણવાન ને યાન્ત્રિક સાધનોથી સજ્જ એવી પ્રજાઓને દિંદ પર સહેલાઈથી કબજો જમાવતા રોકી શકાય એવું રહ્યું નહીં.

આનું તાત્કાલિક પરિણામ એ આવ્યું કે જૂનાને વળગી રહેવાની ને સંરક્ષકવૃત્તિ તે વધી પડી. દિંદ આત્મરક્ષાને આંતર પોતાના કાયલાની અંદર વધારે ઊંડુ ઊતરી ગયું અંગ્રેજી અમને આ ક્રિયાને વેગ આપી આમજ વધારી તેણે ઘણી બદલાતી રીતોએ સ્થગિત કરી નાખી, ને તેને કાપદાનુ બળ આપ્યું અંગ્રેજી અમને ને અ વિંક મડાણ ઊંડુ કર્યું તેણે તો દિંદને પઝાત રાખવામાં એથીયે વધારે

મામ મજબૂતો. અમીર ઉમરાવો ને બગીરો તથા મરાસોવાળા રજવાડી તન્ત્ર, સોનાને ઝવેરાતથી મહાવેલા મહારાજાઓ ને નવાબો, અને મોટી જમીનદારી પ્રથા, એ બધું હિંદમાં અંગ્રેજી અમલે જ પેદા કરેલું છે. એ બધું હજી આપણે ત્યાં મોજૂદ છે એ આપણું કમનસીબ છે. પણ હિંદમાં રજવાડાં તું મરાસોવાળું, જીનવાણી તન્ત્ર કાયમ રાખવાની અંગ્રેજ રાજ્ય-કર્તાઓની આ દૃષ્ટિ નવા વિચારો ને નવા સંજોગોનો ધસારો આવતો રોકી શકી નહીં. મોટા પાયા પર ચાલના ચાન્નિક ઉદ્યોગોના આગમનથી દુનિયામાં જે નવી સૂતિ સપાટાએ આવે હતી તેના જોર ઉપર જ અંગ્રેજો પોતે પણ પૂર્વના દેશોમાં ફાટ્યા હતા આ સૂતિની અસર હિંદની પોતાની ઉપર પણ થયા વિના ન રહી. અંગ્રેજોએ પોતાની જ મરજે, ને પોતાના પાયા મજબૂત કરવા સારું, દેશમાં રેલવે નાખી, અને આધુનિક કળના રાજ્યતન્ત્રના બીજા અંગરૂપોમાં બિમાં કર્યાં. હિંદનો ઔદ્યોગિક વિકાસ અટકાવવા તેમણે તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા. તેમની ઇચ્છા તો એવી જ હતી કે હિંદ કાચો માલ પેદા કર્યો કરે, અને બ્રિટિશ બનાવટનો તૈયાર માલ ખરીદીને વાપરે. પણ ચન્ત્રોને લીધે ઉદ્યોગમાં જે ક્રાન્તિ થયેલી તે હિંદમાં પણ સંજોગવશાત્ ફેલાઈ. છતાં સરકારે એના રસ્તામાં જે વિઘ્નો નાખ્યા તેને લીધે તેનો પ્રવેશ ધીમે ધીમે થવા પામ્યો.

અંગ્રેજોએ હિંદને રાજકીય એકતા આપી. એ એકતા હવે શક્ય બની હતી, કેમકે દેશમાં તાર, ટપાલ, રેલવે આદિ વહેવારનાં સાધનો બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાયાં હતાં. એ સહિયારી યુવામીની એકતા હતી; પણ એણે સહિયારી રાષ્ટ્રીયતાની એકતાને જન્મ આપ્યો. સંયુક્ત અને સતન્ત્ર દિહનો કલ્પના લોકોનાં દિલમાં બેઠી બેઠી ગઈ. એ ડોહાએ ઉપરથી પરાણે ડોહા બેસાડેલી ઉપરજીલી કલ્પના નહોતી; પણ જે ખાયાની એકતા હજારો વરસ થયાં હિંદના જીવનમાં ઓનગ્રાહ હતી તેમાથી જ કુદરતી રીતે આ કલ્પનાનો ઉત્તમ યોગ હતો. એક વાતમાં ફરક પડ્યો હતો ખરો. તે એ કે હવે

એ વસ્તુની રાજકીય બાબતને નવુજ મહત્ત્વ અપાવા લાગ્યું હતું એની સામે લડવા માટે બ્રિટિશ સરકારે ધાર્મિક બેદો પર ભાર દેવા માંડ્યો, અને રાજકાજમાં એવી નીતિ ચલાવી જેને લીધે એ બેદોને હિતેજન મળ્યું, અને કામ કામ વચ્ચે ક્લેફ્ટો પેદા થયા. એ નીતિમાં અમુક અંશે સફળતા પણ મળી છતાં, જેમ પૂર્વના બીજા દેશોમાં તેમ હિંદમાં પણ, આ યુગની સર્વોપરી ભાવના તો રાષ્ટ્રવાદની જ છે, અને એનો વિજય થયા વિના રહેવાનો નથી આજે આ રાષ્ટ્રવાદમાં આર્થિક બીડનો ઉમેરો થવાથી તેનું જોર સહેજ નરમ પડ્યું છે ખરું છતાં રાજકાજમાં ધાર્મિક સપ્રદાયો કે મજ્ઞબી જમાતોના સ્વાર્થને પ્રથમ પદ આપનાર જે મધ્ય યુગની જૂની વિચારસરણી છે તેનાથી તો આ રાષ્ટ્રવાદ અગાઉના કરતાં આંધો જ ગયો છે.

હિંદમાં જન્મદસ્ત રાષ્ટ્રીય ક્લિય્યાન જન્મીને હિતરોત્તર વધતી ગઈ છે એ જુમેસ દિહી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ જણાવી છે એ ક્લિય્યાસે હિંદની રાજકીય એકતાનું સચોટ પ્રદર્શન કરાવ્યું છે. અયા મે હસકા દરમ્યાન, દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જન્મદસ્ત ઊઘનપાથનો ગર્ભ છે તેણે બેઠા બળવાનું રૂપ લીધું છે, ને બ્રિટિશ અમલના પાયા ડોલાવ્યા છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં જેને સ્વેચ્છાએ દાખલ થવું હોય તે જ એમાં આવે છે, એટલે કે એ ઐત્ત્રિક પ્રવેશના ધોરણ પર રચાયેલી સરખા છે કરોડો માણસો. રાજપ્રુશીથી એની આજુ સ્વીકારે છે આપણા જનસમૂહનાં મનમાં ભારતની એકતાની કલ્પના પાકે પ એ હસારવામાં મહાસભાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. લોકોએ રાષ્ટ્રીયતાના આદર્શને ખાતર ભેગા મળીને કામ કરવાની ને નિયમન ગળવીને ભોગ આપવાની જે શક્તિ બતાવી છે તેણે એટલું પુરવાર કરી આપ્યું છે કે હિંદની એકતા સિદ્ધ થવી શક્ય છે એટલું જ નહીં પણ સિદ્ધ થઇ ચૂકેલી છે. અને હિંદમાં એવો કાઈ માણસ નહીં હોય જે રાષ્ટ્રીય એકતા

સિવાય બીજી દૃષ્ટિએ નિચાર કરતો હશે; પણ બંનેને તેના રાજકીય મત ગમે તેવા હોય કે તે ગમે તે ધર્મ યા સંપ્રદાયનો હોય.

એક દેશમાં મતભેદો છે; ને પોતાના જુઠા જુથ પાંધનારા વગેરે પણ છે પણ એ વગેરે સુદ્ધ રાષ્ટ્રની આઝાદી કે એકતાનો વિરોધ કરતા નથી. તેઓ પોતાના નોખા જગ કે સમૂહને માટે ખાસ મહેરબાની મેળવવા મથે છે; અને એ કારણસર તેઓ કેટલીકવાર રાષ્ટ્રીય હિલચાલમાં આડખીલી કરે છે. ધર્મને લગતા ભેદો હજી કેટલીકવાર ધ્યાન ખેંચે છે ખરા, છતાં રાજકારણ પરની એની અસર દહાડે દહાડે ઓછી થતી જાય છે. હિંદમાં ધર્મ કે યસ્કૃતિને સમતો સંધર્ષ મુલક છે જ નહીં. જેને પાર્થિક કે કોમી પ્રશ્ન કહેવામાં આવે છે તે ખરું જોતા ઉપસા વર્ગોના લોકો વચ્ચેનો અધડો છે; અને તેની પાછળ હેતુ હોદાઓની લૂંટાલૂંટમાં ભાગ પડાવવાનો અથવા ધારાસભાની જેકે મેળવવાનો હોય છે. એ અધડો જ્યાંજ્યાં પેદા થશે ત્યાં ત્યાં સમાધાનથી તેનો નિવેડો લાવવામાં આવશે.

એક વાત એવી કહેવામાં આવે છે કે હિંદમાં બાષાને કારણે ભાષા પડેલા છે, ને દેશ નાના નાના અગણિત વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલો છે. સરકારી વસ્તીપત્રક કહે છે કે હિંદમાં ૨૨૨ બાષાઓ કે બોલીઓ છે. હું માનું છું અમેરિકાના સમુક્ત સંસ્થાનોના વસ્તીપત્રકમાં બાષાઓની મોટી સંખ્યાનો ઉલ્લેખ છે જર્મનીના વસ્તીપત્રકમાં, મને લાગે છે, સાઠ ઉપરાંત બાષાઓનાં નામ આપેલા છે. પણ આમાંની ઘણીખરી બાષાઓ તો નાના નાના સમૂહોમાં જ બોલાતી હોય છે; અથવા કહો કે એ બોલીઓ હોય છે હિંદમાં શ્રોત્રિયજનના અભાવને લીધે બોલીઓના વિકાસને ઉત્તેજન મળ્યું છે. ખરી વાત જોઈએ તો એ છે કે બાષાઓની જાગતમાં હિંદ એ અસાધારણ એકતાવાળો પ્રદેશ છે. હિંદના વિશાળ પ્રદેશમાં કુદ જાર બાષા છે; અને તેને એકજીભની સાથે માટો સંપર્ષ છે. એ બાષાઓના એ વિભાગ પડે છે—ઉત્તર, મધ્ય અને પશ્ચિમ ભારતની

હિંદી-આર્ય ભાષાઓ, અને પૂર્વ ને દક્ષિણ ભારતની દ્રાવિડી ભાષાઓ હિંદી-આર્ય ભાષાઓની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃતમાંથી થયેલી છે; અને જે માણસને એમાંની એક ભાષા આવડતી હોય તેને બીજી શીખવી સહેલી પડે છે. દ્રાવિડી ભાષાઓ જુદા કુળની છે ખરી, પણ તે દરેકમાં પચાસ ટકા કે એથી વધારે સખ્દો સંસ્કૃતમાંથી લીધેલા છે. હિંદમાં મુખ્ય ભાષા હિંદુસ્તાની ( હિંદી અથવા ઉર્દૂ ) છે. અત્યારે પણ બાર કરોડ જેટલી વિશાળ જનસંખ્યા એ ભાષા બોલે છે, ને બીજા બે કરોડ તે અડધીપડધી સમજે છે. આ ભાષા અખિલ ભારતના આંતરિક વ્યવહારનું સાધન બન્યા વિના રહેવાની નથી. એ રાષ્ટ્રભાષા જુદા જુદા પ્રાંતોની મહાન ભાષાઓને ખસેડી તેનું સ્થાન લેવાની નથી, પણ દરજિયાત બીજી ભાષા તરીકે જ રહેશે. રાજ્ય તરફથી ભોક્ષેણવણીનું કામ ચાલશે, તો આમ થવામાં મુશ્કેલી નહીં આવે. અત્યારે પણ બોલપટો ને રેડિયોને લીધે હિંદુસ્તાનીનો વિસ્તાર ઝપાટાગત વધતો જાય છે. આ લખના લેખકને આખા હિંદમાં વિશાળ ભોક્ષસભાઓ આમળ બાપણો આપવા પડ્યા છે. દક્ષિણ ભારતને ખાદ કરતા આખા હિંદમાં તેણે હિંદુસ્તાની જ વાપરી છે, ને ભોક્ષને તે સમજાય છે. હિંદને બંને ગમે તેટલા કંઈ પ્રયોગ ઉઠેવાના હશે, પણ એમાં ભાષાનો પ્રશ્ન તો નથી જ એ દેખીતું છે. એ પ્રશ્ન તો હીકીક ઉઠેમાઈ જવા આવ્યો છે.

આ પગથી એટલું જોઈ ચકાશે કે ભારતની એમ્તાને માટે કામ કરનારાં બધા પ્રયત્ન અને જગરદસ્ત છે, અને બેદબાવ વધા ગ્વા માનનારી કોઈ પણ શક્તિ આ એકતામાં જ માથું પાડી શકે એવી કશાના કરવી મુશ્કેલ છે. દિંદના કટવાક મોટા રાજ્યો એવી બેદક શક્તિના પ્રતિનિધિ કામ હોય, પણ તેઓ પોતાના ગ્વત્ર બળ વડે નહીં પણ બિટિશ સત્તાના ટેકાને લીધે નબે છે. એ ટેકો જતો રહેશે ત્યારે એમને પોતાની પ્રજાની ઈચ્છાને વશ રહેવું પડશે,



અને એ પ્રજામાં તો રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના વિશાલ પ્રમાણમાં ફેલાયેલી છે.

આનો અર્થ એવો નથી કે આપણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ સહેલો છે. જેમ આજે દુનિયામાં એકએક પ્રશ્ન કઢાય છે, તેમ આપણા આ પ્રશ્નો પણ કઢાય છે; અને કદાચ તેમના ઉકેલનો આધાર દુનિયામાં તેમજ આપણા દેશમાં બનનારા બનાવો પર રહેશે. પણ જેમ બાકીની દુનિયામાં છે તેમજ હિંદમાં પણ ખરા પ્રશ્નો આર્થિક છે; અને એકબીજા સાથે એટલા બધા સંકળાયેલા છે કે તેમનો જુદો જુદો ઉકેલ લાગ્યે જ લાવી શકાય. જમીનનો પ્રશ્ન એ હિંદનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે; અને આપણી જેતીમાં ને જમીનમાલિકીની પદ્ધતિમાં ક્રાન્તિકારી ફેરફારો થયા વિના એનો ઉકેલ નોંધ નિશાસ આવે એવી આશા રાખવી મુશ્કેલ છે. રજવાડી જમાનાના અવશેષો અને મોટા જમીનદારોની પ્રમાણ વિકાસમાં અંતરાચરણ છે, ને તેમણે રખસદ સેવી જ પડશે. આપણા દેશમાં જેતરોનું ક્ષેત્રનું સરેરાશ માણસદીઠ પૂરા એક એકર પણ નથી. તે આર્થિક દૃષ્ટિએ પોસાય એવું નથી. તેને લીધે ઘણા બગાડ થાય છે. અને એટલા નાનાં જેતર હોવાને લીધે જેતીની શાસ્ત્રીય રીતોનો પણ ઉપયોગ કરી શકાતો નથી. તેને બદલે મોટા વિસ્તારવાળા અને રાજ્યની અથવા સોલસમૂદની માલિકીના, ને સરકારી ધોરણે ચાલતી જેતીવાળા 'કામ' કાઢવા લેઈએ. પણ જમીન પર પોતાનો કમળો જમાવી બેઠેલા જે વર્ગો છે તેમને ત્યાંથી ખસેડ્યા વિના આ કામ ચર્ચાએ એવું નથી. એટલું થયા પછી પણ સહેરો અને મામડાંમાં ફેલાયેલી બચકર બેકારી તો ઝાઝી થવાની નથી જ. આ તેમજ ખીળાં દેખીતાં કારણસર આપણે દેશમાં હિલોગો વધારવાનું કામ અપાટાભેર આગળ ધપાવવું લેઈએ. એને માટે પાછા ઠેગવણી, સરકારી વગેરે સોલસોવાનાં કામો પીસેતાં હોવાં લેઈએ. એટલે આ રીતે આ પ્રશ્ન વિશાળ ને અનેકાંગી બને છે; ને તેની અસર જમીન, ક્ષેત્ર, તથા જીવનનાં

ખીજાં સર્વ ક્ષેત્રો પર પડે છે. તેની સાથે આપણે જોઈએ છીએ કે રાષ્ટ્રવ્યાપી પાયા પર આયોજન કરીને તે ધારણે કામ લીધું હોય તો જ એનો ઉકેલ આવી શકે એ યોજનામાં અંતરાય નાખે એવા નીચા સ્વાર્થો દેશમાં મોજૂદ ન હોય તો જ યોજના કળામૂલક થાય. તેથી આપણામાંથી ધણા માને છે કે સમાજવાદી રાજ્યતંત્ર જરૂરનું છે, અને તે સિવાય બીજી કંઈ રીતે આવી યોજના ગોઠવવી ને પાર પાડવી શક્ય નથી.

પણ ત્યાં તો પેના જમી બેઠેલા સ્વાર્થો આડે આવે છે—ખરી મુશ્કેલીને ખરો સંઘર્ષ અહીં જ છે. એમાં સૌથી મોટો—મીઝ બધાને ક્યાંયે ટપી જાય એવો—સ્વાર્થ તે લંડન શહેર છે લંડન શહેર એટલે બ્રિટિશ નાણાં ને ઉદ્યોગવાળા વર્ગો જ્યાં ખરેખરા સ્વાર્થનો સવાન આવે ત્યાં હિંદુસ્તાન સરકાર તો કેવળ પડઠાયા જેવી મતી જાય છે. તે ઉપરાંત 'ઈન્ડિયન સર્વિસ'વાળા લોકો, તથા દેશમાં જોમના સ્વાર્થો જામી મથેલા છે તે હિન્દીઓ, રાજાઓ વગેરે તો બેઠેના છે જ. હિન્દુ નહીં (૧૯૩૫નું) રાજ્યપ્રધારણ, મતદારોની સંખ્યામાં ધણો વધારો થવાને લીધે, પ્રાન્તોમાં પ્રજાની તરફ પશ્ચિમ કંઈક નમવા દે છે ખરું; પણ એની પાછળ અસખી ધરાદો તો આ આગવા સ્વાર્થોની રક્ષા કરવાનો, અને હિંદુસ્તાની બ્રિટિશ સામાજ્યની સત્તા અકમળ રાખવાનો, જ છે પ્રાન્તોમાં પણ ખરી સત્તા તો ગવર્નરના હાથમાં રહેતી છે; અને સરકારની આવકનો મોટો ભાગ તો ઉપર જળાવ્યા તે સ્વાર્થોને ત્યાં ગિરો મુકાઈ ગયેતો છે પ્રાન્તિક સરકારોની પાછળ જે કંઈ બળ છે ને રાજ્યપ્રધારણના કાપનામાંથી મળે છે તેના કરતાં ધણે વધારે અંગે તો સંગઠિત રાષ્ટ્રીય દિનચાલમાંથી મળે છે. રખેને આ દિવસો સાથે અવગણનથી જિંદી થાય, ને તેને પરિણામે કદાચ રાજ્યપ્રધારણનો અમલ જિંદો મૂકવો પડે, એ ખીકને લીધે જ પ્રાન્તિક સરકારોના કામમાં વધારેપડતી કબજા થતી અટકે છે પણ પરિણતિ સાવ ડામાડાળ છે, ને એમાં ધર્મજુનાં ખીજ

પડેલાં જ છે. વર્ગો એ કાયદામાં નાણું લેમતી કલમો ને સલામતી-  
ઓ એવી છે કે સમાજસુધારાની મોટી યોજનાઓ હાથમાં લઈ  
શકાય જ નહીં.

પણ બંધારણમાં સૌથી ખરાબ બાબ તે તો તેમાં સૂચવેલી  
સમૂહતંત્રની યોજના છે, કેમકે તે હિંદના રજવાડાને કાયમનું જીવત-  
દાન આપે છે, અને વધારામાં તેમને બાકીના હિંદના કારભારમાં  
દખલ કરવાની ફેટલીક સત્તા આપે છે. સામાન્યવાદ, રજવાડી અમલ,  
અને લોકશાસન એ ત્રણના સંગ્રમની આખી કલ્પના જ ફળીમૂત  
થવી અશક્ય છે, અને તેનો અર્થ એ જ હોય છે કે પ્રગતિને રોક-  
નારાં ને દેશને પાઠો પાડનારાં જેટલાં તરવો છે તે બધાં પોનાનો અડી  
જમાવીને બેઠી જવાનાં. એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે હિંદની  
રજવાડી પદ્ધતિની આવરદા સો વરસ ઉપરની થઈ ગઈ છે, અને  
આ સૈકામાં તેનામાં લગભગ કશા ફેરફાર થયા નથી એમ જ કહીએ  
તો ચાહે. આ યુગમાં યુરોપ અને દુનિયામાં એટલા બધા ફેરફારો  
થયા કે તેના દેહરજ ઘાત બદલાઈ ગયા છે. એટલે, રજવાડી  
પદ્ધતિના જે અવશેષો વિકાસમાત્રને રોકે છે તેનો બોલો કાયમને  
માટે આપણે માથે નાખવો એ તો એક રાક્ષસી જમરદારી કે જોર-  
જીલ્લમ છે. એટલે જ સમૂહતંત્રની યોજના સામે તથા આખા  
બંધારણના કાયદા સામે બીજા વિરોધ થઈ રહ્યો છે.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાને પૂર્ણ સ્વરાજ અને લોકશાસનવાળું રાજ-  
તંત્ર જોઈએ છે. તેણે એવી દરખાસ્ત કરી છે કે પુખ્ત વયના  
મનાધિકારને ધોરણે ચૂંટાયેલી લોકપ્રતિનિધિ સભાએ, જહારની દખલ  
વિના, આગ્રહ હિંદનું બંધારણ ધણું જોઈએ. એ લોકશાસનનો  
રસ્તો છે જે પરિણામ આપણે જોઈએ છે તે લાવી શકે એવો,  
કાન્તિ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી એવી રીતે ચૂંટાયેલી સભા  
આખી પ્રજાની પ્રતિનિધિ હશે; અને તેને નાના સમૂહોના હિત સાથે  
સંબંધ ધરાવનારા નાના નાના દેખી સવાલો કરતાં જનસમૂહના

આર્થિક ને સામાજિક સવાલોમાં ધણે વધારે રસ હશે એટલે તે ઠામી તથા ખીજ સવાલોનું નિરાકરણ ઝાઝી 'મુસ્કેબી વિના' કરશે. આર્થિક સવાલોનો ઉકેલ તે એટલી સહેનાઈથી નહોં લાવી શકે, પણ એ વિષયમાં વિરોધી સ્વાથો વચ્ચે જે જાતનો સંઘર્ષ ચાલી રહેનો છે તેવો તો આખો દુનિયામાં જોવા મળે છે. વિચારો ને રાજ્યશાસ્ત્રનો જે સંઘર્ષ જન્મતબરમાં ચાલે છે તેમાં હિંદ લોકશાસનના પક્ષમાં અને ફાસીઝમ તથા એકદશ્યુ સત્તાવાગા રાજ્યની સામે, જોમેલું છે રાષ્ટ્રો વચ્ચે યન્ત્રિ ટકી રહે, પરસ્પર સહકાર સંધાય, ને છેવટે આખી દુનિયાની રાજકીય ને સામાજિક રચના નવા પાયા પર થાય, એને માટે તે ઝંખે છે.

આઝાદ હિંદ બહારનાં આક્રમણ અને ચડાઈ સામે પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એટલું બળ તેનામાં હશે ખરું ? પોતાની ભૂમિ પર આટલા લાંબા વખતથી જડ નાખીને પડેલી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય-શાહીમાંથી મુક્તિ મેળવવા એટલું બળ જો હિંદમાં હોય, તો તે પરથી દેખીતી રીતે એમ દર્શિત થાય છે કે તેનામાં નવી ચડાઈનો સામનો કરવા એટલું પણ બળ હશે જ. ઠાઈ પણ રાષ્ટ્રનું બળ જોખુ છે કે વસ્તુ એનો નિષ્કર્ષ ખીજ રાષ્ટ્રો સાથે તેનો મુકાબલો કરીને જ કરી શકાય, અને તે નિષ્કર્ષ કરવામાં અંદરની તેમજ બહારની અનેક વસ્તુઓ મજબૂતરીમાં તેવી પડે છે આજે ધણાખરા રવનન્ન દેશોમાં એકને હાથે ઠાઈ મોટા રાજ્યની ચડાઈને રોકવા એટલું બળ નથી મોટા રાજ્યને પણ કદાચ ખીજ મોટા રાજ્યોના જૂથની આગળ નમતું આપવું પડે આખી દુનિયામાં અમેરિકાનાં સમુક્ત સરકારો (યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા) એ એક જ દેશ એવી સારી પરિસ્થિતિમાં ને દરેક રીતે એવો બળવાન છે કે શત્રુરાજ્યોના મમે તેવા જૂથની સામે ટકર ઝીલોને જીત મેળવવાની આશા તે રાખી શકે ખીજઓ તો પોતાની આઝાદી ટકાવવા માટે અમુક અથો જ પોતાના બળ પૂર અધર રાખે છે, પણ તેમનો વધારે

આધાર તો અમુક અમુક સંજોગો બેસા ચલા ઉપર જ હોય છે.

બેશક હિંદ પોતાના બચાવના સાધન મજબૂત બનાવવાને તમામ જરૂરી પગલાં લેશે. એને માટે જે ઔદ્યોગિક તેમજ બીજી સાધનસામગ્રી જોઈએ તે તેની પાસે મેળવ્યું છે. તેની નીતિ તેના પડોશીઓ તથા બીજાઓ જોડે મિત્રાચારી દેખાવવાની રહેશે; અને તે કડક સંયમ પાળીને લડાઈનું ટાળી દૂર રહેશે સદૃશ મહાસભા તો બહાર રીતે કહી શકી છે કે બ્રિટન જે કોઈ સામ્રાજ્યવાદી મુદ્દામાં શાકશે તો હિંદ તેમાં સામેલ નહીં થાય. હિંદ પોતાના બચાવને માટે જખરદસ્ત તન્ત્ર બિંદુ કરી શકે એટલી મમદાર તેનામાં છે, એમાં તો જરાયે શંકા નથી. તેના લશ્કરમાં આજે હિંદી અકસરોનો અભાવ છે ખરો, છતાં તે લશ્કર બળવાન ચલાય છે.

હિંદ પર ચડાઈ લાવનાર કોણ હોવાનો સંભવ છે? યુરોપનું કોઈ રાષ્ટ્ર એવા અવિચારી સાહસમાં ઝંપલાવે એ તો બાગ્યે જ બનવાજોમ છે, કમકે યુરોપનો કચેક દેશ યુરોપમાંના તેના પડોશીથી ઢરે છે. ચડાઈના સંબંધમાં સોવિયેટ રશિયાનું તો નામ જ લેવાપણું રહેતું નથી. રશિયા આંતરરાષ્ટ્રીય શાન્તિની નીતિને અનુસરવા માગે છે; અને હિંદનો મુલક લેવાથી એની કશી મરજ સરે એમ નથી. આ વિષયમાં અફઘાનિસ્તાન અને સરહદી ટોળાઓનો પણ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તેમના પ્રત્યેની આપણી નીતિ ગાંઠ મિત્રાચારી ને સહકારની દશે. લડાપક તેમજ બીનલડાપક સૈન્યો ઉપર જોળનો વરસાદ વરસાદીને ધાધું ઠામ પાર પાડનારી અંજોળોની જે નીતિ છે, તેના કરતાં આપણી નીતિ તો સાવ જુદી જ જનની દશે. પણ આ લોકોના મનમાં આપણી પ્રત્યે શત્રુતાનો ખાવ હોય ને આપણા પર ચડાઈ કરવાની ઇચ્છા હોય, તોપણ તેઓ ઉઘોગોમાં એટલા પછાત છે કે તેમના પોતાના પરતોની બહાર આધુનિક દમના લશ્કરનો સામનો કરવાની શુભલ તેમનામાં નથી.

કદાચ જપાન ચડાઈ કરે ખરું, એમ કહેવામાં આવે છે. સાથે

અણુમતો છે, કેમકે તે જૂની ધણી વસ્તુઓ સામે હુમલો કરી તેને  
ભિયવપાચક કરી મૂકે છે. છતાં જન્મતના વિકાસમાં એ યન્ત્રોદ્યોગવાળો  
સુધારો અનિવાર્ય છે એમ માનીને હિન્દે તેને સ્વીકાર્યો છે. એટલે તે  
એ સુધારાનો પોતાની મૂનમત કલ્પનાઓ સાથે સમન્વય સાધવા, તથા  
મનુષ્યનો અંતરાત્મા ને તેનું સદા બદલાતું વાતાવરણ એ બેની વચ્ચે  
એકરામ પેદા કરવા, મથે છે એવો એકરામ આજે આખા જન્મતમાં  
ક્યાંયે દેખાતો નથી, એ એક વિચિત્ર વસ્તુ છે આપણે બધા આજે  
પાટા બાંધીને તેને ખોળવા મથીએ છીએ. આપણે એને ખોળી  
શકીએ ત્યાં સુધી કલહ, દ્વેષ અને પરસ્પર વિનાશના રણમાં લડીને  
ચાકેને પગે ઝુસાફરી કર્યો વિના આપણો છૂટકો નથી \*

જન્યુઆરી, ૧૯૩૮

## ૨. રાષ્ટ્રપુરુષ

( શ્રી. સોમ્યેન્દ્રનાથ ટાગોરે ૧૯૩૬માં રાન્સના એક છાપામાં ગાંધીજી સામે કરેલા આક્ષેપોનો સરિયો આપતાં પત્રિત જવાબરૂપાલગ્યે ને લેખ લખેલો તેના મુખ્ય ભાગનો અનુવાદ નીચે આપ્યો છે )

જેને ગાંધીજી સાથે અનેક અગત્યની બાબતોમાં મતભેદ છે તે છતાં જોયે થયે અંશે તેમની સાથે સહકાર કર્યો છે, એવા એક માણસ તરીકે હું કહું. છું કે શ્રી. ટાગોરે ગાંધીજીનું જે મૂળભૂત પૃથક્કરણ આપ્યું છે તેમાં હું સંમત નથી. એક વસ્તુ ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે. જેમ બધી રાષ્ટ્રીય હિલચાતો હોય છે તેમ, દિલ્લી રાષ્ટ્રીય હિલચાલ પણ વસ્તુતઃ મધ્યમ વર્ગની જ હિલચાલ હતી. મનુષ્યના વિકાસનો જે ઐતિહાસિક ક્રમ છે તેમાં આવી એક ભૂમિકા સ્વાભાવિક રીતે આવે જ છે. એટલે દિલ્લી હિલચાલ એ પણ એવી જ ભૂમિકા હતી. એને અનુસારની હિલચાલ ગણી તે દષ્ટિએ એની ટીકા કરવી એ ગેર-વાજબી છે. ગાંધીજી એ રાષ્ટ્રીય હિલચાલના, અને એ હિલચાલને અંગે દિલ્લી જનતાના, સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ હતા; અને એટલે અંશે તેમની વાણી એ દિલ્લી પ્રજાની વાણી થઈ પડી. રાષ્ટ્રવાદી આદર્શની કક્ષામાં રહીને કામ કરી વિના તેમનો છૂટકો નહોતો; પણ તેમને મોટામાં મોટી ધમક તે આમલખાની સેવા કરવાની ને તેની ઉન્નતિ સાધવાની હતી. એ બાબતમાં તેમણે હંમેશાં રાષ્ટ્રીય હિલચાલ કરતાં આમળ વધીને કામ કર્યું છે. અને ધારે ધારે તેમણે, પોતાના આદર્શોની દૃઢતા રહીને, રાષ્ટ્રીય હિલચાલને શુદ્ધ એ દિશામાં વાળી છે. દિલ્લીમાં તેમજ જગતમાં બનેલી આર્થિક ઘટનાઓએ દિલ્લી, રાષ્ટ્રવાદને મહત્વના ને તલસ્પર્શી સામાજિક ફેરફારો તરફ જોરથી ધકેલ્યો છે; અને આજે તે નવા સામાજિક આદર્શને કઠિ બાવીને, કંઈક

અનિશ્ચિત મનથી, ઝાંટા મારી રહ્યો છે.

પણ માધીજીએ દિલ્લી ને દિલ્લી જનતાની મુખ્ય સેવા કરી છે તે તો તેમણે રાષ્ટ્રીય મદાસભા દ્વારા આદેશી પ્રચંડ દિવસાતો મારેને. એ રાષ્ટ્રત્યાગી કાર્ય દ્વારા તેમણે કરોડોનાં જીવતરને નવેસર ધડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ લોકો હિન્નબિન્ન, બીરુ ને દત્તાય દત્તા. દરેક બળવાન વર્ગ તેમને કચડતો, છતાં તેની સામે ચવાની તાકાત તેમનામાં હતી નહીં. તે જ લોકોમાંથી માધીજીએ સ્વમાન ને સ્વાશ્રયવાળી, શુલ્ભનો પ્રતિકાર કરનારી, ને ઠાંધ પણ મદાકાર્ય માટે મેમા મળાને સંયુક્ત પુરુષાર્થ કરવાના ને આપભોગ આપવાના સામર્થ્યવાળી, પ્રજા નિર્માણ કરી. તેમણે એ લોકોને રાજકીય ને આર્થિક પ્રમેા વિષે વિચાર કરના ક્ષયા; અને દરેક મામલું ને દરેક બળર પ્રજામાં રહૂરી રહેવી નવી કલ્પનાઓ ને નવી આશાઓ વિગેની દક્ષીયો ને ચર્ચાઓથી યુજી રહ્યાં. એ એક પ્રચંડ ને આશ્ચર્યકારક માનસિક પરિવર્તન હતું. એણે એને માટે દવા તૈયાર થઈ ચૂકી હતી; અને દેશના સંજોગો તથા જનતાની પરિસ્થિતિ એ પરિવર્તનની દિશામાં કામ કરી રહ્યાં હતાં. પણ સંજોગો ને પરિસ્થિતિનો લાભ સેવાને પણ ઠાંધ મોટો નેતા જોઈએ. માધીજી એ નેતા દત્તા કેટલાયે બંધનો આપણાં મનને કેદમાં પૂરીને પાંગળાં બનાવી રહ્યાં હતાં. એ બંધનો તોડી તેમણે અ.પણને છોડાયા. જેમણે એ અનુભવનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો તેઓ તો દિલ્લી પ્રજામાં આને લીધે બંધનમુશ્તિની ને આનંદોદાસની સામળી કેરી શુભાગની પેઠે આવેલી તે કદી જૂલો ચાક્યો નહીં. માધીજીએ દિલ્લીમાં ક્રાન્તિકારનો સૌથી મદદરતો ભાગ ભજવ્યો છે, કેમકે દેશની જ જ પરિસ્થિતિનો ભારમા બરે લાભ કેવો રીને ડહાવો એની તેમને બજાર હતી, ને તેઓ જનસમૂહના ગુણ મુઠી પરેશો રાખ્યા હતા. બીજી બાજુ, એમના કરતાં આગળ વરિલા આદેશવાળાં મંડળો મોટે બ મે દવામાં કામ કરી રહ્યાં હતાં; કેમકે દેશનાં સંજોગો ને વાતાવરણ જોડે તેમનો મેળ આવો નહોતો, ને તેથી તેઓ વિદાજ જનસમૂહનો કામો સ ધ



મેળવી શક્યા નહીં.

ગાંધીજીને સિદ્ધિશ સામ્રાજ્યશાહીના મળતિયા કહેવા એ સાવ વાઢિયાત વસ્તુ છે; ને એ વાંચીને હસવું જ આવે એમ છે. એ આક્ષેપનો સારાર્થ સારો. હિત્તર તો સિદ્ધિશ સામ્રાજ્યવાદીઓ જ આપી શકે એમ છે. તેમણે ગાંધીજીને હંમેશાં પોતાના ભગંકરમાં ભગંકર વિરોધી માન્યા છે. તેમણે દરપ્રકારે ગાંધીજીને દળાવી દેવાનો ને તેમનો વિરોધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેઓ ગાંધીજી પ્રત્યે તથા રાષ્ટ્રીય મહાસભા પ્રત્યે કેવો ભાવ ધરાવે છે તેનું પારખું તો દિલમાં ચાલી રહેલું વ્યાપક ને હિત્તર દમન જ આપી રહ્યું છે.

ગાંધીજી રાષ્ટ્રવાદની ખૂંસિકાએ ગંહીને કામ કરે છે, એટલે તેઓ વર્મચિત્રકર્તાની દૃષ્ટિએ વિચાર નથી કરતા, ને વર્મ વર્મ વચ્ચેના કળિયાની પતાવટ કરાવવા કચ્છે છે; એ સાચું છે. પણ જે અમલી કામ તેમણે પોને કર્યું છે, ને જે કામ કરતાં તેમણે લોકોને શીખવ્યું છે, તેનાથી જનસમૂહમાં પ્રચંડ જાગૃતિ આવી છે, અને સામાજિક પ્રશ્નોને ધણું જ મહત્ત્વ અપાવા લાગ્યું છે. વળી, ન્યાં ન્યાં જરૂર પડે ત્યાં, ધનિક વર્ગના જામી પડેલા સ્વાર્થોનો ભોગ આપીને પણ ગરીબ જનતાનું કલ્યાણ સાધવાનો જે આમહ લેગણે રાખ્યો છે. તેને લીધે રાષ્ટ્રીય દિલચાલમાં જનસમૂહના કલ્યાણની સાધનાને ધણું અગત્યનું સ્થાન મળ્યું છે.

ગાંધીજી અને મહાસભા જે નીતિને અનુસરતા હોય અને જે કામ કરતાં હોય તે પરથી તેમને વિષે ઝાંક ખંધાય એ વાજખી છે. ગાંધીજી જેવા અસાધારણ પુરુષની ખાખતમાં તો, તેમને સમજવા માટે ને તેમના કાર્યનું તારતમ્ય નક્કી કરવા માટે, તેમના વ્યક્તિત્વનો સવાલ પણ ખાસ અગત્યનો થઈ પડે છે. મિ. ન્યોર્મ રોલકેન્ગ નામના એક અંગ્રેજ પત્રકાર છે. તેમને રાજકાજમાં પડેલા અમેસર તેમજ સામાન્ય એવા અનેક માણસોનો વિશાળ અનુભવ છે. તેમણે થોડા જ વખત પર પ્રસિદ્ધ કચેલા પોતાના પુસ્તકમાં ગાંધીજી વિષે જે

વચનો લખ્યા છે તે અહીં હિતારવા જેવાં છે. તે કહે છે “હું હજી  
 લગી એવા કોઈ માણસને મળ્યો નથી જે એમના કરતાં અધિક  
 અણીશુદ્ધ પ્રામાણિકતાવાળો ને અધિક પારદર્શક સત્યનિષ્ઠાવાળો  
 હોય, અને જેનામાં ગર્વ, અહંકાર, તક સાધી લેવાની વૃત્તિ, તથા  
 મહત્વાકાંક્ષાનો એમનામાં છે એટલો અમાર હોય. આ પાછળના  
 કુચ્છો જન્મતના બીજા બધા મોટા રાજદારી માણસોમાં આછેરતો  
 અંશે હોય જ છે.” કોઈ અંગ્રેજ પત્રકારના અભિપ્રાયને આપણે  
 માન્યું વગળા આપવું જોઈએ એવું નથી તેમજ કોઈ માણસ સત્ય-  
 નિષ્ઠા ને સાફ દાનતવાળો હોય એટલા માટે તેની ખોટી રાજનીતિને  
 કે તેના જૂનમરેલા વિચારોને હાથ મળવા જોઈએ એવું પણ નથી.  
 પણ ખરી હકીકત એ છે કે ઉપર ટાંક્યો છે એવો અભિપ્રાય દિન્દિમાં  
 કરોડો માણસો ધરાવે છે; અને જે સોંપા ને વપરાયથી ધસાર્ધ  
 ગયેલા વચનો સાધારણ કોટિના મુત્સદ્દીઓને વિશે વખરવિચારે  
 વાપરવામાં આવે છે તે વચનો માંધીશ જેવા અણેડ, અદ્વિતીય ને  
 અંગ્રેસર પુરુષને વિશે વાપરીને તેમનો હેઠ લેવાની દેવો, એ બધું  
 જ હોજરી દીક્ષા મળ્યા. દિન્દિમાં અમને ધજીવાર માંધીશ સાથે  
 મતભેદ પડ્યો છે; હજી પણ અમારે એમની સાથે ધજી વાનોમાં  
 મતભેદ કાયમ છે; અને ક્યારેક કદાચ અમે જુદેરરને પણ ચાલીએ.  
 છતાં એક મદાન કાર્યને સારુ અમને એમની સાથે ને એમની આજેવાની  
 નીચે કામ કરવાની તક મળ્યા છે એને અમે અમારા જીવનનો મોટામાં  
 મોટો લડ વો માનીએ છીએ. તેઓ ભારતવર્ષના આત્માની, તેના  
 સ્વમાનની, તથા તેના દીનદસિન કરોડોની અમણિત બોમ્બોમાંથી  
 છૂટવાની જંખનની, સાક્ષાત મૂર્તિ છે, એમ અમે માનીએ છીએ;  
 અને બ્રિટિશ સરકાર કે બીજું કોઈ તેમનું અવમાન કરે, તો તેને  
 અમે ભારતવર્ષનું તથા તેની પ્રજાનું અવમાન લેખ્યું છે.

### ૩. ન્યાયાધીશનું માનસ

હું અદાલતમાં વકીલાત કરતો એ દિવસો ધણુ ઊંટે ને દૂર દેખાય છે. એ વખતે મારા મનમાં ઠેવા વિચારો ચાલતા હશે ને ઠેવા તરંગો ઊઠતા હશે એ અત્યારે યાદ કરવું કંઈક મુશ્કેલ લાગે છે. અને છતાં હજી તો સોળ જ વરસ પર મેં કાયદાની જળમથાથી એક નદી પશુ અનેક રીતે સ્વાનગી લીધી છે. હું ટેલેફોનવાર એ દિવસો યાદ કરું છું; કેમકે જેલમાં માણસને જૂની વાતો યાદ કરવાનું મન થઈ આવે છે, અને વર્તમાનકાળ તો નીરસ, એકસરો, ને દુઃખથી ભરેલો હોય છે, એટલે જૂતકાળ તેને બુદ્ધ ને આકર્ષક લાગે છે. મારા એ વકીલાતના જૂનકાળમાં રસિક કે આકર્ષક અંશ તો નહીંજેવો હોય; ને મને ફરી ત્યાં જવું મન કોઈ કાળે થતું નથી. છતાં મારું મન એ જૂતકાળને વિષે 'જો-તો'ની રમત રમ્યાં કરતું; અને શું બન્યું હોત ને શું નહીં એ વિષે કલ્પનાઓના ધોડા દોડાવતું. (માણસને પરાણે નિષ્ક્રિયતા ભોગવવી પડતી હોય ત્યારે આ જાતના મનોરંજનમાં વખત સહેલાઈથી પસાર થઈ જાય છે. એમ કરવામાં બેવકૂફી તો છે, પણ રસ પડે છે) હું જો મારા મૂળ ધંધાને વળગી રહી હોત તો બિંદગી અને ઠેવા ઠેવા ખેલ દેખાત, એની વિમાસણમાં હું પડી જાઉં છું. એમ બનતું અસંભવિત નહોતું; જોકે હવે એનો વિચાર કરતાં વિચિત્ર લાગે છે. ઇવનના દોરાએ જગત વળ લીધો હોત, તો તેનાથી મારું આખું મારિ કદાચ બદલાઈ ગયું હોત. હું માનું છું વકીલાતમાં મારું માનું દીકરીક માંડ્યું હતું; અને મારું જીવન અત્યાર સુધી રહ્યું છે એના કરતાં વધારે શાન્તિમય, વધારે નીરસ, અને વધારે સારીરિક સુખસમવડવાળું પસાર થયું હોત. હું કદાચ બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત ને મારેખમ સહેલાણો, તથા તે જાઓ પહેરનારો ન્યાયાધીશ પણ

જન્યો હોત. મારા જૂના મિત્રો ને સાચીઓમાંથી કેટલાયે આજે એ આસન પર બિરાજે છે.

ન્યાયાધીશ તરીકે મારા મનની લામણી ઠેવી હોત એનો હું વિચાર કરું છું. ન્યાયાધીશના મનમાં ઠેવી લામણી થતી હશે ? તેને કેવા વિચારો આવતા હશે ? વડીનાતના કાળમાં હું ન્યારે ફોજદારી મુકદ્દમા ચલાવતો કે નિંદાળતો, અને જે અડપ તથા દેખીતી બેપરવાઈથી ન્યાયાધીશ માણુએને ફાંસીની કે લાંબી કેદની સજા ફરમાવતો તે જોઈ હું આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જતો, તે વેળા પશુ મારું મન ઉપરના ખીજ સવાલના વિચારમાં બેતરી પડતું. હું કેદીના પાંજરામાં સજાની રાહ જોતો બિમો રહ્યો છું, કે રાજકીય ગુના માટે કોઈ મિત્રના મુકદ્દમામાં હાજર રહ્યો છું, ત્યારે આ સવાલ, વધારે અંમત રૂપમાં, મારી નજર સામે હંમેશાં બિમો રહેતો દેખાયો છે. જેલમાં લમતમ હંમેશાં એ સવાલ મારા મનમાં જડે છે. અહીં મારી આસપાસ સેંકડો કે હજારો એવા માણસો છે જેમને ન્યાયાધીશોએ અહીં મોકલ્યા છે. (આ પછે હું રાજકીય ગુનાવાળાઓનો વિચાર નથી કરતો; માત્ર સામાન્ય કેદીઓની જ વાત કરું છું.) આરોપીને દાથે જે ખૂડું કામ થયેલું તેનો ન્યાયાધીશ વિચાર કર્યો; અને ફોજદારી કાયદાએ જે રીતે કરેલું તે રીતે તેણે ન્યાય અને સજા કર્યો. કેટલાક કામકામાં તેણે પોતાનું ઉપદેશનું અવચન એમાં ઉમેર્યું; તે તો ધણે બાગે ખુદ જ સખત સજાને વાજગી ને સકારજી સિદ્ધ કરવા માટે દશે. તેની સામે બિગેલા કેદીનાં ઉઠેર, વાતાવરણ, ને દિશજી (અથવા તેના અભાવ)નો વિચાર તેણે ન કર્યો. એ કામ કરવા પ્રેરનાર જે માનસિક પૂર્વજીમિશ હતી, અથવા તે પાંજરામાં બિગેલા એ મૂળ, ને કંઈક રહના પ્રાણીના અંતરમાં જે માનસિક મેમામ આપ્યો હતો, તેના તરફ ન્યાયાધીશે દ્રષ્ટ ન આપ્યું. પોતે પોતાને જે સમાજનો સ્તંભ અને જૂવજી માને છે તે સમાજ, પોતે જોતા

છૂટે એવું કરવું. સરકારને અળખામણું લાગે એવા માયન કે કાબ્ય માટે આજકાલ સામાન્ય રાજદારી સભ્ય બે વરસની સખત કેદની (સરદદ પ્રાન્તમાં ત્રણ વરસની) છે; અને એનો ઉપયોગ રોજ-રોજ છૂટે હાથે કરવામાં આવે છે. પણ મુકદ્દમા કે સભ્ય વિના ચાર કે પાંચ વરસથી જેઓ જેલમાં પુરાયેલા છે, ને જેમને અનિશ્ચિત મુદત સુધી રાખવાના છે, તેવા લોકોની મોટી સંખ્યાની રિયલિટી સાથે સરખામણી કરીએ, ત્યારે તો આ સભ્ય પણ નજીકી લાગે છે.

પણ રાજદારી મુકદ્દમાઓનો અધાર મોટે ભાગે સરકારના તે તે વેળાના માનસ ઉપર અને જદલાતી પરિસ્થિતિ પર રહે છે; અને રાજદારી કાયદાના સામાન્ય વહીવટનો વિચાર કરવામાં આપણને એનાથી મદદ થતી નથી. કેટલેક અંશે એ બે એકબીજામાં બળે છે ને એકબીજા પર અસર કરે છે; દાખલા તરીકે, અદાલતોમાં ખેડૂતો ને મજૂરો પર ચાલતા ધણા મુકદ્દમાનું મૂળ તો અચૂક રાજદારી જ હોય છે. બીજી પણ એક વાત જરૂર જણી રી છે. ધણા લોકો, જે પોલીસને રાજકીય દ્રષ્ટિએ અકારા લાગે છે, તેમના પર રાજદારી કાયદાની, બામદાઓ વિગેની કે એને મળતી, કલમની રૂએ મુકદ્દમા ચલાવાય છે; અને તેમની સામે કથો ખાસ આરોપ મુકાયા વિના તેમને જદમાસ માણસો તરીકે જેલમાં પૂરી દેવામાં આવે છે. આવા દાખલા તરફ દુર્લક્ષ કરીએ, ને જેને નવાં શુના કહી શકાય તેના વિચાર કરીએ, તો બે હકીકતો તરી આવે છે—સમવાજા મુકદ્દમાઓની સંખ્યા, અને સભ્યોની લંગાઈ, બંને વધતા જાય છે. દર વરસે જુદા જુદા પ્રાન્તોની જેલોના રિપોર્ટોમાં એવી રિચાઈ આવે છે કે કેદીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે, અને તેથી વધારે જગાની જોગવઈ થતી જોઈએ. જે વરસોમાં સરિનવ બંગની લડતે હમરો માણસો જેલમાં મોકલેલાં તે વરસે તો કેદીઓની સંખ્યા પરાકાષ્ટાએ પહોંચી ગયાય પણ કેદીઓના આ ખાસ દરોહા વિના પણ હવે તો એટલી સંખ્યા સામાન્ય વરસોમાં

જોશમાં રહે છે. એ મુશ્કેલી દૂર કરવા કેટલીકવાર દૂંડી મુદતવાળા થોડાક હળવર ફેદીઓને તેમની મુદત પૂરી થતા પહેલાં જ છોડી મૂકવામાં આવે છે, છતાં જોયો પર જોતાણુ રહે છે તે તો ચાલુ જ છે.

પ્રાન્તોમાં 'સેન્દ્રક શ્રીમત' ને નામે ઓળખાતી જે મોટી જોશ છે તે જનમટીપવાળા, એટલે કે જિલ્લાબરની સખ પામેલા, ફેદીઓથી, ને બીજા સાંબી મુદતની સખવાળાઓથી, ભરેલી હોય છે. આ જનમટીપવાળા ફેદીઓ ધાડલૂંટના ટેસોમાં મોટાં બૂમખાં બંધ આવે છે, અને સંભવ છે એમાંથી ઠીકઠીક ટકા યુનેમાર પણ હશે; જોકે મારું મન તો એમ માનવા તરફ બુકે છે કે એમાં ધણા નિર્દોષ માણસો પણ સપડાતા હશે, કેમકે એવા ટેસોમાં પુરાવો કેવળ અમુક સાક્ષીઓએ આપેલી ઓળખાણુ ઉપર જ આધાર રાખે છે. એ તો દેખાતું છે કે ધાડલૂંટના બનાવોની સખ્યામાં હઠાડે હઠાડે વધારો થવાનું કારણુ એ છે કે આમલગની તેમજ મધ્યમ વર્ગના નીચલા ધરોની બેકારી ને મરીમાઈ વધતી જાય છે. માલમિલકતને લગતા બીજા જે ફોજદારી થતા થાય છે તેમાંથી ધણાખરાનું કારણુ પણ આપણી પ્રજાના ધણા મોટા જામની સામે ડોળા ફાડીને બિભેસો તંગી ને બૂમચરાનો આ ભયાનક દેખાવ જ છે.

ન્યાયાધીશો આ વાત કદી સમજતા હશે ખરા? સાવ સામાન્ય માણસના મનમાં પણ, જુએ ટળવળતાં બેરીહોકરારને જોનાં જે નિરાશા બિપજવાનો સંભવ રહે છે, તેનો વિચાર તેઓ કદી કરે છે ખરા? માણસે શું લાચાર બનીને બેસી રહેવું, ને માનવજીવનની સાદામાં સાદી જરૂરિયાતો વિના પોતાનાં પ્રિયજનો માંદાં પડે ને મરે એ ટગરટમર જોઈ કરવું? એટલે એ માણસ લપસે છે, ને કાપડા સામે યુનો કરે છે. તે પછી કાપડો ને ન્યાયાધીશ એટલી પેરવી કરે છે કે એ માણસ ફરી સામાન્ય કોટિનો માણસ બની રહે નહીં, ને તેને સમાજને ફિતકારી એવો દેશો ધંધોરાજમાર મળવા પામે નહીં. તેઓ જોને 'યુનેમાર' વર્મ! હે છે એવો વર્ગ પેદા

કસામા તેઓ પોતે મદદ કરે છે, અને પછી જોઈને આશ્ચર્ય પામે છે કે આવા વગેરે કેમ ટકે છે ને વધે છે ?

મોટા મોટા ગુનાઓને માટે જનમગીધની, અથવા દરેક વરસ ની, સખ શાય છે. પણ જે નાના નાના ગુના છે, ને ન્યાયાધીશો તેનો નિકાલ જે રીતે લાવે છે, તે તો વળી એથીયે વધારે બોધ દાયક હોય છે. આમાંથી ધણી જ મોટા ભાગના તો અદાવતોનાં દક્ષતરોમાં દટાયેના રહે છે, ને તેને જરાયે પ્રસિદ્ધિ મળતી નથી છાપાઓમાં જવને જ એવા એકાદ મુકદ્દમાનો ઉલ્લેખ આવે છે આવા તથા મુકદ્દમા છાપાઓના ઉદ્ધા થોડાક વખતના અકોમાંથી છૂટાછવાયા લીધેના છે, તે નીચે આપ્યા છે

રહેમાન જૂનો ગુનેગાર છે અગાઉ બાર વેળા તેને સજા થયેલી છે પહેલી સખ છેક ૧૯૧૩માં થયેલી અત્યારનો ગુનો થોડાક રૂપિયાની કિંમતના કપડાં ચોરીનો છે રહેમાને ગુનો કબૂલ કર્યો, અને અદાવતને ચિનતી કરી કે “ મને રેકર્ડેટરી કે કોર્ટ ખીજ એવી જમાએ મોકલો ન્યાયો હું પૂરેપૂરો મુધરીને બહાર નીકળી શકું ” સિધના જુડિશિયલ કમીશનર ન્યાયાધીશ હતા તેમણે એ ચિનતી મજબૂરી નહી, ને તેને સાત વરસની સખ કરી, અને તેમ કરતાં ઉમેરું “ આ સાત વરસની સખત મજૂરીની સખ તને નહીં સુધારી શકે, તો પછી એકેનો અથા જ તને મદદ કરી શકશે ” ( કરામી, મે ૨૩, ૧૯૩૫ )

બારીને અગાઉ ચાર વેળા સખ થયેલી. તેણે એક ચોરીની આદર અપ્રમાણિકપણે રાખી, તેને માટે તેને દિંદના રોજગારી કાપડાની કનમ ૪૧૧/૭૫ ની રૂએ એ વરસની સખત કેની સખ થઈ ( વખતો - જુનાઈ ૩, ૧૯૩૫ )

ગુલામ મદમદ જૂનો ગુનેગાર છે તેણે એક માણસનું ખીસુ કાતરીને એક રૂપિયા ચોરી લીધો, તે માટે તેને ત્રણ વરસની સખત કેની સખ થઈ છે ( સિયાળકોટ - જુલાઈ ૧૫, ૧૯૩૫ )

આ અને એના જેવી બીજી સજાઓ દિવના ફોજદારી કાયદાની દૃષ્ટિએ કદાચ સાવ જરાજર દશે; પણ એવી સજાઓ કરીને પોતે યુનેગારને સુધારે છે એમ કોઈ ન્યાયાધીશ કહી શકે, એ અને ખરેખર નવાઈઝરેલું લાગે છે. સિંધના બ્યુડિસિપલ કમીશનરને પોતાને એના ઉપચારને વિષે કંઈક શંકા હતી; કેમકે તેણે ગર્ભિત રીતે એલું સૂચન કર્યું કે હવે પછી બીજે પ્રસંગે કદાચ અહાને તુંક આપવામાં આવશે.

આ ન્યાયાધીશો તેમની અદાલતોમાં જોસે છે, અને અમાગી માથુમેની એક લંબાર તેમની આગળથી પસાર થાય છે—કેટલાક ફાંસીએ, કેટલાક ફટકા ખાવા, ને કેટલાક જેલ તરફ જાય છે; જેલની સજામાં એકાન્તવાસનો પણ ઉગેરા કરવો જોઈએ. ન્યાયાધીશોના મનમાં ન્યાય અને સજાને વિષે જે તાત્ત્વિક વિચારો હોય છે તે પ્રમાણે તેઓ પોતાની ફરજ બજાવે જાય છે. તેઓ તો માનતા હશે કે અમે સમાજવિરોધી યુનેગાર વગેરે સામે સમાજનું રક્ષણ કરીએ છીએ. તેમના વિચારો આ રીતે કલ્પનાઓથી આગળ જઈને માનવ-રૂપ ધારણુ કરે છે ખરા? બાપડો યુનેગાર એ માથુસ છે; ને તેને માળાપ, ઘેરી, છોકરાં, મિત્રો વગેરે હોય છે; એવો વિચાર ન્યાયાધીશો કરે છે ખરા? તેઓ એક વ્યક્તિને સજા કરે છે; પણ સાથેસાથે તેઓ એક સમૂહને પણ સજા કરે છે; કેમકે તેમના દુઃખની ઝીણી ઝીણી લહેરો ફેલાઈ જાય છે. ને દૂર સુધી પહોંચે છે. જેમને મરવાનું હોય છે તેઓ તો કપાટામાં મરે છે, ને એમની વેદના ટૂંકી હોય છે. પણ જેઓ જેલમાં દાખલ થાય છે તેમની વેદના તો લાંબી ચાલે છે. “દરવાજાની પાછળ, દીવાલની અંદર, તાજાખંધોમાં પુરાયેલા, ને નંમરવાળા એ લોકો જોસે છે,” એવું એક દાખ્યની કડીમાં કહેયું છે. જિંદગીની ટૂંકી આવરદામાંથી ચોરાયેલાં જે વરસ, ત્રણ વરસ, સાત વરસ—બાર મહિનાનું દરેક વરસ, ત્રીસ દિવસનો એક મહિનો, ચોવીસ કલાકનો દરેક દિવસ—કેદીને એ બધા



કાળ ઠેટતો લાખો લાગે છે! વખત ઠેટતો કંટાળામા પસાર થાય છે!

આ બધું બહુ મમગીની ઉપજવનારુ ને ખેદજનક છે, એમાં શંકા નથી પણ ન્યાયાધીશ બીયારો શુ કરે? તે શુ વેવલી લાગણી ના સમુદમાં ફૂઝી મારે, ને કાયદા તોડીને ગુના કરનાર લોકોને સજા કરવાનું છોડી દે? તે બે આટલા નરમ હોવાનો ને કોમળ લાગણીવાળો હોય, તો તે ન્યાયાધીશ તગેકે મદુ સારો ન મધુાય, ને તેને જાતે ખસી જઈ બીજાને માટે જગા કરી આપવી પડે ના, ન્યાયાધીશે દરેક આરોપીને બેટવુ ને તેને જમવા લેડવો એવી અપેક્ષા તો તેની પાસેથી કાઢ ગખતું નથી પણ મુશ્કેલી ચતાવવામાં ને સજા કરવામાં માથુસાઈનો અશ રખાય, તો પરિસ્થિતિ જરૂર સુધરે ન્યાયાધીશો બ્યક્તિઓનો વિચાર બહુ ઓછો કરે છે, વધારે પડતા અતડા રહે છે, અને તેઓ જે સજાઓ ફરમાવે છે તેનાં પરિણામોની ખાતર એમને બહુ જ ઓછી પડે છે એમને એ ખાતર વધારે પડે ને તેમના મનમાં ડેહી પ્રત્યે બધુમાવ વધે એવી પેરવી બે થાય, તો એથી મોટો લાભ થરા પામે એ તો ત્યારે જ બની શકે ત્યારે એ બે ઓછેવતે અંગે એક જ વર્ગના હોય કોઈ નાણાવગીએ પ્રજાના પૈસાની મોટી રકમો ઉઘાપત કરી હોય, તેના પ્રત્યે ન્યાયાધીશને પૂરેપૂરી દમદારી રહેને પણ જે મરીમ અમામિયાએ તાત્કાલિક બીડ બામવા રૂપિયો ઉઘાળ્યો હોય કે ચાદર ચોરી હોય તેને એવી દમદારીનો લાભ નહી મળે ન્યાયાધીશ અને સામાન્ય ગુનેગાર એક જ વર્ગના હોય એવુ બને એનો અર્થ તો એ થાય કે સમાજની રચનામાં ધરમૂળનો ફેરફાર થયો દરેક મોટા સમાજસુધારાનો અર્થ એવો ફેરફાર થાય જ છે પણ એવા ફેરફારનો વિચાર હોરે રાખીએ તોપણ, એવો ફેરફાર થાય ત્યાં સુધી કઈ તો જરૂર કરી જ સકાય

હું માનું છું જગનાડ યોએ એવી ગુચના કરેલી કે દરેક જગ અને મેનિસ્ટ્રેટ, નેમ / જેલના દરેક અમલદારે, અમુક વખત જોયમાં

કાઢવો નેઈએ. તો જ તેઓ લોકોને સજ્જ કરે અથવા જેલમાં એમની પર અમલ ચલાવે એ વાજબી ગણાય, ને તેમ કરવાનો અધિકાર તેમને મળે આ સૂચના ઉત્તમ છે, બેંકે એને અમલમાં ઉતારવાનું કદાચ મુશ્કેલ હોય. મેં એકવાર મુક્ત પ્રાંતના મુદ્દમંત્રી અને જેલ ખાતાના વડાને આ વાત કરી, તેમને જાતે એની અજમાયશ કરી જેવાની સૂચના કરવાની હામ લીટી હતી; પણ એમને એ કુચી હોય એવું લાગ્યું નહીં. પણ ઓછામાં ઓછા એક જણીના જેલ અમલદારે તો એનો અમલ કયો જ છે, એનું નામ ટોમસ મોટ આસપર્ન છે. તે ન્યૂ યૉર્કની પ્રખ્યાત સિંગ સિંગ જેલનો અધિકારી હતો. તેણે સ્વેચ્છાએ અમુક મુદતનો જેલવાસ બોમબી તેની તાલીમ લીધી; અને એને પરિણામે તેણે પાછળથી કેદીઓને સમાજના ઉપયોગી સભ્યો બનાવવાને તથા તેમને કેળવવા માટે મણા સરસ સુધારા જેલની વ્યવસ્થામાં કર્યા.

આવી રીતે અમુક મુદત સ્વેચ્છાએ જેલમાં રહેવાથી આપણા ન્યાયાધીશો, મેજિસ્ટ્રેટો, ને જેલના અમલદારોના શરીરસથા આત્માને ઘણો જ મોટો લાભ થશે તેમને જેલજીવનનું ખરું દર્શન પણ વધારે પ્રમાણમાં થવા પામશે પણ આવા ઐત્તિહિક જેલવાસમાં ખરેખરા જેલવાસનો અનુભવ તો કરી નહીં જ મળી શકે. જેલવાસનો જે ઉખ છે તે આ ઐત્તિહિક જેલવાસમાં નહીં જ હોય. તેમજ સરકારની શબ્દસંગ્રહ ને દીવાળોના રક્ષકવાળી સત્તા આમળ કેદી જે અસાધારણ લાયકારી ને નિરાશાથી લાગણી અનુભવે છે તેનો પણ આ ઐત્તિહિક જેલવાસમાં અનુભવ નહીં થવા પામે. વળી એવા કેદીને જેલના અમલદારો ને નોકરો તરફથી હવાકરી ને અપમાન પણ બોમવવા વારો નહીં આવે. જેલવાસમાં સારથૂત વસ્તુ એ છે કે પોતે રાગી અવસ્થાની પેઠે સમાજમાંથી બદિષ્ટ થયો છે એવું જાન કેદીને થાય છે. એ પણ આ ઐત્તિહિક વાસમાં નહીં હોય. પણ આ બધી ખામીઓ છતાં એ અનુભવ ખરેખર હેસ જેલો

દશે, અને તેનાથી ફોજદારી કાયદાને વધારે માણસાધારણો ને લાભ-  
દાયક બનાવવામાં મદદ થશે. અસહકાર અને સવિનય બંમતીલડનોમાં  
મધ્યમ વર્ગના લોકો ચોક્કસ જોડોમાં ગયા, એની આડકતરી રીતે  
દેખીતી અસર થવા પામી. જેવમાં જનારાઓ ન્યાયાધીશ કે જેલ  
અમલદાર ન બન્યા, એથી સીધી અસર નહીં જેવી થઈ. પણ  
જેવની સ્થિતિનું જ્ઞાન અને કેદની દશા વિશે સુદાનુભૂતિ એ જ ને  
બહોળા પ્રમાણમાં દેવાયાં, અને ચોક્કસનાં તથા કેટલાક મદાસમા-  
વાદીઓની બુબેચના હીકીક સુરણ આપ્યાં.

હું વધારેપડો. નરમ છું કે ટેમ એ હું બાધુવો. નથી, પણ  
હું નથી માનતો કે મારા સ્વભાવમાં ઘેસ જેવી નરમાય કે વેવલા  
પણ હોય બીજા લોકોએ, અને મારા લખા નિકટના સાર્થઓએ  
પણ, અને કાણુ માન્યો છે દેશમન્દુ ચિત્તજન હાસે મદાસમિતિની  
એક બેઠકમાં અને 'ટાટા લોહીનો' એ વિગેષણ આપ્યું હતું. કદાચ  
એ વધારો આધાર કયે ધોરણે ટુલના કરવામાં આવે છે તેના પર  
રહે છે. બીજી પણ એક દરીકત ખ્યાનમાં લેવાય છે. તે એ કે  
કેટલાક લોકો ચોનાની લામણીઓનું પ્રદર્શન બીજાઓના કરતાં વધારે  
કરે છે. તે મને તેમ હો, પણ મને સજની કરવાના પ્રત્યે, ખામ  
કરીને અતિથા કહી સજ પ્રત્યે, અને એને અંગે ઈરાદા  
પૂર્વક પેદા કરેલું જે કદ માનસોને વેલુ પડે છે તેના પ્રત્યે, ખરેખર  
નિરરખાર છે કદાચ આપણી આગળી દુનિયામાં સજને છેદ નાખી  
કરી કદાચ એમ ન હોય, પણ અત્ત બોલામાં બોલી કે વી, ૮૧ની  
કેવી, ને તેને સજમમ માણસ છની કેટલાં મૂંઝી, એ તે ખમૂસ  
બની શકે એવું છે.

એક કાગે મોતની સજ સામે મારો સખત વિરોધ હતો,  
અને, સિદાન્તમાં તે, મારો એ વિરોધ હતું કાવમ છે પણ હું  
હવે સમજતો થયો છું કે મોત કરતાં મણી વધારે જૂદા એવી બીજી  
પણી વસ્તુઓ જ, અને જે પસંદગી કરવાનું હોય, ને મને પસં-

દગીની તક અપાય, તો હું જનમટીપ કરતાં મોતની સખ સ્વીકારવાનું કદાચ વધારે પસંદ કરું. પણ મને ફાંસીએ લટકાવાનું ન ગમે. હું તો એ પસંદ કરું કે મને જોળાએ વીંધે, કે કાનસમાં વપરાતી તેવી 'ત્રિપોલીન'માં મારું માથું - મૂછો તેના દરે વડે મારે શિત્કોદે થાય; અથવા જોઈએ તો બહે મને વીજળીની પુરસીમાં બેસાડીને બટન દામવામાં આવે. મૃત્યુદંડ દેવાની બીજી બધી રીતોમાં હું એ પસંદ કરું કે જૂના જમાનામાં સોક્રેટિસને અપાયેનો એમ મને ઝેરનો ખાસો આપવામાં આવે; એનાથી મને એવી બેંધ આવી જાય કે એમાંથી જનવાપણું જ ન હોય. આ છેલ્લી રીત મને સૌથી ઘણી વધારે સુધરેલી ને માણસાઈવાળી લાગે છે. પણ વિદ્યમા આપણને ફાંસી પ્રત્યે પક્ષપાત છે; અને મધે વરસે કરાંચીમાં, કે સિંધમાં બીજો કયાંક, જાહેર રીતે ફાંસીએ દેવાની યોજના કરીને અમલદારી માનસે બતાવી આપ્યું હતું કે એનું પોતાનું પોત કેવું છે એમાં ઈરાદો એ દતો કે જુઠાં કામ કરનારા લોકો આ જોઈને ત્રાસી જાય. એ પ્રસંગો તો મોટા મેળા જેવો સર્વ પડયા; ને ત્યાં હજારો માણસો એ બધાંકર દૃશ્ય જોવા બેમાં થયાં. મધ્ય યુગમાં રોમેમાં રોમન દેવલોક સત્તાધીશો તરફથી ઈતર મતવાળા લોકો પર જે જીવમો થતા તેમાં એક રીત એ લોકોને જીવતા બળવાની હતી, એમ બાળવાની પાછળ જે હેતુ રહેતો હતો એને જ મગતું કંઈક માનસ આ જાહેર રીતે ફાંસી દેવાની પાછળ રહેતું છે, એમ હું માનું છું.

મારો એક ગિન દાઢકાટ'નો જન્મ થયો હતો. તેને જ્યારે પહેલવહેલી એક માણસને મોતની સખ ફરમાવવાની આવી ત્યારે તેના અંતરમાં વ્યથાન શુદ્ધ મચેલું. એ વિચાર પ્રત્યે એને તિરસાર છૂટેલો, પણ એ અણમની લાગણી પર એણે અંકુશ મૂક્યો (મૂક્યે જ છૂટકો હતો, નહીં તો એ હોદ્દા પર તે જાણે કાળ ટપી ન શકતો), અને હું માનું છું કે એક કુર્બાનું પણ ફરજયા રીતે વિના

લોકોને ફાંસીએ મોકલવાને તે થોડા જ વખતમાં દેવાઈ ગયો. એ અપવાદરૂપ હતો; અને એના જેવા હોદ્દાવાળા બીજા ધણાને આવી આનાકાતી જરાયે થઈ દશે કે દેમ એ વિષે મને શંકા છે. માણસોને મોતની સજા ફરમાવવી એ વરતુ, એ સજાનો અમલ થતો જેવા કરતાં કદાચ સહેલી હશે. અને છતાં કુમળા હૈયાના લોકો પણ આ દુઃખદ દેખાવ જોવાને દેવાઈ જાય છે. હિંદી સીવીલ સર્વિસમાં જોડાયેલા એક જુવાન અંગ્રેજને રચાનિક જોશમાં ફાંસી દેવાતી વખતે હાથર રહેવાનું હતું એની વાત કરતાં એણે મને કહ્યું કે પહેલી ફાંસી વખતે તો એને સાવ ઝોકારી આવી ગયેલી, ને આખો દિવસ બેચેની રહી હતી. પણ જલ્દી થોડા જ વખતમાં એવી રિયલિટી આવી કે એ દેખાવની એના મન પર કશી અસાધારણ અસર ન થતી; અને તે ફાંસીનો જગાએથી જઈને સીધો ટેમ્પલ બેસતો ને પેટ ભરીને જમતો.

મોતની સજાનો અમલ થતો મેં કદી જોયો નથી. હું જે જોયોમાં રહ્યો છું તેમાંની ઘણીખરીમાં ફાંસી દેવાતી નહીં. પણ ત્રણ ચાર પ્રસંગો એવા આવેલા ખરા જ્યારે મારી જોશમાં ફાંસી દેવાયેલી. એ કામને માટે એક ખાસ વાડો રાખેલો હતો, ને તે જોશના બીજા બધા ભાગોથી અલગ હતો. છતાં જોતની આખી વરતીને એની ખૂબર પડી જતી. તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે એ દિવસોએ મચારના મરાઠો ને આરડીઓ રોજના કરતાં મોટી બીધાતી. એ દિવસોએ મને કંઈક વિચિત્ર લાગણી થઈ આવેલી. આસપાસ બધે અશુભ-સૂચક નોંરવતા હતી; ને કોઠો ધીરે સહે બોલવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતા. સમજ છે એ બધું કદાચ મારી રુપનાએ પણ ઉપગવી કાઢેલું હોય.

ફાંસી વખતેને વિષે મને આટલો જાણે અજુબો છે, ખરો; છતાં મને એમ તો લાગે છે કે જે માણસો છે જ ખૂબી મોટાના હોય તેમને ફર કરવાની કંઈક રીત તો રહીકારવી પાડે,

ને વિવેકપૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરવો પડશે એવોતની સજ્જ તેમજ ખીજી સજ્જઓથી, સજ્જ પામનાર માણસને કષ્ટ થાય છે; અને, તે ઉપરાંત, એ સજ્જ કરવાની સત્તા આપનાર સમાજ—ને ખાસ કરીને વિશેષ અંશે એ સજ્જનો અમલ કરનાર વ્યક્તિઓ—પણ સમાન બની જાય છે. આ સજ્જનો સામે જે વંધો છે તે જેટલો પહેલા કારણને લીધે નથી તેટલો આ ખીજી કારણને લીધે છે. ઉપર જે પદ્ધતિની વાત કરી તે ખાસ કરીને ફટકા મારવાની સજ્જમાં દેખાઈ આવે છે. એ સજ્જ હિંદમાં બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે. ફટકાની સજ્જ માટે અમલદારોનો અચાવ એ છે કે હિંદમાં સાથેના બળાત્કાર જેવા અર્થકર ગુનાઓને માટે એ સજ્જ કરવામાં આવે છે. વહેવારમાં તો તેનો અમલ ધણી વધારે બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે. ૧૯૩૨માં વિસાપતની આમલસભામાં કહેવાયેલું કે પાંચસો સત્યાગ્રહી કેરીઓને ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા. આ તો અમલદારોએ આપેલો આદેશ હતો; જેલના અમલદારોએ પોતે સજ્જ કરીને ફટકા માર્યા હોય તેનો સમાવેશ આમાં થયો નહોતો. આ રાજદારી કેડીઓને કાં તો શુદ્ધ ગાજદારી ગુનાઓ માટે અથવા જેલના નિયમનનો ભંગ કરવા માટે ફટકા મારવામાં આવેલા. એ નિયમભંગમાં હિંદમાંના કે ગુનાનો અંશ જરૂર ન હતો. હવે સરકારી રાહે એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે કે જેનમાં કરેલી લાંબાગુના મંજીર હાખાઓમાં ફટકા મારવાનો સજ્જ કરી શકાય. આનો અર્થ તો એ થયો કે, હિંદમાં માલતી બ્રિટિશ સરકારના મત પ્રમાણે, જેલનિયમનનો ભંગ અને હિંદમાં સાથેના બળાત્કાર એ જે ગુના એક જ કાટિના છે.

જેલોમાં ફટકા મારવાનું કામ સામાન્ય રીતે કેમ હવેથી જાતનો કેદી કરે છે. માઇ કેદીને એ કામ ગમતું નથી; પણ એ બાબતમાં તેને પસંદગી કરવાની છૂટ હોતી જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. જિંમી નાતના કેદીઓ તો મને તેમ થાય તેવે ફટકા મારવાની ના જ માટે; અને વોર્ડરો પણ એ કામ કરવા નારાજ હોય છે. એકવાર

એવો એક દાખલો મારા જોવામાં આવ્યો હતો. એક વોર્ડરને ફટકા મારવાનું કામ કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. તેણે ધસીને ના કહી દીધી. જેલ અધિકારીના હુકમના આ અનાદર માટે તેને સજા કરવામાં આવી. એક તરફ ફટકા મારવાનું કામ કરવા સામેનો ઠેઠોએ ને વોર્ડરનો અણુમતો, ને બીજી તરફ એ સજાનો હુકમ કરનાર આપણા ન્યાયાધીશો ને જેલ અધિકારીઓ, તથા એ સજા કરવાની સત્તા આપનાર ને તેનો જવાબ કરનાર આપણી સરકાર, એ સહુની લામણી, એ બેનો સુકામનો કરી જોવામાં બહુ રસ પડે એવો છે.

ખ્રિસ્તનાં સિનેમાની દિલ્લો પર જે ‘સેન્સરશીપ’ ચાલે છે તેને વિષે હું થોડા દિવસ પર વાચ્યો હતો. સેન્સરશીપ મળેલું એક કારણ એ બતાવેલું હતું કે દિલ્લોમાં ફરતાના દેખાવો આવતા અટકાવવા જોઈએ. જનવરોની દિલ્લોમાં જનવરોને મારવાના દેખાવો ન બતાવાય એવો પ્રતિબંધ હતો. જનવરને ચર્ચા કે વેદનાના દેખાવો—એવી વેદના અકરમાતથી થયેલી કે બહુબૂજને ઉપજાવેલી હોય તોપણ—બતાવવાની મનાઈ છે; કેમકે એનાથી જોનારા—ખાસ કરીને બાળકો—પર માઠી અસર થાય, ને “નૈતિક ચારિત્રને ધક્કો લાગે”, એમ મનાય છે.

આપણે ત્યાં હિંદમાં પણ દિલ્લો પર ‘સેન્સરશીપ’ છે, તેમજ જનવરો પ્રત્યેની ફરતા અટકાવવા માટે સક્રિય કામ કરતો એક સંઘ પણ છે. દુર્ભાગ્યે જનવરોનો અણુતરીમાં માણુમોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી; અને તેથી એ સંઘનો પ્રતિનો લાભ માણુસોને મળી શક્યો નથી વળી દિલ્લો પરની આપણી સેન્સરશીપ ‘કવેટાનો ધગ્ગીકંપ’, કે ‘રાષ્ટ્રીય મદાસખાના દેખાવો’, અથવા ‘ગોળમેજી પરિષદ માટે મદાત્મા ગાંધીનું પ્રમાણુ’ વગેરે વિષયોની, તથા એને મળતા બીજા ‘બખંદર’ વિષયોની, દિલ્લો પર પ્રતિબંધ મૂકીને પોતાની દરેલી સકારણુને વાજની પુરવાર

કરવા મથે છે.

મોત અને હટકાની સજા આપણાં મન પર અસર કરે છે ને આપણને દઈ ઉપજાવે છે; પણ, આખરે તો, આપણી અદાલતો જે દમરોને સજા કરે છે તેમાંથી બહુ થોડાને જીવ્યા સમજાતાં ભોગવવા વારો આવે છે. જેલમાં જનારા મોટા ભાગના લોકોને તો ઘણી લાંબી સુદતની સજા ભોગવવાની હોય છે. એ એક સતત યાતના, કદી ન અટકનારું દર્દ, હોય છે. તે ભોગવતાં છેવટે મન પોતે બંદેર મારી જાય છે, ને સરીર એવું રીડું ચર્મ જાય છે કે તેને વેદનાની સમજ પડતી નથી ગુના કરવાનો જેનો સ્વભાવજ ચર્મ પડ્યો છે એવો એક વર્ગ પેદા થાય છે તે આપણાં જેલો ને આપણાં ફોજદારી કાયદાનું જ બેહુદું ફળ હોય છે; અને પછી એને બદારના સમાજના ચોઠામાં કાઢી રીતે ગોઠવી સજાતો નથી. તેનો મેળ કાઢી જમાવો એસનો જ નથી. તેને નથી મૂળ હોતાં; નથી ધર હોતું; તે સકુના તરફ શંકાની નજરે જુએ છે; તે ત્યાં જાય ત્યાં તેની તરફ શંકાની નજરે જોવાય છે એમ કરતાં કરતાં છેવટે તે જેલરૂપી પોતાના સાચા વિશ્વાસ પર પાઠો આવી પડે એ છે, અને ત્યાં જે બસત કે શોહાનું ડગલું તેનું વફાદાર સંગ્રામી હોય છે તેની દોસ્તી તાણ કરે છે. આપણા ન્યાયાધીશો કારણ અને કાયદો, કાઢી પણ કાયદું કે નિષ્ક્રિયતા અનિવાર્ય પરિણામો, વિચાર કરવાની તરફી કાઢી કાળે લે છે ખરા? તેમની અદાલતો ને જેલો ગુનેગાર સ્વભાવના લોકો પેદા કરવાનાં ને તેમને માથે 'ગુનેગાર'ની છાપ મારવાનાં મુખ્ય કારખાનાં છે, એ તેઓ સમજે છે ખરા?

જેને આપણે 'રાત્ન' એ નામે ઓળખીએ છીએ તે સંસ્થાનું અસલી સ્વરૂપ ઠેવું છે તેને ખગલ જેટલો બીજે ક્યાય નથી આવતો. તેટલો જેલમાં આવે છે. 'નબત' એ અમલ ચલાવનાર સમૂહનું રૂઝબળ, તેની બજબજરી, તેની દિ સા છે. જ્યોત્સ્ વોશિંગ્ટનને કહેવું: "સરકાર એ કુદ્દિ નથી, હટાદાર વસ્તુ નથી — એ તો શસ્ત્રબળ



છે !” અગ્નિની પેઠે એ જાપાનક નોકર ને ત્રાસદાયક શેઠ છે. સંસ્કૃતિ અથવા મુદારાની ઇમારતે સહકાર, ક્ષમા, અને હળવર રીતે ચાલતા પરસ્પર સહકાર પર રચાયેલી છે, એ વાત સાચી. પણ ત્યારે અણીનો પ્રસંગ આવે છે ને રાત્રી કોઈ આત્મીના વિચારથી ડરી જાય છે ત્યારે એ ઉપલી ઇમારત કુલ ઘટ જાય છે; અથવા તો રાત્રીનું— શત્રુમળ અને હિંસા વડે આત્મરક્ષા કરવાનું—જે મુખ્ય કર્તવ્ય, તેની આગળ સંસ્કૃતિનો વિચાર મોણુ ચર્ક પડે છે. એવી વેળાએ હરકર, પોલીસ અને જેલનું મંડત્ર વધે છે. એ તથ્યમાં જેલ એ કદાચ રાત્રીની નાની આત્મીનું નાગામાં નાચું ૩૫ હશે.

રાત્રીની ઇમારત હંમેશાં શત્રુમળ અને હિંસા પર જ રચાવી રહેશે કે બગજગરીનું આ તત્ત્વ ધરીને ઓછામાં ઓછું રહેશે ને લગભગ અપોષ થઈ જાય એવો દિવસ ક્યારેય પણ આવશે ? એ દિવસ, કદી આવવાનો દશે તોપણ, હજી તો થલો દૂર છે. હરમાન અમલ ચલાવનાર સમૂહની હિંસામાંથી, એ સમૂહને ખસેડવા મથનાર ખીજા સમૂહોની હિંસા પેદા થાય છે. એ ચંડાળયક છે. હિંસામાંથી હિંસા જન્મે છે. નીતિધર્મની દૃષ્ટિએ આ બે હિંસાઓની વચ્ચે ઝાઝી પસંદગી કરવા જેવું નથી. કોઈ પણ રાત્રીમાં અમલ ચલાવનાર સમૂહ અન્તિમ કોટિની હિંસાનો આશય લે છે; ને છતાં ખીજાઓની બગજગરી કે હિંસા સામે નીતિ અથવા ધર્મની દૃષ્ટિએ વાંધો ઉઠાવે છે; એ વસ્તુ મને હંમેશાં વિચિત્ર લાગી છે. આત્મરક્ષાના વડેવાડુ કારણસર તેઓ વાંધો ઉઠાવે એ સમજી શકાય એવું છે પણ એમાં નીતિ અને ધર્મને શા સારુ પસંદી આણવાં એછાએ ? વ્યક્તિઓની હિંસા કરતાં રાત્રીની હિંસા ઘણી રીતે પસંદ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે સંખ્યાબંધ નાની નાની હિંસા કરતાં એક મોટી હિંસા ઘણી સારી. વળી રાત્રીની હિંસા ઓછેવત્ અંશે ન્યવરિચન હિંસા હોવાનો પણ સંભવ રહે છે, અને તેથી ખાનગી સમૂહો ને વ્યક્તિઓની હિંસા કરતાં તે પસંદ કરવા લાયક છે; કેમકે હિંસામાં પણ અમ્બરચા

કરતો વ્યવસ્થા સારી હોય છે. વધો માત્ર એટલો જ છે કે આને લીધે રાજ્યની હિંસા તથા ગળાજગરી કરવાની શક્તિમાં વધારો થાય છે. પણ ભયારે રાજ્ય સાવ પાટા પરથી ઊતરી જાય અને બેદરમિયાનીને અવ્યવસ્થિત હિંસા કરવા માટે, ત્યારે એ ખરેખર બપ કવર તુ બની જાય છે; અને કોઈ પણ ખાનગી કે બહિષ્કૃત પ્રવર્તન બીજાનું ને પરુનામાં એની સાથે હરીફાઈ કરી શકતો નથી.

નીદ્રાએ કહેલું : “તમારે નામતા તારાને જન્મ આપવો હોય તો અંધાધૂંધીમાં રહેવું જોઈએ.” ખરેખર એમ કયું જ હતું છે ? એ વિના બીજો રસ્તો જ નથી ? માનવપ્રેમવાળા માણસને તો જે મુશ્કેલી પડેલાં નહીં હતાં તે હરીફરી તેની સામે આવીને ઊભી રહે છે. દુનિયામાં જોરશુબમ, હિંસા ને ક્રૂરતા જોઈને તેને મનથી અશુભો જાય છે; અને છતાં માત્ર ક્રોરે જીવો રહીને જોયાં કરવાથી તે એવું નિવારણ કરી શકતો નથી. જર્મન લેખક અન્ડર ટોલ્સટોનાં નાટકમાં એ જ વિષય હરીફરીને આવે છે: “હંમેશની જેમ તત્તવાર એ મૂર્ખાઓની, પોતાની મૂર્ખાઈ સંતાડવાની, કરામત છે. શત્રુબળ વડે, હિંસાની ધુમાડાવાળા મથાણ વડે, આપણને રસ્તો જડવાનો નથી.”

છતાં આજે ભૂત જીવો ત્યાં જોઈ શકાય અને હિંસાનું સામ્રાજ્ય પૂરે દમામમાં ચાલી રહ્યું છે. માત્ર આપણા દેશમાં જ શત્રુબળ સિવાય બીજાં સાધન વડે એની સામે શુદ્ધ અમારવાનો ખાનગીવાળો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ પ્રયત્નમાંથી મળતો હિંસા, અને જે નેતાએ પોતાની અંગેક નિર્મળતાવાળા દષ્ટિ વડે આપણને આપણાં દવડાં માનસમાંથી હટાડીને જડાર કાઢ્યા તે નેતાની પ્રેરણા, હજી કાયમ છે; પત્તી આખરી પરિણામ અંધારામાં ઢંકાયેલું દેખાતું હોય તેની કશી પરવા નથી.

પણ આ મોટા સત્તાનો છે, ને એનો હિંસા આણવાનું ન્યાયાધીશનું પણ અર્થ નથી. આપણને કદાચ આપણા જમાનામાં એનો

જવાબ ન જડતા પામે, અથવા તો, જવાબ જડે તોપણ, આપણે  
 ચચળ મનની માનવજાતિને મળે કન્યા ત્રે ઉનારી ન શકીએ દરમ્યાન  
 એના કરતા ના। એવા પ્રશ્નો ને કોયકા આપણો પીછો પકડી રહ્યા  
 છે, ને તેના તરફ આપણાથી આજ મીઝી સકાય એમ નથી.  
 આપણે પાઝા ન્યાયાધીશ ને જેલ અમનદારના કામ પર આવીએ  
 છીએ, અને કંઈ નહીં તો આટલું તો આપણે નિશ્ચયપૂર્વક કહી  
 શકીએ છીએ જાણીબૂઝને સગા કરવી, અથવા તો મન કે શરીરને  
 રિમાનવા, એ કોઈ પણ માણસને સુધારવાનો રસ્તો નથી એનો ભોગ  
 થનાર માણસ એને સીધે કન્યા બામો જાય કે નમી પડે, પણ  
 એથી એ સુધરવાનો નથી એના કરતાં બધો વધારે સબલ તો એ  
 છે કે એવી સગા કરનાર માણસ પોતે પણ જેવા થઈ જાય ને તેનું  
 માનસ કદરૂપું મની જાય કેમકે કરતા ને રિબામણીનું અચૂક એકજ  
 પરિણામ આવે છે એ દુખ ભોમવનાર તેમજ એ દુખ દેનાર  
 બનેનો અધ પાત થવા પામે છે \*

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૭૫

## ૪. બાપાનો સવાલ

હેલા થોડા મહિનામાં દિંદી અને હાઈ વચ્ચેનો જૂનો કપડો ફરી પાછો જીખળ્યો છે. એને અંજ બોકોનાં દિલ પથુ સારી પેઠે સરકાર્યા છે; અને બંને પર્સ સામસામા આરોપોની ફેંકફેંટી કરી છે. આ વિષય એવો છે કે તેના પર શાન્તિથી ને અબ્યાસપૂર્વક વિચાર થવો જોઈએ, અને તેને વિષે વિદ્વાનો ને નિષ્ણાતોની વચ્ચે સત્યનિર્ણયતા હેતુથી વાઙવિવાદ થવો જોઈએ. છતાં તેને નીચે એ બીજાને બજારની વચ્ચેવચ્ચ મૂકવામાં આવ્યો છે; અને તેની આસપાસ કેમી આવેશોની ઝાળ ફરી વળી છે. આવી સ્થિતિમાં જેમ હ મેંશાં બને છે તેમ, આ રજાગણમાં ઊતરેલા લડવૈયામાંથી ધણીખરાને તો વિદ્વતા કે બાપાપ્રેમ સાથે કશી સેવાદેવા નથી. એમનો સંબંધ તો મુખ્યત્વે સરકારી દુકમો ને અસહ્યતાના કામકામ સાથે છે બાપા એ સંસ્કારોનું, શબ્દો ને શબ્દસમૂહોની બાજમાં પડાવેલા હવાઈ વિચારોનું, જામીને ચોસલાં જેવી બનેલી કલ્પનાઓનું, શબ્દોમાં રહેલા જુદા જુદા સૂક્ષ્મ અર્થોનું, તેની સાથે રહેવા સમીન અને તાલનું, તેના શબ્દોનાં મનોહર ઇનિદાસ અને તેમાં સચવાયેલા સંસ્કારોનું, બહુ જીવનનાં સર્વ અંગોના ચિતારનું, મૂર્ત રૂપ છે આ વાત સમજીને જોએ. કેઈ બાપા પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવે છે, જેમને આ આ બધાને લીધે નેમજ બીજા કારણોસર કેઈ બાપા પ્રત્યે અનુરાગ છે, તેમને તે આ અશિષ્ટ ને અસબ્ય એમ દલીલનાજી જોઈને નવાઇ લાગી, ને તેઓ તેનાથી વેગળા રહ્યા.

અને છતાં આપણે એનાથી વેગળા રહી શકીએ કે તેની પ્રત્યે આંખ મીંચી શકીએ એમ નથી. દિંદીમાં સેંકડો બાપાઓ હોય ત્યાં બાપાઓનો હંજુમેલો છે, એવો જે જુમાટ અઘ્તાન લોકો કરે છે તેને

લીધે કંઈ આ વિષય મહત્વનો થઈ પડતો નથી પેતાની આસપાસ નગર નાખીને જોનાર કોઈ પણ માણસ એટલું તો જોઈ શકે છે કે દિંદતું આવડું મોટું ક્ષેત્રકળ જોતાં તેમાં જે ભાષાઓ છે તે બહુ જ ઓછી ગણાય; અને એ ભાષાઓને પણ એકમીન સાથે નિકટનો સંબંધ છે વળી દિંદમાં બહોળો ફેલાવો પામેની એક પ્રધાન ભાષા પણ છે. તેની જુદી જુદી બોલીઓ સાથે તે ઘણા વિશાળ પ્રદેશમાં ફેલાયેલી છે, ને તે બોલનારાઓની સખ્યા કરોડોની છે. છતાં આ પ્રશ્ન તો જીમો રહેજ છે, અને તેનો વિચાર આપણે કયેં છૂટકો છે.

આ પણ આપણે તેનો વિચાર કયો વિના ચાને એમ નથી, કેમકે તેની અસર કોમ કોમ વચ્ચેના સબન્ધ ઉપર તેમજ રાજકારણ ઉપર પણ પડે છે. પણ એ અસર તો કામચલાઉ છે, ને જુસાઈ જશે. પણ જે ખરો પ્રશ્ન છે તે રહી જશે. લોકશિક્ષણની તથા પ્રજાની સંસ્કાર વૃદ્ધિની વિશાળ યોજનામાં આપણે ઠેવી નીતિ રાખીશું; દિંદની એકતા આપણે ઠેવી રીતે વધારીશું; ને છતાં આપણને મળેલો સાહિત્ય અને સંસ્કારનો બધ્ય વાત્સો ઠેવી રીતે સાચવી રાખીશું? એ ખરો મુદ્દાનો સવાલ છે.

ભાષાનો સવાલ હંમેશાં કોઈ પણ પ્રજાને મારે અતિશય મહત્વનો હોય છે; તેની અસર પ્રજાના જીવન પર ઘણી ભારે પડે છે આજથી લગભગ પૂરાં ત્રણસો વરસ પર અંગ્રેજ કવિ મિલ્ટને ફ્યોરેન્સથી એક મિત્રને લખેલા કાગળમાં આ વાત પર ભાર દીધેલો, ને કહેતું :  
 "કોઈ પણ પ્રજા પાસે ઠેવી ભાષા છે, તે શુદ્ધ છે કે અષ્ટ છે, તેમજ તે પ્રજા એ ભાષા બોલતાં સામાન્ય રીતે કેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે છે, એ વસ્તુ ઓછી અમત્યની ગણવાની નથી.....  
 કેમકે કોઈ પણ દેશના શબ્દો અંશતઃ કદરવા હોય, અંશતઃ ધસારાળી શબ્દ થયા હોય, અને ખોટી રીતે ઉચ્ચારાના હોય, તો તે શુ બતાવે છે? એ તો, એક અમત્યના ચિહ્ન દ્વારા, એમ જ બતાવે છે કે એ દેશના રહીશો એટલી, ને આજસમાં ખતારમાં ખાનારા છે, અને

તેમના મન લાગ્યા વખતથી અને તેટલી ગુલામીને વશ થવાને તૈયાર થઈ રહેલાં હોય છે. બીજી તરફ, આપણે એવું કદી નથી સાંભળ્યું કે કોઈ પણ સામાન્યમાં કે કોઈ પણ રાજ્યમાં, જ્યાં લગી પોતાની બાપાને વિષે પ્રેમ અને કાળજી કાયમ હતી ત્યાં લગી તે સામાન્ય કે રાજ્ય કંઈ નહીં તો મધ્યમ પ્રમાણમાં પણ આનાદી ભોમવતું નહોતું "

જીવતી બાપા એ ધનકારા મારતી, પ્રાણુવાન વસ્તુ છે. તે નિરંતર મદદાય છે, નિરંતર વિકાસ પામે છે, અને તે ભોલનારા ને લખનારા લોકોનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. તેનાં મૂળ જનસમૂહમાં રહેલાં છે; તેના ઉપરની ઇમારત બસે ખોળા જેટલા લોકોના સંસ્કારોની દ્યોતક હોય. એટલે આપણે એને ઠરાવો વડે કે ઉપરથી આવના દુક્રમે વડે આપણી મુનસફી પ્રમાણે કેવી રીતે બદલી શકીએ? અને છતાં હું એક એવો ખ્યાલ પુષ્કળ ફેનાયેલો જોઉં છું કે આપણે માત્ર ૬૦% કરીએ તો બાપાને અમુક ઢાંચે હાલવાયાલવાની રૂબરૂ પડી શકીએ. આજનાં જમાનામાં સમાચારપત્રો, છાપેલાં પુસ્તકો, ચિનેમા ને રેડિયો વાટે વિજ્ઞાન પાયા પર લોકોમાં ઉજવણી ફેલાઈ રહી છે ને લોકોમાં પ્રચાર વ્યાપી રહ્યો છે. એટલે ભૂતકાળ કરતાં આજે બાપામાં ફેરફાર ધણી વધારે ઝડપથી કરી શકાય છે, એ વાત સાચી અને છતાં એ ફેરફાર કેવળ તે બાપા વાપરનાર લોકોમાં ઝડપેર થતા ફેરફારનું જ પ્રતિબિંબ પાડે છે. કોઈ બાપા જે પ્રજા સાથેનો મેષકં ગુમાવી ખેંસે તો તે પોતાની જીવનશક્તિ ખોઈ ખેંસે; અને તે ચેતન, શક્તિ ને આનંદથી બરેલી હોવી જોઈએ તેને બદલે કૃત્રિમ, નિર્જીવ વસ્તુ થઈ પડે કોઈ બાપાના વિકાસને અમુક દિશાએ જળજમરીથી વાળવાના અપભ્રંશ થાય, તો સંભવ છે કે એને પરિણામે એ બાપા વિમૂત રૂપ ધારણ કરે ને તેનો અર્થ ક્યદાઈ જાન.

બાપાની બાળતમા રાજ્યની નીતિ કેવી હોવી જોઈએ? મદાસભાએ મૂળભૂત દોકો વિષેના ઠરાવમાં એ વાત દૂકામાં પાણી સ્પષ્ટ ને ચોક્કસ ચબ્દોમાં કહી છે: "નાનો કેમોની તથા જુદી જુદી બાપાવાળા

પ્રદેશોની સંસ્કૃતિ, ભાષા ને લિપિની રક્ષા કરવામાં આવશે.” મદાસભા આ ઠરાવથી બંધાયેલી છે ; અને ઠાક પછુ નાનો કામ કે ભાષા-સમૂહને આથી મોટી મહિયરીની જગર ન હોઈ શકે. વળી મદાસભાએ તેના અધારણમાં તેમજ ઘણા ઠરાવોમાં કહ્યું છે કે દેશની રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની રહેવી જોઈએ ખરી, પણ પ્રાન્તિક ભાષાઓના પેતાના પ્રદેશોમાં તેા પ્રધાન પદ તે તે ભાષાઓને જ મળવું જોઈએ, ઠાક પછુ ભાષા ઠરાવ વડે લોકો પર બળાત્કારે ઠાકી બેસાડાય નહીં. મદાસભાને એક રાષ્ટ્રભાષા ખીસવવાની, તથા આપણું કામકાજ ઘણું ખડું પ્રાન્તિક ભાષામાં ચલાવવાની, ઈચ્છા છે ખરી. પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોડે ને આણુ જમાનાની જરૂરિયાતો જોડે જો એ ઇચ્છાનો મેળ ન ખાનો હોય, તો તે કેવળ મનનો મનોરથ જ રહી જાય. આમ એ મેળ કેટલો બેસે છે તે આપણે જોવાનું છે.

અગાળ માણસો કેટલોકવાર કહે છે તેમ આપણી મહાન પ્રાન્તિક ભાષાઓ તે તગ રહી મોલીઓ કે ગ્રામ્ય જનોની ભાષાઓ નથી તેઓ તો પ્રાચીન ભાષાઓ છે. તેમની પાસે સાહિત્ય અને સંસ્કારની ભારે સંપત્તિરૂપી વારસો છે. એ દરેક ભાષા બોલનારા કરોડો માણસો પડેલા છે. દરેક ભાષા આમવર્ગનાં તેમજ શિષ્ટવર્ગનાં જીવન, સંસ્કાર તથા વિચારો સાથે અવિશ્લેષ્ય સંબંધથી જોડાયેલી છે. આમવર્ગનાં, લોકો શિક્ષણ અને સંસ્કારમાં તેમની પોતાની ભાષા દ્વારા જ આમગ વધી શકે, એ એક અરિયણ સિદ્ધાન્ત છે. તેથી આપણે પ્રાન્તિક ભાષાઓ પર ભાર મૂકવો રહ્યો, ને આપણુ ઘણું ખડું કામકાજ તેની મારફતે ચલાવવુ રહ્યું. ખીજ કોઈ ભાષા વાપરીએ, તો તેનું પરિણામ એ આવે કે એના જેટલા શિક્ષિત માણસો આમવર્ગથી વિખૂટા પડી જાય, અને લોકોને વિકાસ અટકે. ગૃહીય મદાસભાએ પેનાનું કામ ચલાવવામાં આ પ્રાન્તિક ભાષાઓનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો ત્યાં થી આપણે જનસમૂહની જોડે ઝપાટાબેર સંસ્પર્શ સાધી શકયા, અને આખા દેશમાં મદાસભાની શક્તિ ને પ્રતિષ્ઠા વધી મદાસભાનો સંદેશો દૂરમાં દૂર આવેલી

મૂંઝડી સુધી પહોંચ્યો, લોકોમાં જાગૃતિ આવી, તે લોકો રાજદાનની વાતો સમજતા તે તેમાં રસ લેતા થયા. એટલે આપણા શિક્ષણ ને જાહેર કામકામ પ્રાન્તિક ભાષાઓમાં જ ચાલવા જોઈએ.

એ ભાષાઓ કઈ કઈ છે? બેચકં કિંદુસ્તાની—કિંદી ને ઉર્દૂ એ તેના બે રૂપો. ને જુદી જુદી બોલોએ સહિત — તો છે જ. તે પછી બંગાળી, બરાહી ને ગુજરાતી છે; તે હિંદીની બહેનો છે, તે તેની સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. દક્ષિણ ભારતમાં તામીલ, તેલુગુ, કન્નડ, અને મલયાળમ છે. તે ઉપરાંત ઉડિયા, આસામી, ને સિંધી છે; અને વાપવ્ય ખૂણામાં પંજાબી ને પુસ્તુ છે. આ બાર ભાષાઓ આખા હિંદને વ્યાપી વળે છે તેમાં સૌથી મોટા પિસ્તાર કિંદુસ્તાનીનો છે; અમુક અંશે તે આખા ભારતની ભાષા છે, એવા પણ તેના કાવો છે.

પ્રાન્તિક ભાષાઓના ક્ષેત્ર પર આપણે જરાયે આક્રમણ કરવા માન્યતા નથી પણ પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચેના વહેવારને માટે, આખા દેશમાં કામ આવે એવી, એક રાષ્ટ્રભાષા આપણી પાસે હોવી જોઈએ. કેટલાક માણસો માને છે કે અંગ્રેજી એવી રાષ્ટ્રભાષા થઈ શકે એમ છે, અને આપણા ઉપના વર્ગોને માટે તથા આખા દિન્દને લગતા રાજકીય કામકાજને સારુ તે કેટલેક અંશે ગણ્યમાન તરીકે વપરાતી આવી પણ છે. પણ આપણે જો બનસમૂહની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા હોઈએ, તો આ વસ્તુ બનવી રેખાતી રીતે અશક્ય છે. કરોડો માણસોને કંઈ સવ વિદેશી ભાષામાં શિક્ષણ ન આપી શકાય. અંગ્રેજી આપણે માટે એક અગત્યની ભાષા અચૂક રહેવાની; કેમકે એની સાથે આપણો અમાલનો સંબંધ છે, અને જગતમાં અત્યારે તે સહરાનું રથાન બોમવે છે આપણે માટે બહારની દુનિયા જોડે વહેવાર ચલાવવાનું એ મુખ્ય સાધન રહેશે, જોકે હું તો આસા રાખું છું કે એ કામ માટે આપણે એ એક જ સાધનનો ઉપયોગ નહીં કરીએ. હું માનું છું કે આપણે ફ્રેંચ, જર્મન, રશિયન, સ્પેનીશ,



પ્રતાપિયન, ચીની, ને જપાની જેવી બીજી વિદેશી ભાષાઓ પણ શીખવી જોઈએ. પણ કરોડોને જેનું જ્ઞાન હોય એવી રાષ્ટ્રમધ્યમાં રથાન અગ્રેજીથી લઈ સકાય એમ નથી.

અખિલ ભારતના વહેવાર માટેની રાષ્ટ્રભાષા તે તો હિન્દુસ્તાની જ છે. અમારે પણ જાર કરાડ માણસો તે જોઈ છે, અને બીજાં કરોડો તે સમજે છે. જેઓ અત્યારે તે બિલકુલ જાણતા નથી તેઓ પણ ઠોઠ વિદેશી ભાષા કરતાં તો એનું જ્ઞાન ઘણી વધારે સહેલાઈથી મેળવી શકે છે. હિન્દની તમામ ભાષાઓમાં ઘણા સંદો એકસરખા છે. પણ એથી ઘણી વધાર અગત્ય તો વાત તો એ છે કે આ ભાષાઓની પાઠન એ.સરખા સંસ્કારોનો વારસો પડેલો છે; અને તેમની વચ્ચે પ્રયોગો, વ્યાકરણ વગેરેનું પણ સામ્ય ધણું છે અને લીધે ઠોઠ પણ હિન્દીને બીજી ઠોઠ ભાષા શીખવાનું પ્રમાણમાં સહેલું થઈ પડે છે.

હિન્દુસ્તાની એટલે શું ? આપણે મોખમ રીતે કહીએ છીએ કે બંને લિપિમાં લખાતી હિન્દી અને ઉર્દૂ બંનેને સમાવેશ એ સંદર્ભમાં થાય છે. એ બેની વચ્ચેનું સ્થાન સીધી શાહવાનો પ્રપન્ન આપણે કહીએ છીએ; અને આપણી એ કલ્પનાને 'હિન્દુસ્તાની' નામ આપીએ છીએ. સવાય એ છે કે એ શું કેવળ કલ્પના છે, ને એના પાયામાં ખરો પાયાં કંઈ જ નથી ? કે એનામાં કલ્પના કરતાં વધારે કંઈ હોઈ ઉત્તર અને મધ્ય ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં બોલાતી ને લખાતી હિન્દુસ્તાનીમાં અનેક શ્વાન્તરો છે. તળપની બે લીઝો મંજ્જામધ પેદા થઈ છે. પણ એ કેવળની ખામીના અનિવાર્ય પરિણામ છે આમ-વર્ષમાં કેવળની જેમ જેમ ફેલાતે તેમ તેમ આ બોલીઓ બૂંસાતી જશે, અને અમુક અંગે એકધારી એવી ભાષા બધેવપરાવા લાગશે.

પછી સવાય આવે છે લિપિનો. દેવનાગરી અને ઉર્દૂ એ લિપિઓ એકબીજાથી સાવ નોખી છે; અને એમાંથી એક બીજાને પોતામાં ભેગાં મે એવો મંભવ જરાયે નથી. તેથી આપણે હદાશ્વ વાપરીને કળ્પ કહ્યું છે કે બંને પૂરેપૂરો અવગણ કરવા જોઈએ. આમ

કરવાથી પણ, જેમને બંને લિપિ શીખવી પડશે તેમના પર વધારાનો બોલો તો પડશે જ; અને એ કારણે અલગ વાડા ટકવામાં ને વધવામાં કંઈક ઉત્તેજન પણ મળશે. પણ આ મુશ્કેલીઓને આપણે કેટલેક અંશે નબાવી લીધે છૂટકો છે; કેમકે આ સિવાય બીજો કોઈરિસ્તો આપણે મારે ખુદનો છે જ નહીં. બંને લિપિઓ આપણી ભાષાના અવિભાજ્ય અંગ છે; અને એ બંને લિપિઓમાં તેના ચોતપોતાના સાહિત્યનો જમાવ થયો છે, એટલું જ નહીં પણ ભાવનાની એક દીવાલ બીજી ધર્મ છે જે તક્કર છે ને ખસેડી સકાય એવી નથી. અવિભ્યર્માં લખે કાળે શું બનવાનું છે એ આપણે જાણતા નથી, પણ અત્યારે તો બંને લિપિ ચાલુ રહેવાની જ છે.

ભાષાને ભગતી આપણો મુશ્કેલીઓમાંથી કેટલીકનો ઉકેલ રામન લિપિથી આવશે, એમ કેટલાકનું કહેવું છે અપાઠાભેર કામ કરવાની દૃષ્ટિએ તે દિંદી કે ઉર્દૂ કરતાં વધારે સમવડવ જા છે એમાં શંકા નથી. ટપપાર્પટર, કુખીકેટર, અને બીજાં યાન્ત્રિક સાધનોના આ દિવસોમાં રામન લિપિ કિંદની લિપિઓને આંટી દે છે, કેમકે કિંદની લિપિઓ આ નવાં સાધનોના પ્રેરપ્રેર ઉપયોગ કરી શકતી નથી. પણ એ લાભ હોવા છતાં હું એમ નથી માનતો કે રામન લિપિ દેવનામરી કે ઉર્દૂને ખસેડી તેનું રથાન બંને બેલક ભાવનાની દીવાલ તો આડે બિભેલી જ છે; ને તેના બળમાં વધારો કરનાર હકીકત એ છે કે રામન લિપિ આપણા વિદેશી રાજ્યકર્તાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પણ એના અસ્વીકાર મારે એથી વધારે સંગીન કારણો પણ છે. આપણી દેશી લિપિઓ આપણાં સાહિત્યના અવિભાજ્ય અંગો છે; એના વિના આપણે આપણા જૂના વારસાથી ધણે અંશે નિખૂટા પડી જઈએ.

પણ આપણો લિપિઓને કેટલેક અંશે સુધારવાનું કદાચ બની શકે ખરું. આપણે ત્યાં અત્યારે, દિંદી અને ઉર્દૂ ઉપરાંત, બંગાળી, મરાઠી ને ગુજરાતી લિપિઓ છે. આ પાછતો ત્રણ લિપિ દેવનામરીને

ધણી મળતી આવે છે. આ ચાર ભાષાઓને માટે એક જ લિપિ વાપરવાનું સહેજે શક્ય હોવું જોઈએ. આ લિપિ તે આજે લખાય છે એવી જ દેવનાગરી હોવી જોઈએ એવું નથી, એમાં સહેજસાજ ફેરફાર કરીને તે વાપરી શકાય. દિંદી, બંખાળા, ગુજરાતી ને મરાઠીને માટે એક જ લિપિ વાપરવાથી ચોક્કસ લાભ થય, અને આ ચાર ભાષાઓ એકબીજાની ધણી વધારે નજીક આવી શકે.

દક્ષિણ ભારતની કાવિડી ભાષાઓને ઉત્તરની લિપિ કેટલે અશે અનુકૂળ આવે, અથવા તથા પોતાને માટે ઉત્તરથી જુદી એક લિપિ બનાવી શકે એવું હા કે કેમ, એ હું જાણતો નથી. જેમણે એનો અભ્યાસ કર્યો હશે તેઓ આપણને આ વાતનો માહિતી આપી શકશે.

ઉર્દૂ લિપિ છે તેવી જ ગૂંઠે, પણ એને સહેજ સાદી બનાવવાનો પ્રયાસ કરી શકાય સિંધી લિપિ એને યદુ મળતી આવે છે, એને ઉર્દૂ સહેતાઈથી પોતાની અંદર સમાવી શકે.

આમ આમળ ઉપર આપણે ત્યાં બે લિપિ હોવી જોઈએ—એક તો સંયુક્ત દેવનાગરી-બંખાળા-મરાઠી-ગુજરાતી, ને બીજી ઉર્દૂ, અને, જરૂર પડે તો, તે ઉપરાંત એક દક્ષિણની લિપિ ઉત્તર ભારતની લિપિ, જે દિંદી કે સહેજ ફરક સાથેનું એવું રૂપાંતર હોવાનો સંભવ છે, તે લિપિની સાથે દક્ષિણની ભાષાઓનો મેળ બેસાડવાનું દક્ષિણ ભારતના લોકોનો ધણો મોટો ભાગ ઇચ્છુ કરે એમ ન હોય ત્યાં સુધી, આમાંથી એક લિપિને બાળજનનીયી દેવાવી દેવાનો જરૂર પછી પ્રયત્ન ન થવો જોઈએ.

ઉત્તર તથા મધ્ય ભારતની માનુષાવા, તેમજ અખિલ ભારતના રાષ્ટ્રભાષા, એ જ ને રીતે આપણે દિંદુસ્તાનીનો વિચાર કરી જોઈએ. આ બે ભાષાઓ જુદી જુદી છે, ને તેનો નોખો વિચાર ન થવો જોઈએ.

દિંદી અને ઉર્દૂ એ બે આના મુખ્ય રૂપો છે. એ બેને આ

જ પાળો, એક જ બ્યાકરણ, ને સામાન્ય શબ્દો મેળવવા માટે એક જ મર્યાદા છે. વસ્તુતઃ જેનો પાળો જોતાં તેઓ એક જ ભાષા છે. છતાં અત્યારે તેમાં તફાવત સારી પેઠે છે; અને એમ કહેવાય છે કે એક સંસ્કૃતમાંથી ગ્રેરણા મેળવે છે, ને બીજી કારસીમાંથી. હિંદીને હિંદુની ને ઉર્દૂને મુસલમાનની ભાષા ગણવી એ હસવા જેવી વાત છે. ઉર્દૂ, તેની લિપિ બાદ કરતાં, ખુદ હિંદુની જ તળપટ્ટી ભાષા છે, ને હિંદુ બહાર તેને કયારે સ્થાન નથી. ઉત્તરમાં આજે પણ તે ધણા હિંદુઓની ધરની ભાષા છે.

મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ આબ્યા તેની સાથે કારસી રાજદરબારની ભાષા તરીકે આવી, અને મોગલ યુગના અન્ત સુધી કારસીને એવો ઉપયોગ આપ્યું રહ્યો. ઉત્તર અને મધ્ય ભારતના સોડાની ભાષા તો એ આબો વખત હિંદી જ રહી તે જીવંતી ભાષા હતી; એટલે તેણે અનેક કારસી શબ્દો અપનાવી લીધા. ગુજરાતી ને મરાઠીએ પણ તેમ જ કર્યું. પણ હિંદીનું હાક તો હિંદી જ રહ્યું. કારસી શબ્દોના ભરપૂર મિશ્રણવાળું હિંદીનું એક રૂપ બાદશાહી દરબારોની આસપાસ વપરાતું થયું; ને તેને 'રેખતા' એ નામ અપાયું. 'ઉર્દૂ' શબ્દ મોગલ યુગમાં મોગલોની જાવળીઓમાં વપરાવા લાગ્યો હોય એમ દેખાય છે; પણ તે લગભગ 'હિન્દી'ના પર્ણો તરીકે જ વપરાતો એમ લાગે છે. હિંદીનું રૂપાન્તર એટલો ભેદ પણ એનાથી સૂચવાતો નહોતો. એ ૧૮૫૭ના બળવા સુધી ઉર્દૂનો અર્થ હિંદી હતો; દરેક માત્ર લિપિને વિષે હતો. હિંદીના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિઓ મુસલમાન હતા, એ ગણીતું છે. બળવા પછી ને ત્યારબાદ પણ કેટલોક વખત, એ ભાષા સામાન્ય રીતે 'હિંદી' જ કહેવાતી. એ નામ લિપિને નહીં પણ ભાષાને લાગ્યું પડતું હતું હિંદુની ભાષા તે હિંદી મુસલમાનો, જેઓ ઉર્દૂ લિપિમાં લખતા, તેઓ સામાન્ય રીતે એ ભાષાને તો હિંદી જ કહેતા.

ઓમશીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં દિંદી અને ઉર્દૂ એ રાજ્યો જુદા જુદા અર્થમાં વપરાવા લાગ્યા એ ભિન્નતા જતે દેશોએ વધતી મળી. કદાચ એ દેશમાં વધવા લાગેલી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની પણ અસર હોય. એ જાગૃતિ પડેલી હિંદુઓમાં આવી, ને તેમણે શુદ્ધતર દિંદી ભાષા ને દેવનાગરી લિપિ પર ભાર મૂક્યો. રાષ્ટ્રીયતા એ તેમને મન સરખાતમાં તે હિંદી રાષ્ટ્રીયતાનો જ એક પ્રકાર હતો. થોડા વખત પછી ધીરે ધીરે મુસલમાનોએ રાષ્ટ્રીયતાનો પોતાનો નોખો પ્રકાર ખીન્યો. એ મુસ્લીમ રાષ્ટ્રીયતા હતી તેઓ ઉર્દૂને પોતાનો મામલો વાડો માનવા લાગ્યા એ જુદી લિપિઓ, ને તેનો અદાસનોમાં તથા સરકારી કચેરીઓમાં ઉપયોગ, એ વિષયો પર વાદવિવાદ જામ્યો. આમ ભાષામાં વધતી જતી ભેદવૃત્તિ, અને લિપિઓનો અપડો, એ રાજકીય ને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું પરિણામ હતું; કેમકે એ જાગૃતિએ સરખાતમાં ઠોમી રૂપ લીધેલું આ રાષ્ટ્રીયતાની આવના ખરેખરી રાષ્ટ્રીય જતી, અને તે ઠોમી એક ઠોમની દૃષ્ટિએ નહીં પણ આખા દિંદીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા લાગી, ત્યારે ભાષામાં ભેદ ઊભા કરવાની આ જ પ્રવૃત્તિ હતી તે જાંધ કરવાની ઇચ્છા પણ સાથેસાથે જામી; અને સુદ્ધિસાગી લોકો દિંદી અને ઉર્દૂની વચ્ચે રહેલા સમાનતાના અમલિન અશો પર ભાર દેવા લાગ્યા. દિંદુરનાનીને કેવળ ઉત્તર અને મધ્ય ભારતની જ નહીં, પણ આખા દેશની રાષ્ટ્રભાષા મહુવાની વત ચાલી. છતાં કુમોએ દંત્ર દિંદમાં ઠોમીવાદનું જોર મઠુ જામેલું છે; એટલે એકતા વધારવાની વૃત્તિ સાથે ભેદ વધારવાની આ વૃત્તિ પણ દટી રહી છે. રાષ્ટ્રીયતાનો વિશાલ દંત્ર વધશે ત્યારે જાણમાંની આ ભેદવૃત્તિ અમોષ થવા વિના ગડેતાની નથી. આ વાત ખ્યાનમાં રાખવી સારી છે, કેમકે ત્યારે જ આજે સમજ સજીશું કે આ અપડામાં મૂળ કારણ શું છે. ભાષાભેદ વધારવા માનનારો જરાક ખોતરી જુઓ, તો અચૂક દેખાશે કે એ ઠોમીવાદી છે, ને બહીવાદ તે તે રાજકારણમાં પણ

પ્રગતિનો વિરોધ કરનારો હશે.

મોગલ યુગમાં લાંબા વખત સુધી 'હિંદી' અને 'ઉર્દૂ' એક જ અર્થના શબ્દો તરીકે વપરાતા હતા એ ખરું, પણ ઉર્દૂ શબ્દ મોગલોની મિત્ર હાવણીઓની બાબાને વિશે વધારે વપરાતો. રાજદરબાર અને હાવણીનો આસપાસ બધા દારસી શબ્દો વાપરતા હતા, તે આ બાબામાં ધૂસી ગયા. આપણે જેમ જેમ દક્ષિણમાં, મોગલ દરબારનાં મથકોથી દૂર, જઈએ છીએ તેમ તેમ ઉર્દૂ શુદ્ધતર હિંદીમાં ભળી જાય છે. રાજદરબારની આ અસર ગામડાં કરતાં કસબાઓ ને શહેરો પર, અને મધ્ય ભારત કરતાં ઉત્તર ભારતનાં કસબા ને શહેરો પર, બધી વધારે પડી.

એમાંથી આપણે ઉર્દૂ ને હિંદી વચ્ચે આને જે ખરખરો બેઠ છે તેના પર આવીએ છીએ — ઉર્દૂ શહેરોની બાબા છે, ને હિંદી ગામડાંની. બેશક હિંદી શહેરોમાં પણ મોલાવ તો છે, પણ ઉર્દૂ તો લમલમ સર્વોંશે શહેરી બાબા છે. આમ ઉર્દૂ તથા હિંદીને એકબીજાની નજીક લાવવાનો પ્રથમ ધણું વિચારણ રૂપ ધારણ કરે છે, અને શહેરો તથા ગામડાંને એકબીજાની નજીક લાવવાના પ્રયત્નરૂપે આપણી આગળ રજૂ થાય છે. આથી બીજી ટોર્ક પણ રીને કરેલો પ્રપાત ઉપરચોટિયો નીવડશે, ને તેની અસર લાંબી નહીં ટકે. ન્યારે સોઠો બદલાવ છે ત્યારે તેમની બોલચાલની બાબાનું કનેવર પણ બદલાવા પામે ॥

સામાન્ય ધરવચ્ચુ બોલચાલમાં વપરાતી હિંદી અને ઉર્દૂ વચ્ચે બાંહે કરક નથી, પણ સાદિત્વમાં વપરાતી બાબાએ વચ્ચેનો બેઠ મળ્યાં થોડાંક વરસમાં વધ્યો છે. સાદિત્વની લખાયેલી કૃતિઓમાં તો તે જગરદસ ચર્ક પડ્યો છે, અને તેને લીધે કેટલાક લોકો એમ માનવા લાગ્યા છે કે કેટલાક જૂરી જાનતના માણસો એમાં કારણ-ભૂત છે. એ એક મૂર્ખાઈમયો તરમ છે; જોકે એ બાબાઓ વચ્ચેનો બેઠ વધાવવામાં આનન્દ માનનારા છૂટાછવાયા માણસો

મેળૂદ છે એમાં શંકા નથી. પણ જીવતી બાપાઓનું કામ એ રીતે ચાલતું નથી, તેમજ અણ્યાયાકિયા માણસોએ બાપાઓને ધારી રીતે મચડી શકતા નથી. એટલે આ દેખીતા બેદના કારણુ બોળવા માટે આપણે વધારે ઊંડે જીતરીને જોવું ધટે છે.

આ બેદ પોતે બેદજનક છે ખરો, પણ ખરું જોતાં તે નીરાળી વિકાસની નિશાની છે. હિંદી ને ઉર્દૂ બંને લાંબા વખત સુધી રહેતી અટકા જઈ બધિયાગ જની મઈ હતી, તે હવે જાગી છે ને આમળ ધપવા લાગી છે તેઓ નવા વિચારો વ્યક્ત કરવા મથી રહી છે, અને જૂના ચીપા છોડી સાહિત્યમાં નવાં નવાં પ્રયોગો ને શૈલીઓની અજમાયશ કરે છે. આ નવા વિચારો પ્રમટ કરવા માટે બંનેનું શબ્દભંડોળ બહુ ઓછું પડે છે; પણ એમાંની દરેક બાપા પાસે શબ્દોનો એક એક એવો વિશાળ ભંડાર પડેલો છે જેના તરફ હાથ લાગીને તે અમે ત્યારે શબ્દો મેળવી શકે છે. એકનો ભંડાર તે સંસ્કૃત, ને બીજોનો ફારસી, છે; અને તેથી, આપણે ધર કે બજારની મામૂલી બાપા છોડીએ ને વધારે અમૂર્ત વસ્તુઓના પ્રદેશમાં દાખલ થઈએ કે તરત જ બાપા વચ્ચેના બેદ વધવા લાગે છે. સાહિત્ય સભાઓ પોતે જ બાપા વાપરે તેની શુદ્ધિ વિશે બહુ જ ચીવટ રાખે છે, એટલે તે આ ચોખ્ખાવા વૃત્તિને છેક છેડા સુધી પહોંચાડે છે, અને સામસામા એકબીજા પર બેદભાવને ઉત્તેજન આપ્યાના આરોપ મૂકે છે. તેમને પોતાની આંખમાંનું કણું દેખાતું નથી, પણ સામાની આંખમાંનું બહુ જ રપટ દેખાય છે.

આ બધાનું તાત્કાલિક પરિણામ એ આવ્યું છે કે હિંદી અને ઉર્દૂ વચ્ચેનું અંતર વધુ છે; અને કેટલીકવાર તો લમબમ એમ જ લાગે છે કે એ બે આમળ જતાં જુદી જુદી બાપાઓ બનવા નિર્મોચકી છે. છતાં આ લાચ અસ્થાને છે, ને બડકવાનું કથું જ કારણુ નથી. હિંદી અને ઉર્દૂમાં જે નવા જીવનનો સચાર થયેલો છે તેનાથી એ અંતર કદાચ થોડા વખત માટે વધતું લાગે તોપણ,

આપણે એ નવા જીવનને આવકાર આપવો જોઈએ. વિદ્યાના, રાજ  
કાંણુ, અર્થશાસ્ત્ર, તથા વેપારને વગતા, ને કેટલીકવાર સંસ્કૃતિને  
પણ લગતા, આધુનિક વિચારોને ચોખ્ખી રીતે પ્રગટ કરવાની પૂરેપૂરી  
યુક્તિ આજે હિંદી કે ઉર્દૂ જેમાંથી એકેયમાં નથી. વળી બંને  
ભાષા આધુનિક સમાજની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે પોતાના  
શબ્દભંડોળ વધારવા તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહી છે, ને તેમાં તેમને  
સફળતા પણ મળવા લાગી છે. જેમાંથી એકેબીજની ધર્મી શા સારુ  
કરવી જોઈએ? આપણી ભાષામાં શબ્દોની સમૃદ્ધિ જોટલી વધે  
એટલી વધારવા આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પણ અમુક શબ્દો આપણા  
પોતાના વિશિષ્ટ સંસ્કારો સાથે બળી સકતા નથી એમ આપણને  
લાગે એટલા પરથી જો આપણે હિંદી શબ્દો અથવા ઉર્દૂ શબ્દોને  
દાખી દેવા મથીએ, તે એ સમૃદ્ધિ વધવા નહીં પામે. આપણને  
હિંદી ને ઉર્દૂ બંનેની જરૂર છે, ને આપણે બંનેને અપનાવવી જોઈએ.  
આપણે સમજવું જોઈએ કે હિંદોનો વિકાસ તે ઉર્દૂનો વિકાસ છે,  
ને ઉર્દૂનો વિકાસ તે હિંદીનો. બંને ભાષા એકબીજા પર જબરદસ્ત  
અસર કરશે, અને બંનેની શબ્દો તથા વિચારોની સમૃદ્ધિમાં વધારો  
થશે. પણ બંનેએ આ શબ્દો ને વિચારો માટે પોતાના દ્વાર ખુલા  
રાખવાં જોઈએ. હું તો ખરેખાર એમ ઇચ્છું કે હિંદી અને ઉર્દૂ  
વિદેશી ભાષાઓમાંથી શબ્દો તથા વિચારોને આવકાર આપે ને  
તેમને અપનાવી લે. અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ કે બીજી વિદેશી ભાષાઓના જે  
શબ્દ આપણે ત્યાં ખુબ જાણીતા ને રાજરોજના વહેવારમાં વપરાતા  
હોય તેને માટે સંસ્કૃત કે દારસી પરથી નવા શબ્દો ધડવા એ હસવા  
જેવી વાત છે.

હું તો નિઃશંકપણે માનું છું કે હિંદી અને ઉર્દૂએ એકબીજાની  
વધારે નજીક આવવું જોઈએ; અને તેઓ જુદા જુદા વેશ ભરે  
ધારણુ કરે, પણ તેમનું દાડ તો એક જ દશે. આ એકતાને અનુ-  
કૂળ એવાં બંને એટલાં જોરાવર છે કે વ્યક્તિઓથી નેના સામનો



કરી શકાય એમ છે જ નહીં. આપણે ત્યાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના છે, તેમજ સંયુક્ત હિંદ સ્થાપવાની બહોળા ઇચ્છા છે, અને એનો વિજય થયા વિના રહેવાનો નથી. પણ આના કરતાં વધારે પ્રયત્ન વસ્તુ તે તો સમાચાર લઈ જવા લાવવાનાં તથા વાહનવહેવારનાં સાધનોમાં થયેલો વધારો, તથા વિચારોનો વિનિમય, અને આપણા રાજકીય ને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં ચાલતા ક્રાન્તિકારક ફેરફારો, એ બધાનો અસર છે. જગતના પરિવર્તનનો વેગવાન પ્રવાહ આપણી આગળ થઈને ધસારાભેર વહી જતો હોય ત્યારે આપણે આપણા સંસ્કૃતિ ધીમાઓમાં પડી રહીએ એ ન બની શકે એવી વાત છે. ઊંચવણી જ્યારે જન-સમૂહમાં ફેલાશે ત્યારે તેનાથી પણ એકધારું ધોરણ અને ઐક્ય પેદા થયા વિના નહીં રહે.

તેથી આપણે ઉર્દૂ અને હિંદીના નોખા વિકાસ પ્રત્યે શકાની નજર ન જોવું જોઈએ. હિંદીમાં જે નવો પ્રાણ સૂરી રહ્યો છે તેને ઉર્દૂના ઉત્સાહીએ આવકાર આપવો જોઈએ; અને જોયે! ઉર્દૂને આગળ વધારવા માટે છ તેમના પરિશ્રમની હિંદીપ્રેમીએ પંથુ એટલી જ કદર કરવી જોઈએ. આજે તેઓ બંને એકબીજાથી જુદી સમા-તર લીટીએ ચાલીને કામ કરતી હોય, પણ તેમનો સમય થયા વિના રહેવાનો નથી. આજની જુદાઈની વૃત્તિને આપણે રાષ્ટ્ર-પ્રીતિથી સંખી લઈએ છીએ ખરા, પણ આપણે આ ઐક્યની કિપામાં મદદ કરવી જોઈએ. એ ઐક્યની ધમિરત શાના પર રચાવી જોઈએ? બેશક આમવર્ગ પર જ. આમવર્ગ એ હિંદી અને ઉર્દૂ વચ્ચે દલભાજકરૂપ હોવો જોઈએ. આમવર્ગને દુર્મોહ એવી જે અતિશય કૃત્રિમ ભાષા સાહિત્યમાં વપરાય છે, તેને લીધે જ આપણી આજની ઘણીખરી ઉપાધિઓ પેદા થયા પામી છે. લેખકો જ્યારે લખે છે ત્યારે તેઓ કેને માટે લખે છે? હરેક લેખકના મનની સામે કાઈ શ્રોતાવર્ગ તો હોવો જ જોઈએ; તે તેના પર અસર પાડવાનો કે તેને પોતાના મત તરફ વાળવાનો તાસ ને કરતો હોવો જોઈએ. આપણા દેશમાં જે ધોર નિરક્ષરતા

તેને લીધે એ શ્રોતાવર્ગ કુર્બાંએ જાડું મર્યાદિત છે; તેપણુ એનું સંખ્યાબળ ઠીકઠીક મોટું છે, ને તેમાં અપાટાબધ વધારો થવાની વધી છે. હું આ વિષયમાં નિષ્ણાત નથી; પણ મારો પોતાનો ખ્યાલ એવો છે કે આજે જે શ્રોતાવર્ગ મોજૂદ છે તેનો પણ લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન આજનો સામાન્ય હિંદી કે ઉર્દૂ લેખક કરતો નથી. તે પોતે જે સાક્ષરમંડળમાં ફરે છે તેનો જ વિચાર ધણે વધારે કરે છે, અને એ મંડળો જેની કદર કરે છે એવી જ ભાષા તેમના સન્તોષને સત્તુ લખે છે. તેનો અવાજ ને તેની વાણીવિશાળ પ્રગતે તો પહોંચતાં જ નથી; અને કદાચ પહોંચવા પામે તો પ્રજા એ સમજી શકતી નથી. પછી હિંદી ને ઉર્દૂ પુસ્તકોનાં વેચાણ મર્યાદિત થાય છે એમાં નવાઈ છે ખરી કે હિંદી ને ઉર્દૂનાં આપણાં અખબારો પણ આ વિરાટ વાચકવર્ગને પૂરાં પહોંચી શકતાં નથી, કેમકે તેઓ પણ સામાન્યપણે સાહિત્યકારોના નાનાં મંડળોની ભાષા વાપરે છે.

એટલે આપણા લેખકોએ આચવર્ગને શ્રોતા ને ગ્રાહક માની તેની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ, ને નિશ્ચયપૂર્વક તેને માટે લખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમ થાય તો ભાષા આપોઆપ સાદી બનશે; ને બદ્દંબરી શૈલીના અને ભરચક અલંકારવાળા શબ્દો, જે હમેશાં ભાષાની અવનતિના સૂચક છે, તેની જગ્યા બળવાન ને પ્રભાવશાળી શબ્દો લેશે. સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યની કૃતિએ. એ રાજ દરબારની પેદાશ છે ને ત્યાં જ પોષાય છે, એ આપણે ખ્યાલ હવડ પૂરેપૂરો મચાવો નહીં. આપણે આ રીતે વિચાર કરીએ, નો આપણે નાનાં નાનાં મંડળોમાં પુરાર્થ રસીક, અને આચવર્ગનાં હૃદય ને મનમાં કદી પ્રવેશ કરી નહીં શકીએ. આજે વિશાળ જનસમૂહને પાયારૂપ મળી તેના પર સંસ્કૃતિની ઇમારત ચણાવી જોઈએ; અને ભાષાએ સંસ્કૃતિનાં અનેક શરીરમાંનું એક શરીર હોઈ, તેની ઇમારત પણ એ જ જાયા પર રચાવી જોઈએ.

આચવર્ગ અથવા જનસમૂહ તરફ નજર કરીને સાહિત્ય

ઉપજવવાનો આ જે વાત છે, તેનો અર્થ એવો નથી કે આપણે સાદા શબ્દો ને પ્રયોગો વાપર્યા એટલે કામ સગી મધુ એ શબ્દો ને પ્રયોગો દ્વારા પ્રમટ થના વિચારો ને એની અદ્વતુ વસ્તુ એ પણ એટલા જ મદદરવા છે જે બાપા જનસમૂહના હૃદયને સ્પર્શ કરવા મામતી હોય તેણે એ જનસમૂહના પ્રાનોની, તેમનાં મુખદુ ખની, તેમની આશાઓ ને આકાંક્ષાઓની, ચચી કરવી જોઈએ તેણે છેક રોચ ઉપર ખડેલા નાના સમૂહના નહીં પણ સમગ્ર પ્રજાના જીવનનો ચિતાર આપવો જોઈએ, ને તેનું પ્રતિમિત્ર પાડવું જોઈએ ત્યારે જ તંનાં મૂળ જમીનમાં જીવગશે ને તેમાંથી ચોપણ મેગવશે

આ વાત ફક્ત દિ હી તથા ઉર્દૂને જ નહીં પણ આપણી તમામ દેશી બાપાઓને લાગુ પડે છે હું જાણું છું કે એ સર્વ બાપાઓમાં આ વિચારો પ્રમટ થઈ રચા છે, અને એ બાપાઓ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં જનસમૂહ તરફ જોવા લાગી છે આ કિસ્સાનો વેગ વધારવો જોઈએ, અને આપણા ક્ષેત્રોએ ધિરાણપૂર્વક તેને ઉત્તેજન આપવું જોયે રાખવું જોઈએ

હું માનું છું આપણી બાપાઓએ, પ્રચીન સિદ્ધિ મન્યો તેમજ અર્વાચીન પુનઃજાના અનુવાદ વડે, વિદેશી સાહિત્યો સાથે પણ સંપર્ક સાધવો જોઈએ આમ કરવાથી આપણે ખીજા દેશોમાં આસની, સરકાર, સાહિત્ય ને સમાજને લમતી, દિલ્લયાતેના સમાજમાં આવી ઘડીશું, ને આપણી બાપાઓમાં નવા વિચારો ઉમેરાવાથી તેમાં પણ જાગનો વધારો થશે

મારો એવો ખ્યાલ છે કે જનસમૂહ સાથે સંપર્ક સાધવામાં દિલ્લી સર્વ બાપાઓમાં જ માગી સોથી આમગ વધી છે સાહિત્યમાં વપરાતી જ માગી એ જ માગના મે કષ્ટવનથી જાગમી ને અભિપ્રાય ની વસ્તુ નથી એક જ પુસ્તકની—અર્થત્ ગવીન્દનાથ દાસની—પ્રતિબાએ ખોળા નેટલા સરકારી ભોજો તથા વિચાર જનસમૂહ વચ્ચેનું અતર

પૂરી નાખ્યું છે; અને આજે કવિવરનાં સુંદર માથેના ને કાળો ગરીબમાં ગરીબ માણસની ઝૂપડીમાં પણ સંભળાય છે. એનાથી ખંખાળી સાહિત્યની સંપત્તિમાં હિમેરા થયો છે, એટલું જ નહીં પણ ખંખાળના લોકોનું જીવન વધારે સમૃદ્ધ બન્યું છે, અને તેમની બાષા એ સાદામાં સાદા શબ્દોમાં સાહિત્યની કૃતિઓ સુંદરમાં સુંદર રીતે રજૂ કરવાનું પ્રમાણ વાહન બની છે. આપણે પ્રતિભાશાળી માણસો આગતાવેત પેઢા કરી શક્તા નથી; પણ આ દાખલા પરથી જોશ સમજે તે પ્રમાણે આપણા જીવનપ્રવાહને વાળવો એ તો આપણા હાથની વાત છે જ. આ સંબંધમાં ગુજરાતીનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. મેં સાંભળ્યું છે કે ગાંધીજીની સારી ને જોરદાર બાષાનો આધુનિક ગુજરાતી લખાણ પર બારે પ્રભાવ પડ્યો છે.

હિંદુસ્તાનીનું બીજું રૂપ તે અખિલ ભારતની રાષ્ટ્રભાષા તરીકેનું છે. તેનો વિચાર કરતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની એ મહાન પ્રાન્તભાષાઓની દરીદ્ર નથી, અને તેમનાં ક્ષેત્ર પર આક્રમણ આવવાનો તો સંભવ જ નથી. હાલ દુરત આપણે સિપિનો સવાલ ઠારે રાખીએ, કેમકે જંને સિપિએને પૂરો અવકાશ મળવો જ જોઈએ. દરેક જણ જંને સિપિ શીખે એવો આમદ જોઈક આપણાથી ન રાખી શકાય. જનસમૂહને માટે તો એ અસંભવ બોખરૂપ થઈ પડે. રાજ્યે જંને સિપિએને કુતેજન આપવું જોઈએ; અને માણસો, તથા બાળકો પરત્વે તેમનાં મામાપ, જેમાંથી મમે તે એક સિપિ ધમેક કરી લે એવી છૂટ રાખવી જોઈએ. એટલે સિપિનો વિચાર ઠારે રાખી, બાળામાં આવનાર વસ્તુ અથવા વિષયનો વિચાર આપણે કરીએ.

હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર દ્વિર્માં પણ મોટા વિસ્તારમાં થયેલો છે, ને તે પ્રધાન પદ ભોમવે છે; લે હિપરત પણ રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદુસ્તાનીને કેટલીક વધારાની અનુકૂળનાઓ છે. ને શીખની પ્રમાણમાં સહેલી છે; અને તેમાં સિંચ અથવા જતિઓનો ગ્રાહ્યો છે તે બાદ

કરતા તેનું વ્યાકરણ પણ સાદું છે એને વધારે સાદું બતાવી શકાય ખરું ?

આપણને આ વિષયમાં રસો બતાવી શકે એવો અતિશય સરળ પ્રયોગ આપણી સામે પડેલો છે, અને તે પ્રાથમિક (અર્થાત્ બેઝીક) અંગ્રેજીનો ફેટલાક વિદ્યાનોએ, ધર્મા વરસની મહેનત પછી, અંગ્રેજીનું એક સાદું રૂપ ધડી કાઢ્યું છે તેનું હાક અંગ્રેજી છે, ને અંગ્રેજીથી જરાયે જુદું દેખાય એવું નથી, અને છતાં તે શીખવામાં એવું સહેલુંસદું કે જે જોઈને આશ્ચર્ય જ થાય એમાં, થોડા નિયમો બાંધ કરતા, વ્યાકરણ લગભગ અતોપ થઈ ગયું છે, અને સમજાડોળ ધટાડીને ફક્ત આશરે ૮૫૦ શબ્દોનો 'પ્રાથમિક' સંગ્રહ જ રાખેલો છે વિજ્ઞાન, યન્ત્રશાસ્ત્ર અને વેપારને લગતા શબ્દો આ ઉપરાંત વધારાના આ આખો શબ્દસંગ્રહ અને વ્યાકરણ કામગીના એક કબ્જા પર લખી શકાય ને છુદ્ધિશાળી માણસ તે બેત્રણ અઢવાડિયામાં શીખી શકે એવાક આ નવી ભાષાના વાપરનો મદાવરો એણે રાખવો પડશે ખરો.

આખી કુનિયાને માટે એક જ ભાષા—દાખલા તરીકે વોલાપુક, એસ્પેરેન્ટો વગેરે—ખીલવવાના ધણા પ્રયત્નો અગાઉ થઈ ચૂકેલા છે આ 'બેઝીક' (અર્થાત્ પ્રાથમિક કે પાયાની) ભાષા ખીલવવાનો પ્રયાસ એ પ્રકારનો નથી, ને જેને એક માની લેવાની બૂલ આપણે કરવી ધટતી નથી અમાઉ જે ભાષાઓ ખીલવવાના પ્રયત્ન થયેલા તે ભાષાઓ સાદી પણ અતિશય કૃત્રિમ હતી, અને તે શીખવી એ એક વધારાનો બોલો હતો. ઇવનવાયુએ એમનામાં પ્રાપ્ત ફકતો નહોતો, અને તે કદી મોટા લોકસમૂહની ભાષા બની શકી નહીં 'બેઝીક' અથવા પ્રાથમિક અંગ્રેજીમાં એ ભાષાઓના બધા લાભ છે, ને છતાં તેનામાં આ ખામી નથી, કેમકે તે ઇવની ભાષા છે જેઓ બેઝીક અંગ્રેજી શીખે છે તેમને બીજા લોભો સારે વહેવાર કરવાનું સાદું ને સમજ સમિન મગી રહે છે, એટલું જ નહીં પણ તેઓ

શિષ્ટ અંગ્રેજને ભાગે પહોંચી ગયેલા છે, ને ઇચ્છે તો આગળ વધી શકે છે.

બેંગ્રીઝ અથવા પ્રાથમિક અંગ્રેજી માટેનો મારો આ ઉત્સાહ જોઈને કદાચ કોઈ મને પૂછશે: “એને જ રાષ્ટ્રભાષા કેમ ન બનાવવી?” ના, એમ ન બની શકે; કેમકે અંગ્રેજી બાબતું આપું મંડાણ જ આપણા લોકોને માટે પારંગત છે; અને એમને માથે આપણે અંગ્રેજીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે પરાણે ઠોકી બેસાડવી હોય તો પહેલાં એ લોકોને એક જગાએથી ઉઠાવી સાવ બીજી જ જગાએ મૂકવા પડે, અથવા કહો કે તેમના સંસ્કારોમાં ધરમૂળનો પલટો કરવો પડે. હિંદુસ્તાનીને ખદ્દમે અંગ્રેજીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવામાં વહેવાર સુસ્તેલીએ। પણ ધણી વધારે પડે; કેમકે હિંદુસ્તાની તો અત્યારે પણ આખા હિંદના ધણા ભાગોમાં સારી પેઠે બોલીતી છે.

પણ એક બીજી વાત હું માનું છું ખરો. આપણે ન્યાં વિદેશી ભાષા તરીકે અંગ્રેજી શીખવીએ—અને વિદેશી ભાષા તરીકે આપણે તે ધણા મોટા પાયા પર શીખવવી જોઈએ—ત્યાં તો પ્રાથમિક અંગ્રેજી જ શીખવવી જોઈએ જેઓ એ બાપાનો ખાસ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છે તેમણે જ શિષ્ટ અંગ્રેજી તરફ વળવું જોઈએ.

પ્રાથમિક અંગ્રેજીની ઢાળે પ્રાથમિક હિંદુસ્તાની આપણે તૈયાર કરી શકીએ ખરાં હું માનું છું કે જે વિદ્યાર્થી આ કામ તરફ લક્ષ્ય આપે તો એ કામ સહેલાઈથી થઈ શકે એવું છે. એવું વ્યાકરણ અને એટલું સાદું હોવું જોઈએ—વ્યાકરણ લગભગ ન જ હોવું જોઈએ એમ કહો તો માલે—; અને છતાં એ બાબતુ જે વ્યાકરણ અત્યારે મોજૂદ છે તેનું મૂળ ચોક્કસ ખડિત થવું ન જોઈએ મુખ્ય વાત એ જ્ઞાનમાં રાખવાની છે કે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો ને વિદ્યાર્થી ગાદ કરતાં બાકીના વિચારો પ્રમટ કરવા માટે આ પ્રાથમિક ભાષા રચવું પૂરું જોઈએ ખરી, તોપણ એ બાબતો વિશેષ અભ્યાસને માટે પ્રથમ પ્રતિયાદ છે. એના તબક્કાઓમાં હળવેકે શબ્દો હોય. એ શબ્દો

હિંદની બાપાઓમા સારી પેઠે વપરાય છે એટલા પરથી કશી યોજના કે વ્યવસ્થા વિના એની પસંદગી ન કરી હોય, પણ તેની પસંદગી પાછળ એક જ કારણ હોય કે એ શબ્દોનું જડોળ મળીને એક આખી સ્વયં પૂર્ણ બાપા બને, અને રોજરોજના બોલતા સખવાતા સામાન્ય વહેવારમાં એને જડારની મદદની જરૂર ન પડે

આવી 'પ્રાથમિક' હિંદુસ્તાની અખિલ ભારતની રાષ્ટ્રભાષા બનવી જોઈએ રાજ્ય જો થોડોક પ્રયત્ન કરે તો તે આખા દેશમાં અતિશય ઝડપથી ફેલાશે, અને આપણે સહુ જો રાષ્ટ્રીય એકતા માટે ઝંખીએ છીએ તે એકતા સ્થાપવામાં મદદ કરશે તે હિંદી અને ઉર્દૂને વધારે નજીક લાવશે અને ભાષાની માન્યતામાં આખા હિંદની એકતા સાધવામાં પણ સહાયતા કરશે એ સંગીન અને સહિષ્ણુ પાયા પર અનેક રૂપાંતરો પેદા થશે કે નવા નવા ફાંટા નીકળશે તોપણ, તે બેદભાવ ઉત્પન્ન કરનારા કે તેને પોષણ આપનારા નહીં નીવડે જોયો. હિંદુસ્તાનીના પોતાના યાનમાં વધારો કરવા માગે તેઓ સહેલાઈથી નેમ કરી શકશે, જોયો પ્રાથમિક હિંદુસ્તાની શીખીને સન્તોષ માગે તેઓ પણ રાષ્ટ્રના વિશાળ જીવનમાં ભાગ લઈ શકશે

હું પાછળ ઠીકી ગયો કે હિંદી કે ઉર્દૂના નોખા નોખા વિકાસ સામે આપણે વધી ઉઠાવેલા ન જોઈએ બેમાથી ગમે તે વિશાળેથી જો નવા શબ્દો આવશે તે—જો જીવતા, પ્રાચુર્યવાન શબ્દો હશે, અને સંજોગવશાત્ આપણે માથે આવી પડ્યા હોયે અથવા જનસમૂહ પાસેથી આપ્યા હશે તો—આપણને વારસામાં મળેલી સમૃદ્ધિમાં ઉમેરો કરશે. પણ એવું સાચું બળ જેનામાં ન હોય એવા કૃત્રિમ શબ્દો આપણે ધડીધ, તો તેનાથી એવો કરો લાભ નહીં થવા પામે આપણા રાજકીય, આર્થિક, વૈજ્ઞાનિક, ને વેપારી જીવનની વધતી જતી જરૂરિયાતોને પટોચી વળવા માટે આપણે ઘણે ભાગે કૃત્રિમ શબ્દો પડવા પડે છે એવા શબ્દો ધડતાં આપણે એટલી ચીત રાખવી પડે છે કે શબ્દો બેવડાવા ન પામે, અને તેનાથી બાપાઓ વચ્ચે જે

મંતર છે તેમાં વચારો ન થાય. હું મારું છું કે જે વિદેશી પારિભાષિક શબ્દો દુનિયાના ધણા ભાગમાં રૂઢ થઈ ગયા હોય તેને આપણે જેવા ને તેવા ઉપાડી લેવા જોઈએ, ને તેમને હિંદુસ્તાની શબ્દો તરીકે અપનાવી લેવા જોઈએ. હું તો ખરેખર એમ ઈચ્છું કે હિંદની બધી ભાષાઓ એને અપનાવે. આમ કરવાથી આપણા લોકોને, હિંદની તેમજ વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા, શાસ્ત્રીય ને વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો વાંચવાની સરળતા વધશે બીજી કંઈ રીતે કામ લેવાથી વિદ્યાર્થીના મનમાં અંધાધૂંધી ને ગોટાળો પેદા થશે; કેમકે એને તો પારિભાષિક શબ્દોની ધણી મોટી સંખ્યા જોડે કામ લેવાનું હોય છે ને બીજી ભાષાઓમાં અમત્યનાં પુસ્તકો વાંચવાનાં હોય છે. એટલે આપણે જે વિજ્ઞાનને લગતો જુદો ને સ્વતંત્ર શબ્દસંગ્રહ રચવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો પરિણામ એ આવે કે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આપણે એકલા પડી જઈએ; આપણી પ્રગતિ રોકાય; ને તેની સાથે શિક્ષક તેમજ વિદ્યાર્થી બંનેના પર અસર બોલે પડે દુનિયાનાં જાહેર જીવન અને વહેવાર અત્યારે જ એકબીજાની સાથે માઠ સંબંધથી સંકળાયેલાં છે, અને એ મળીને આખો એક અખંડ ઘટક બને છે. આપણા લોકો એ જીવન તથા વહેવાર સમજી શકે ને તેમાં ભાગ લઈ શકે, અને પરદેશીઓ આપણું જાહેર કામકાજ સમજી શકે, એને માટે આપણે અને એટલી વધારે સરળતા કરી આપવી જોઈએ.

• ધણા વિદેશી શબ્દો આપણે ત્યાં લઈ શકાય ને લેવા જોઈએ એ ખરું. પણ ધણા પારિભાષિક શબ્દો આપણી પોતાની ભાષામાંથી પણ લેવા પડશે એવા જે શબ્દો આપણી સર્વ ભાષાઓમાં વાપરી શકાય એમ હોય, તેની યાદી બાબ ને વિજ્ઞાનના નિષ્ણદોએ તૈયાર કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી, જે બાબતોમાં વિવિધતા ને સંઘર્ષતા જરાયે ઇચ્છવા જેવાં નથી તે બાબતોમાં એકધારી રૂઢિ ને ચોક્કસાઈ આવશે, એટલું જ નહીં પણ હાંસીજનક શબ્દો ને પ્રયોગો વપરાતા અટકશે પણ ખરા. અખબારોનું કામ કરનારા આપણા મિત્રોને વિદેશી



કરે. પ્રાથમિક ડેળવણીમાં વિદ્યાર્થીને બેમાંથી એક જ લિપિ શીખવાય, પણ માધ્યમિક ડેળવણીમાં તેને બીજી લિપિ શીખવાનું ઉત્તેજન અપાવું જોઈએ.

હિંદુસ્તાની સિવાયની ભાષા બોલનારા પ્રાન્તોમાં, માધ્યમિક શિક્ષણ આપનારી હાઈસ્કૂલોમાં 'પ્રાથમિક' (એઝીક) હિંદુસ્તાની શીખવાય લિપિની પસંદગી વિદ્યાર્થીને જાને કરી લે

વિશ્વવિદ્યાલયની ડેળવણી તે તે પ્રદેશની ભાષામાં અપાય. હિંદુસ્તાની (બેમાંથી કોઈ પણ એક લિપિ) અને એક વિદેશી ભાષા ફરજિયાત વિષય તરીકે રખાય ચ-ત્રો તથા ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપનારી શાળાકોલેજોમાં આ બે ભાષા ફરજિયાત શીખવવાની જરૂર નથી. વિદેશી ભાષાઓ તથા આપણી પ્રાચીન શિષ્ટ ભાષાઓ શીખવવાની જોગવાઈ આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં કરવી જોઈએ, પણ અમુક અભ્યાસક્રમોને કે વિશ્વવિદ્યાલયની ડેળવણી માટેની તૈયારીને બાદ કરતાં બીજો આ વિષય ફરજિયાત ન બનાવવો જોઈએ

પ્રાન્તિક ભાષાઓની યાદીમાં મેં પુસ્તક અને પત્રખાની નામ મળ્યાં ત્યાં ૭ હું માનું છું પ્રાથમિક ડેળવણી તો એ ભાષાઓમાં અપાવી જોઈએ, પણ ઉચ્ચ ડેળવણી પણ એ ભાષાઓ દ્વારા કેટલે ફરજીએ આપી શકાય એ શકાપક્ષની વાત છે, ને તેને વિષે વધારે વિચાર થવાની જરૂર છે, કેમકે એ ભાષાઓ પૂરવો વિકાસ પામેલી નથી.

મેં, ભારે સાહસ કરીને, પ્રાથમિક ડેળવણીથી કોલેજની ડેળવણી સુધીની સર્વ અવસ્થાઓ વિષે જાતજાતની સૂચનાઓ કરી છે. મેં જે લખ્યું છે તેની ટીકા કરવી, ને મારી સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં રહેલી મુશ્કેલીઓ જતાવવી, એ કામ સહેલું છે, કેમકે હું ડેળવણી કે ભાષાઓ બેમાંથી એકેય ક્ષેત્રનો નિષ્ણાત નથી. પણ હું નિષ્ણાત નથી એ દકીકત જ કદાચ મારા પક્ષમાં હોય. હું નિષ્ણાત નથી એટલે જ આ સવાલનો સામાન્ય અભ્યાસીની દૃષ્ટિએ, ને તટસ્થ

રીતે, વિચાર કરી સકું છું. વળી હું એ પણ સાદાસાદ કહેવા  
 હચ્છુ છું કે આ નિમ્ન-ધર્મમાં હું કેળવણીના મહત્વના ને સુરક્ષ  
 સલાહની ચર્ચા કરી રહ્યો નથી. માત્ર આપાને લખતી એની નો  
 બાળુ ૨૨ તેની જ ચર્ચા હું કરું છું. કેળવણીના આખા વિષયની  
 સમીક્ષા કરીએ ત્યારે આપણે એ વિચાર કરવો પડે કે આપણે કેવી  
 જાતનું રાજ્ય ને કેવી જાતનો સમાજ રચાવવાનું ધ્યેય રાખીએ છીએ;  
 એ ધ્યેય સિદ્ધ થાય એવી રીતે આપણી પ્રજાને તાલીમ આપવી પડે;  
 આપણા પ્રજાજનો કેવા થાય ને તેમના ધંધા કેરા હોય તે નક્કી કરવું  
 પડે; આ કેળવણીનો તેમના જીવન અને ધંધા સાથે મેળ ખેસાડવો  
 પડે; તેમના ખાનગી ને સામાજિક તથા બહાર જીવન વચ્ચે  
 એકરામ ને સમતોલપણું પેદા કરવાં પડે. આપણે આધુનિક જગતમાં  
 યોગ્ય સ્થાન લેવું હોય, તો ઔદ્યોગિક ને વૈજ્ઞાનિક કેળવણી પર  
 આજના કરતાં ઘણો જ વધારે બાર દેવો પડશે. આ ને બીજી  
 અનેક વાતો આપણે કરવી પડશે; અને એમ કરતાં આપણે આજની  
 દમ વિનાની, કુશળતા કે આવડતના અભાવવાળા, ને માથાભારે  
 કેળવણીની પદ્ધતિને ઉધમ્માવી પાડવી રહેશે, ને વધારે પાકા પાયા પર  
 નવી ઈમારતની રચના કરવી પડશે.

પણ હાલ તુરત તો આપણે કેવળ આપાને સલાહ હાથમાં  
 લઈએ, અને તેને વિષે વિચારની કંઈક એકતા પેદા કરીએ. આ  
 નિમ્ન-ધર્મ લખવામાં મારો હેતુ એ છે કે આજના કરતાં વધારે વિશાળ  
 દૃષ્ટિએ આ સલાહનો વિચાર થાય એ ચર્ચા સામાન્ય સિદ્ધાન્તોમાં  
 આપણે સંમત થઈએ, તો વહેવારમાં તેનો અમલ કરવામાં સુરક્ષેલી  
 નહીં આવે. આજે આપણે ત્યાં ‘પ્રાન્તિક સ્વરાજ’ ચાલે છે એમ  
 કહેવાય છે; તે છતાં આમાંના ઘણાખરા સિદ્ધાન્તો અમલમાં ઉતારવાની  
 તાકાત આજે આપણી પાસે નથી. આપણી પાસે નાણાંની જોમવાઈ  
 નથી; અને આપણા હાથ અનેક રીતે ખોવાઈ ગયેલા છે. છતાં  
 આપણા સિદ્ધાન્તોને જોડે એમ જમલમાં ઉતારવા સક્ય હોય તેટલો

અંશે આપણે ઉતારવા જોઈએ.

સંભવ છે કે મે કરેલી કેટલીક સૂચનાઓને વિષે સામાન્ય એકમતી હોય, ને બીજી સૂચનાઓને વિષે કઈક અતભેદ હોય. કયા કયા મુદ્દાઓમાં આપણે એકમત છીએ એટલું તો આજ્ઞામાં એ હું આપણે જાણી જ લઈએ. પછી ચર્ચા ને વાદવિવાદના મુદ્દા સંખ્યામાં મર્યાદિત રહેશે, ને તેના વિચાર જુદો કરી શકાશે.

વધારામાં હું એટલું કહી લઉં કે મે ભાષાપ્રદેશો તથા પ્રાન્તભાષાઓના ઉદ્ભવે ખળીવાર ક્યાં છે એટલે આપણા પ્રાન્તો એ ભાષાપ્રદેશો સાથે મેળ ખાય એવી રીતે ગ્યાયેના હોવા જોઈએ.

આ વિચારણામાં સરળતા થાય એટલા માટે મારી કેટલીક મુખ્ય સૂચનાઓ હું નીચે આપું છું.

૧. આપણું જાહેર કામકાજ દરેક ભાષાપ્રદેશની ભાષામાં ચાલવું જોઈએ, ને રાજ્ય તરફથી અપાતી કેળવણી પણ એ ભાષામાં જ અપાવી જોઈએ. આ ભાષા તે પ્રદેશની પ્રધાન ભાષા હોવી જોઈએ. આ કામ માટે સરકાર તરફથી આટલી ભાષાઓને માન્યતા અપાવી જોઈએ. હિન્દુસ્તાની (હિંદી તથા ઉર્દૂ બંને), બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી, તામીલ, તેલુગુ, કન્નડ, મલયાળમ, ઉડિયા, આસામી, સિંધી, અને, કેટલેક અંશે, પુસ્તુ તથા પંજાબી.

૨. જે પ્રદેશોમાં બોલચાલની ભાષા હિન્દુસ્તાની છે ત્યાં હિન્દી તથા ઉર્દૂ બંને, પોતપોતાની લિપિ સાથે, સરકાર તરફથી માન્ય થવી જોઈએ. સરકારી જાહેરનામાં બંને લિપિઓમાં નીકળવાં જોઈએ. અઢાલત કે સરકારી કચેરીને કામગીરી કે અરજી લખવામાં બેમાંથી મમે તે લિપિ વાપરવાની માજુસને છૂટ હોય, અને તે સિવાયની બીજી લિપિ કે ભાષામાં નક્કલ પૂરી પાડવાની ફરજ તેને માથે ન નાખવામાં આવે.

૩. હિન્દુસ્તાનીના પ્રદેશમાં રાજ્યની કેળવણી વાદન હિન્દુ-

સ્તાની હોઈ, જ'ને લિપિ માન્ય રખાય ને વપરાય. દરેક વિદ્યાર્થી કે તેનાં મામાપ લિપિની પસંદગી કરી લે. વિદ્યાર્થીએને જ'ને લિપિ શીખવાની હજી ન પાડવામાં આવે. પણ આધ્યાત્મિક કેળવણી વખતે બીજી લિપિ શીખવાનું પ્રોત્સાહન તેને અપાય

૪. હિન્દુસ્તાની (જ'ને લિપિવાળા) ને અખિલ ભારતની રાષ્ટ્ર-લિપિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે એટલે આખા હિંદમાં કોઈ પણ આધુનિક જગતનાં કે સરકારી કચેરીને હિન્દુસ્તાનીમાં (એમાંથી અને તે લિપિમાં) કામજા કે અરજી લખી શકે; ને બીજી લિપિ કે બાપામાં નક્કસ પૂરી પાડવાની હરજ તેને માથે ન નાખવામાં આવે.

૫. દેવનાગરી, જ'માંળા, ગુજરાતી ને મરાઠી એ લિપિઓનું એકમ સાધી, એક સંયુક્ત લિપિ લિખાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ લિપિ હાથાઈને વ્યવહાર હોય, એટલું જ નહીં પણ ટાઈપરાઈટર વગેરે આધુનિક યાન્ત્રિક સાધનોના ઉપયોગ માટે સુધારા સમજાવશેલી હોય.

૬. સિધ્ધી લિપિને ઉર્દૂ લિપિમાં બેળવી દેવી જોઈએ. ઉર્દૂને બની શકે એટલી સારી બનાવવી જોઈએ; જોથી તે હપાઈ, ટાઈપિંગ વગેરેના કામમાં સારી રીતે આવી શકે

૭. દક્ષિણ ભારતની લિપિઓ દેવનાગરીને મળતી આવે એવી બનાવી શકાય કે કેમ, એની તપાસ થવી જોઈએ. એ વસ્તુ શક્ય ન મથાય, તો પછી તામીલ, તેલુગુ, કન્નડ અને મલયાળમ એ દક્ષિણી ભાષાઓને માટે એક લિપિ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

૮. રામન લિપિમાં અનેક લાભ છે ખરા. છતાં, એમાં આધુનિક અત્યારે તો, આપણી ભાષાને માટે એ લિપિનો વાપર દાખલ કરવાનો વિચાર જ આપણાથી કરી શકાય એમ નથી. એટલે આપણે એ લિપિ રાખવી જોઈએ — એક દેવનાગરી, જ'માંળા, ગુજરાતી મરાઠીની સંયુક્ત લિપિ; અને બીજી ઉર્દૂ-સિધ્ધી. અને તે ઉપરાંત,

જરૂર પડે, અને દક્ષિણ ભારતની લિપિઓને દેવનાગરીને મળતી આવે એવી ન બનાવી શકાય, તો એ સર્વ ભાષાઓ માટે તૈયાર કરેલી એક લિપિ.

૯. હિન્દુસ્તાની જ્યાં બોલચાલની ભાષા હોય એવાં પ્રદેશમાં હિન્દી ને ઉર્દૂની જુદે જુદે રસ્તે જવાની ને પોતપોતાનો નોખો વિકાસ સાધવાની જે વૃત્તિ છે તેનાથી આપણે બહારી જવાની જરૂર નથી, તેમજ બેમાંથી એકેયના વિકાસમાં અંતરાય નાખવો પણ યોગ્ય નથી. જેમ નવા નવા ને વધારે અટપટા વિચારો ભાષામાં દાખલ થાય તેમ આવો નોખો વિકાસ કંઈક અંશે - સ્વાભાવિક છે. બેમાંથી એકનો પણ વિકાસ થશે તો તેથી સમગ્ર ભાષાનો સમૃદ્ધિ વધવાની જ છે. આમજી જતાં બેની વચ્ચે આપણે ને પતાવટ થયા વિના રહેવાની નથી; કેમકે જન્મતનાં જોડો તથા રાષ્ટ્રવાદ એ દિશામાં હડસેલો મારી રહ્યા છે. લોકકેળવણી ફેલાવાથી પણ ભાષાઓનું ધારણુ અમુક પ્રમાણમાં નિયમિત ને એકધારું થશે.

૧૦. હિન્દી, ઉર્દૂ, તેમજ હિંતની બીજી ભાષાઓ જનસમૂહ તરફ નજર કરે, ને તેને લક્ષમાં રાખીને બોલે, એ વસ્તુ પર આપણે બાર મૂકવો જોઈએ. લેખકોએ આમલમને માટે, ને તે સમજી શકે એવી સાદી ભાષામાં, લખવું જોઈએ; અને આમલમનાં જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવી જોઈએ. દરબારી ને આડંબરી શૈલી અને અધઃકારોથી બારેલાં લખાણને છોડીને ન આપતાં તેને રાકવાને પ્રયત્ન થવો જોઈએ, અને સાદી જોરદાર શૈલી ખીલવવી જોઈએ આમ કરવામાં બીજા જે સામ રહેલા છે તે ઉપરાંત, એને લીધે હિન્દી ને ઉર્દૂ વચ્ચે શૈલી, ભાષા, પ્રયોગો વગેરેનું આશ્ચર્ય પણ વધવા પામશે.

૧૧. 'બેઝીક' અથવા પ્રાથમિક અંગ્રેજીની દમે, હિન્દુસ્તાની-માંથી 'બેઝીક' અથવા પ્રાથમિક હિન્દુસ્તાની તૈયાર કરવી જોઈએ એ સાદી ભાષા હોવી જોઈએ. તેમાં આકરણ બહુ ઓછું — નહીં-

જેવું—હોય; અને હજારેક શબ્દોનું બ'ઠાણ હોય. એ સંપૂર્ણ બાબા હોવી જોઈએ; એટલે કે સામાન્ય વહેવારમાં બોલવા લખવાના કામ માટે પૂરતી હોય; અને છતાં તે હિંદુસ્તાની બાબાના એકિદામાં બેસાડેલી હોય, અને આગળ વધીને સિદ્ધ હિંદુસ્તાનીનો અભ્યાસ કરવા માટેના પમથિવારપ હોય.

૧૨. આ 'પ્રાયમિક' હિંદુસ્તાની ઉપરાંત, હિંદુસ્તાની (હિંદી તેમજ હિંદી અને) માં તથા, અને તો, હિંદી ખીણ બાબાઓમાં પણ, વાપરવાના વૈજ્ઞાનિક, ઔદ્યોગિક, રાજકીય ને વેપારી શબ્દો આપણે નક્કી કરવા જોઈએ જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં આ શબ્દો વિદેશી બાબાઓમાંથી ઉપાડીને જેવા ને તેવા લઈ લેવા જોઈએ. ખીજા શબ્દોની યાદીઓ આપણી બાબાઓમાંથી જતાવવી જોઈએ; જેથી ઔદ્યોગિક તથા એવા ખીજા વિષયોમાં આપણી પાસે ચોક્કસ અર્થો-વાળો ને એકધારો શબ્દકોષ તૈયાર થઈ જાય.

૧૩. રાજ્ય તરફથી અપાતી ડેળવણીમાં નીતિ એ હોવી જોઈએ કે ડેળવણી વિદ્યાર્થીની પોતાની બાબામાં અપાય. દરેક બાબાપ્રદેશમાં પ્રાયમિકથી માંડીને વિશ્વવિદ્યાલય લગીની ડેળવણી તે તે પ્રાન્તની બાબામાં અપાય કેમ બાબાપ્રદેશમાં, કેમ ખીજા બાબા બોલનારા વિદ્યાર્થીઓ પૂરતી સંખ્યામાં રહેતા હોય, તો તેમને પ્રાયમિક ડેળવણી પોતાની માતૃબાષા દ્વારા મેળવવાનો રહેશે; શરત માત્ર એટલી જ કે તેઓ કાંઈ અનુકૂળ મથકે સહેલાઈથી જઈ આવી શકે એમ હોય. એમની સંખ્યા પૂરતી મોટી હોય, તો સંભવ છે તેમને માધ્યમિક ડેળવણી પણ માતૃબાષા દ્વારા આપી શકાય. પણ એવા તમામ વિદ્યાર્થીઓ જે બાબાપ્રદેશમાં રહેતા હોય ત્યાંની બાબા તેમણે, દરબિયાત વિષય તરીકે, શીખવી પડશે.

૧૪. જ્યાં હિંદુસ્તાની બોલચાલની બાબા નથી એવા પ્રદેશમાં, પ્રાયમિક હિંદુસ્તાની માધ્યમિક ડેળવણીની નિયમોમાં શીખવાય;

લિપિની પસંદગી વિદ્યાર્થી પોતે કરી લે.

૧૫. વિશ્વવિદ્યાલયની ઠેળવણીનું વાહન તે તે પ્રદેશની સ્થાનિક ભાષા હોય. હિંદુસ્તાની ( જેમાથી ગમે તે લિપિ ) અને એક વિદેશી ભાષા ફરજિયાત વિષયો તરીકે શીખવાય. વધારાની ભાષાઓ શીખવાની આ ફરજ હિંદોમ વિદ્યાન વગેરેના જિયા અભ્યાસક્રમમાં ન રહે; જોકે ત્યાં પણ ભાષાઓનું જ્ઞાન ઇચ્છવાએમં તો છે જ.

૧૬. વિદેશી ભાષાઓ, તેમજ આપણી પ્રાચીન સિદ્ધ ભાષાઓ, શીખવવાની જોગવાઈ આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં રખાય પણ, અમુક ખાસ અભ્યાસક્રમો અથવા વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રવેશ માટેની તૈયારીને ખાદ કરતાં, ખીજે એ વિષયો ફરજિયાત ન રાખવામાં આવે.

૧૭. વિદેશી સાહિત્યોમાંથી ધણા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સિદ્ધ ગ્રંથોના અનુવાદ હિંદની ભાષાઓમાં કરવામાં આવે, તેમ થવાથી આપણો ભાષાઓ ખીજા દેશોમાં ચાલતી સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય ને સમાજને લગતી પ્રવૃત્તિઓના સમાગમમાં આવે, ને એ રીતે બળ મેળવે

જુલાઈ ૨૫, ૧૯૩૭

## ૫. સુરમાને કાંઠે .

હું એક નદીકાંઠાથી બીજી નદીકાંઠા સુધીનો પ્રવાસ કરી રહ્યો હતો. રેલગાડી ગોઠવવાની અતિએ ચાલતી હતી. તેની બંને બાજુ ધાર્ડ જંગલ ઝૂંપી રહ્યાં હતાં; તે બંને અંતે હોય એવાં દેખાતાં હતાં, તેની ઝાડી છેક રેલવેના પાટા સુધી પહોંચી હતી; અને અમારે પસાર થવા માટે બંને અંતે કચવાતે અને આટલો સાંકડો રસ્તો તેણે રહેવા દીધો હતો. એ જંગલની કરોડો અંખો માણસના આ પ્રવેશ સામે તિરસ્કારથી જોઈ રહી હોય એવો દેખાવ હતો. જે માણસે જંગલ સામે આટલું મોટું સાદસ ખેડ્યું હતું, તે પોતાની આજીવન વિસ્તારવા માટે જંગલ કાપીને સાફ કર્યો હતો, તે માણસ સામે જંગલની એ અંખો શત્રુભાવે નિહાળી રહી હતી. જંગલનાં હજારો મોઢાં માણસને તથા તેનાં કામોને મળી જવા હિંમત મળે તેવી રહ્યાં હતાં.

-

હું ચહેરાને મેકાનોનો રહેવાસી છું છતાં, જંગલ અને પર્વતનો સાદ હંમેશાં મારા અંતરને પ્રવળ રીતે ખેંચતો આવ્યો છે. એટલે હું મોહિત થઈને આ જંગલોને જાડીઓ સામે ટગરટમર જોઈ રહ્યો, અને મનમાં થયું, આ અરણ્યનાં અંધારામાં અમંખે જાતનાં જીવનનું રહેતો હતો, તે કેટલી બધી દુઃખદ ને કષ્ટપ્રદ ધટનાઓ હંકાઈ રહી હતી. કુદરત છૂટે દાયે રાત દેનારી હો, કે રાતો દાંત ને પંજવાળા હો, — ચહેરામાં ને સ્ત્રીપુરુષોનાં રહેઠાણોમાં હોય છે એના કરતાં આ વનવચ્ચની જગ્યાઓમાં શું એ કુદરતનું રૂપ ધણું વધારે નહારું કે કારમું હશે? જંગલનું જાનવર પોતાની જૂખને સંતોષવા, આહાર માટે હત્યા કરે છે. તે કીડાને ખાતર કે શિંગારનો આનંદ માણવા સાફ થઈ રહ્યાં. કરતું નથી. જંગલની. અર્થ. ૨૭.



કરી શકે એમ નથી એને માટે તો એથી વધારે સત્તાની જરૂર પડશે. પ્રધાનોની સત્તા બહાર રાખેલા પ્રદેશો પર તેમનો અમલ ચાલતો નથી. વિચિત્ર વાત તો એ છે કે એ પ્રદેશો 'પ્રાન્તિક સ્વરાજ'ના આગમન પહેલાં આપણાથી જોડેલા અગમ્ય હતા તેના કરતાંયે આજે વધારે અગમ્ય થઈ પડ્યા છે. આસામની ધારાસભામાં મિન્દાસેને વિશે સરકારે પ્રશ્નો પણ પુછાવા દીધા નથી. આવી રીતે આપણે ૧૯૪૫ના રાજ્યનિર્ધારણ વાટે સ્વરાજ તરફ આગેદ્યુર કરી રહ્યા છીએ !

અંધારું ઘર્ષે મધું હતું, જે આ પ્રદેશનો મારો અવાસ નિયત કરેલો સ્થાને પૂરો થવા આબેસી હતો. અમે સાંજે મોડા હળીમજ પહેાયા, અને ત્યાં સભા થવા પછી સાંધરિતમંજ નર્મ માડી પકડવાને મોટર મારી મૂકી. મુકલ પક્ષના પહેલા આવાસિયાનો ચન્દ્ર ક્ષિતિજ પર લટકી રહ્યો હતો. તેનું રૂપેરી તેજ બડી મધું હતું, તેનામાં પીળાશ આવી અર્ધ હતી, ને તેના પર જાણે વિષાદનો ભાવ પ્રગટ થતો હતો. મયા બાર દિવસ જે દોષધામ, ટાળાં ને ઉત્કાલ વચ્ચે વીતી મયા હતા તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો. જાણે એક સ્વપ્ન આવી મધું હોય એવો ભાસ મને થયો. દેહબાનાની મોટરીમાં બેઠેલી રાણી મિદાસે પણ ચાલ આવી. તે કેવા વિચારો કરતી હશે, કેવા નિસાસા નાખતી હશે, કેવા સ્વપ્ના સેવતી હશે ?

ડિસેમ્બર ૯, ૧૯૪૭

## ૬. ખાલીમાં સોળ દિવસ

હરિપુરાની મહાસભા પૂરી થઈ હતી. તાપીને ઠઠિ જે વાસની નગરી જિબી થઈ હતી તે સુની ને વેરાન દેખાતી હતી. એકબે દિવસ પહેલાં જ એના રસ્તાઓ પર લોકોનાં ટોળાં ચેતનથી ભરત થયેલાં, હડફેટાં મારતાં, જંગીર તેમજ અસન્ન દુખકુટરા લઈને, ચઢી કરતાં, ને હસતાં, ફરતાં હતાં; ને તેમને એમ લાગતું હતું કે અમે દિન-દિનું ભાવિ ધડવામાં જાગ લઈ રહ્યા છીએ. પણ હવે આ દુનિયા આજુસો એકાએક દૂરદૂર આવેશે પોતાને ઘેર જવાને જીપડી મળ્યાં હતાં; ને હવામાં એક જાતની સુનકારની લામણી વ્યાપી રહી હતી. ધૂળના વટોળો પણ શમી ગયા હતા. હું અહીં આબૈયા ત્યારથી આજે જ મને સહેજ કુરસદ મળી હતી. એટલે હું તાપીને કિનારે ફરવા નીકળી પડ્યો; ને રાત્રીના આમમનની તૈયારી સાથે આવી રહેલા અંધારામાં, વહેતા પાણીના કાંઠા સુધી ગયો. ખેતરો ને પડતર જમીનો પર જિબી થયેલી આ ભવ્ય નગરી ને હાવણી થોડા જ દિવસમાં હતી નહોતી થઈ જશે, તેનું નામનિશાન પ્રાકૃત ખાકી નહીં રહે, અને કેવળ તેનું સ્મરણ જ કાલ્ય રહી જશે, એ વિચાર મનમાં આવતાં મને સહેજ વિપાદ જીવન્યો.

પણ એ વિપાદ થોડી વારમાં ઊડી ગયો; અને ક્યાંક દૂરદૂર આવેલી જગાએ ચાલ્યા જવાની જે ઈચ્છા હું લાંબા વખતથી મનમાં સેવી રહ્યો હતો તે ઈચ્છા પ્રણ ૨૫ ધારણ કરીને મારા પર સવાર થઈ બેઠી. એ થાક સરીરનો નહીં પણ મનનો હતો; અને તે વાતાવરણના ફેરફાર ને તાજગી માટે જ ખી રહ્યો હતો. રાજકીય જીવન ચક્રવાતી વસ્તુ થઈ પડી હતી, ને એ વખતે તો હું એનાથી ધરાઈ ગયો હતો. લાંબા વખતની રેલ અને ધરોળેલી

હું ટકી તો રહ્યો હતો, પણ આ રોજરોજની ઘટમાળ વિગેની અરગિ વધે જતી હતી હું સવાસોના જવાબ આપતો, અને સાથીઓ ને મિત્રો સાથે બની શકે તેટલા હેતુથી વાનો કરતો, પણ મારું મન ખીજે હતું તે તો ઉત્તરના પહાડોમાં બમતું હતું એ પહાડોની જાડી ખીજો ને જરફવાળાં ચિખરો, જામી કરાડો, અને ચિનાર તથા દેવદારના વૃક્ષોથી છનાયેલા હળવા ઢોળાવો, એ બધાની મોજ કંપના વડે માથુવામાં એ મન મરકાવ થઈ મનું હતું આપણી આસપાસ જે ઉપાધિઓ ને સમસ્યાઓ ધેરાઈ વળેલી હતી તેમાંથી નાસી છૂટવા, અને શાન્તિ, નીરવતા ને સૌમ્ય પવનના મર્મર પવનિવાળા પ્રદેશમાં પહોંચી જવા, તે તનસી રહ્યું હતું.

છેવટે હું મારું ધાર્યું કરવાનો હતો, મારો ગુપ્ત ને ચિરસેવિત ઈચ્છાને તૃપ્ત કરવાનો નિર્ધાર હું કરી ચૂક્યો હતો મારી સામે નાસી છૂટવાનું દાર ખુલ્લું પડેલું હતું એવે વખતે પ્રધાનપદોમાં આવવા જવાની, કે આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવોમાં ચાલતી ઊંચતપાલવની, પંચાતમાં પડવું અને કેમ પોતાય ?

હું ઉતાવળ કરીને અસાધાનાદ મારે ઘેર પહોંચ્યો, ત્યાં જન્મને જોઈ તો શહેરમાં કંઈક તોફાન થવાનાં ચિહ્નો દેખાતાં હતાં એ જોઈ હું નિરાશ થયો અને મનમાં મારી પોતાની ઉપર ચીડ ચડી, ને હું ધૂઆપુ આ થઈ ગયો મૂર્ખાઓ ને ધર્માન્ધો કેમી તોફાન કરાવવા માગે એટલા માટે શું મારે મારી મોજના એળે જવા દેવી ને પહાડ પર જતાં રાખાઈ જવું ? મેં મન સાથે દલીલ કરી જોઈ, અને કશું કે અડીયાં કંઈ આજ તૂટી પડવાનું નથી, થોડા વખતમાં પરિસ્થિતિ સુધરશે. વળા અડી ધણી સમગ્ર લોકો એટલા જ છે આવી દલીલ કરી મેં મનને શુભાવામાં નાખ્યું, કેમકે અડી થી આસ્વા જન્મને નાસી છૂટવાની ઈચ્છા મારા મનને ઘેરી વળા હતી મારું કામ અસાધાનાદમાં હતું એવે વખતે, હું નામદંની પેટે તપાસી સરકી ગયો.

પણ થોડા જ વખતમાં હું અધાદાગાદ ને તેની જાળોને બૂલી ગયો; અને હિંદના સવારો પણ ખરતી જાળને મારા મગજમાં ઠોક ખૂણે બરાઈ બેઠા કુમાંહિના પકાડોમાં આવેલે આલમોડા ગામે જવાનો જે વાંકાચૂંકો રસ્તો હતો તેના પર ચડતા ચડતા મને પંહાડી હવાનો દેશ ચડ્યો. આલમોડાથી આમળ ખાલી નામનું ગામ છે ત્યાં અમે ગયા. એ પ્રવાસના છેવટના ભાગમાં અમે મગજૂત પંહાડી ટુંક પર સુસાદરી કરી.

છેતરે ખાલી આવી પહોંચ્યું. અહીં આવવાને ગયાં એ વરસ. થી મારું મન તક્કરી રહ્યું હતું. અહીંનો આનંદ કંઈ ઓર જ હતો. સૂરજ આશમતો હતો; પંહાડની બાગુઓ પર લેજનો ઝમઝમાદ ફેલાઈ રહ્યો હતો; ને ખીણોમાં નીરવતા હતી. મારી આંખે ફરી-ફરીને નંદાદેવી તથા 'શુબ્રતુપારકિશીટિની' એવી મિરિમાળાનાં ખીળાં ચિખરેને જોળવા લાગી; પણ એ ચિખરે આજાં વાદળોથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં.

એક પછે એક એમ કરતાં કરતાં દિવસો વહી જતા લાગ્યા. મેં પંહાડી હવાનું આડંક પાન ક્યું; અને ખરફ તથા ખીણો ધરાધ્ર ધરાધ્રને જોયાં. અહીં 'દેવી સુન્દરતાનું', 'દેવી અખંડ શાન્તિનું', સામાન્ય ચોમેર વ્યાપી રહ્યું હતું! દુનિયાનાં દુઃખો સરી પડીને દૂર દૂર ચાલ્યાં ગયાં હતાં; ને તેનો હસ્તી ખરેખરી નહીં પણ કેવળ આભાસરૂપ છે એવું લાગતું હતું. પશ્ચિમ દિશાએ અને અમિટોષ તરફ, અમારાથી બેત્રણ હજાર ફૂટ નીચે, દૂર દૂર જાડી ખીણો વકાકારે ફેલાઈ રહી હતી. ઉત્તર તરફ નંદાદેવી ને તેની ચેતવણધારી સખીઓ જોવાં ચિખરે જાણે અમનને ચૂંબી રહ્યાં હતાં. બપોર, ને લમગમ સીધી કપાયેલી, કરાડો કેટલીકવાર છેક નીચે આવેલી જાડી જાડી ખીણો સુધી પહોંચતી હતી; પણ ઘણેખરે ઠેકાણે તો પંહાડોના ઢોળાવ હળવા હતા ને ધીરેધીરે નીચે ઊતરતા હતા. અમવા તો તેને કાપીને વચ્ચે વચ્ચે અગાસીઓ ખનાવેલી

હતી, ને એ અમારીઓ પર આવેલાં લીલાંઝમ એનરો માણસના ઉદ્ધોગની સાક્ષી પૂરતાં હતાં.

પરોડિયે વહેતો દું ઉપાડે દરીરે ખુલ્લામાં પડી રહેતો, અને પહોડોનો, સૌમ્ય નેત્રવાળો સૂર્ય મને એના દૃશ્યના છુન્નપાશમાં બીડી દેતો. પહોડાના બરફ ઉપર ચઢતો વાતો કડો પવન મને જરાકે કપારી ચડાવે, પણ ત્યાં તો સૂર્ય મારી વહારે ધાપ, ને મારા શરીરમાં ઊપ્પજતા ન મૃતિનો સમાર કરે.

ઢેલ્લીકવાર દું ચિનારનાં ઝાડ નીચે પડી રહ્યું, ને રસજતા પવનનો સૂર સાંભળું તે ભાગ કાનમાં મઢ રવે ધણી અવનવી વાતો કહી જાય, મારી ઇન્દ્રિયોને ઘેન ચડાવે, ને મારા મનમાં ચડી અથેલા જ્વળને પોતાની શીતજતાથી ચાન્ત પાડે. ઢેલ્લીકવાર મને અસાવધ જીએ ત્યારે તેને ઘાય કે આ દુખવો કરવાનો ઠીક સમ છે. એટલે તે ચાલાકીથી નીચેની દુનિયામાં વસતા માણસોની રીત ભાતમાં રહેલી એવકૂશી, તથા તેમનો અરિરત કસદ, તેમના આવેશો ને એવેર, ધર્મને નામે ચાલતું તેમનું અધિગુ જનૂન તેમના રાગ કાળમાં ચાલતો અનાચાર, ને તેમના આશોના અધ પાન, એ બધા તરફ મારું ધ્યાન એન્ને મને મનમાં ઘાય એ સોઠો પામે પાછા જઈ તેમની જોડે કામ કરવા પાછળ જીવનનો પ્રત્યાર્થ વેડી નાખવામાં કશો સાર છે ખરો? અહીં ચાન્તિ છે, નીરવતા છે, સખ

તે દૂરદૂરથી દેખાતાં હતાં. ફળઝાડો પૂર ખદારમાં ખીસેલાં હતાં; અને ફેરાડો ઝીણાં ઝીણાં પાન તેની તાજી, ક્રમળા, લીલી શોભા વડે ધણી વૃદ્ધોની નગ્નતાને ઢાંકવા ફૂટી નોકળવાની તૈયારીમાં હતાં.

ખાલીથી આર માર્ધલ દૂર, ને એનાથી પંદરસો ફૂટ જીંચે, ખિનમર હતું. ત્યાં જઈને અમે જે દશ્ય જોયું તે અમારાથી કદી જૂલી શકાય એમ નથી. અમારી નજર આમળ તિથેટના પહાડોથી માંડીને નેપાળના પર્વતો સુધીની, નમાધિરાજ હિમાલયની, હસો માધલની, હિમાચ્છાદિત મિરિમાળા પયરાયેલી હતી; અને તેના મધ્ય ભાગમાં નંદાદેવીનું શિખર ગિરાજતું હતું. એ વિશાળ વિસ્તારમાં ખદરીનાથ, દેદારનાથ, ને ખીર્જા ધણી પ્રસિદ્ધ સ્થાનો આવેલાં હતાં; ને તેની સામે જ કૈલાસ અને માનસરોવર હતાં. એ કેવો ભવ્ય દેખાવ હતો ! હું તો મન્ત્રમુગ્ધ થઈને, તેની ભવ્યતાથી સ્તબ્ધ થઈને, ટમરટમર તેની સામે જોઈ જ રહ્યો. મને મારી પોતાની ઉપર સહેજ ગુસ્સો પશુ ચડ્યો, કે હું તે કેવો કે આખા હિંદમાં રખડ્યો ને દૂર દૂર આવેલા દેશવિદેશમાં ફર્યો; પશુ આ અપાર ઔન્દર્યનું દર્શન ન કરતાં આટલાં બધાં વરસ મારા પોતાના પ્રાન્તમાં જ એક ખૂણે પડી રહ્યો ! આ સ્થાન હિંદના કેટલા માણસોએ જોયું હશે કે એને વિષે સાંભળ્યું પશુ હશે ! નાથ, માન અને પાનાના જુમારની શોધમાં સ્વસ્તાં ને ભમરાળાં પહાડી સહેરો, જેને 'હિલ-સ્ટેશન' કહેવામાં આવે છે, તેમાં દર વરસે જનારાં હજારો માણસોમાંથી કેટલાંને આ રમણીય સ્થાનની કલ્પના પશુ હશે ?

આમ દિવસો પછી જવા લાગ્યા, ને મારા મનમાં સન્નોપનો આવ વધતો ગયો. પશુ સાથેસાથે મને ખીંક પશુ લાગવા માંડી કે મારી આ ટૂંકી છુટી થોડા જ વખતમાં પૂરી થઈ જશે. કેટલીક-વાર કાગળો ને હાથાંને ચોટા થોકડો આવી પહોંચતો. તે જ્નેતાં મને અરુચિ થઈ આવતી. ટપાલ એણીય દસ માધલ દૂર હતી; ને

મારી ટપાલ ત્યાં જ પડી રહેવા દઉં એવું મારા મનમાં આધું-  
પડધું થઈ આવતું. પણ જૂની ટેવ જોર કરતી; અને દૂર દૂર  
વસતા કોઈ પ્રિય જનનો કાગળ કદાચ મળી આવે, એ આશાએ  
હું ભારતીય હિંદી બહારથી આવનારા આ વજુનોતથી આમંત્રણને  
પ્રવેશ આપેના.

એટલામાં તે એકાએક દિલને હથમથાવી નાખે એવો અચોક્ક  
આવે. ક્ષિત્તર કૂચ કરીને ઓરિયામાં દાખલ થતો હતો વિદેશના  
સુંદર બગીચાઓ પર જમણી લોકોના પદાધાત યતા મારે  
કાને સંબળ્યા. આપણે માથે જે જમદૂઆપી આદતનાં વાદળ  
આટલા લાંબા વખતથી ઝમૂમી રહ્યાં હતાં તેની જ આ માનવીજ  
હતી કે શું? આ ખરેખર યુદ્ધ હતું? હું ખાલી, ખરદ ને પડાક  
એ બધું ભૂલી ગયો; મારું શરીર તંજ થઈ ગયું, ને મન વ્યાકુળ  
બની મયુ. દુનિયા લગાઈને કાઠે ઊભી છે, જૂરાઈને વિજય થાય  
છે, ને તેનો સામનો કરી તેને રાક્ષસની જરૂર છે, એવે વખતે હું,  
પડાડોના આ દૂર દૂર આવેલા ખૂણામાં, શું કરી રહ્યો હતો? છતાં  
મારાથી શું થઈ શકે એમ હતું?

એટલામાં બીજો અચોક્ક આવે. — અલાહાબાદમાં કોમી  
રાખાણુ થયું હતું, ધણાનાં માથાં બાંધ્યાં હતાં, ને થોડાક માણસો  
મરાયા હતા. થોડાક માણસો મરે કે હવે એમાં જાતી વિસાત  
નહોતી. પણ આપણા લોકો અવારનવાર અધ પાત કરાવનારા,  
ને ચીતરી ચડાવે એવા આ ગાંડપણુ ને બેવકૂફી કેવાં કહેવાય.  
હું સમજ્યો કે આપણે જમતના રામદેવોનો સામનો કરવો રહ્યો છે  
ને જમતની વેદના સહન કરવી રહી છે; વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક આપણે  
જમતની મુક્તિનું સ્વપ્ન સેવીએ એ વાત જુદી. એ સ્વપ્ન તે  
સ્વપ્નદેશના મનનો નયો તરંગ હતો, કે એથી કંઈ વધારે એમાં  
હતું? એ સ્વપ્ન કદી ફળીજૂન થશે ખરું?

હું ખાલીમાં થોડા દિવસ વધારે રહ્યો ખરો, પણ એક

# ખાલીમાં સોળ દિવસ

અરપણ બેચેનીથી મારું મન વ્યાકુળ થઈ ગયું. પેલી શુભ ગિરિ-  
માળા ચાન્ત ને અકળ પડી હતી, ને એને માથુસની એવઢીનો  
સ્પર્શ થવા પામ્યો નહોતો. એના તરફ જોઈ રહેવાથી ધીરે ધીરે  
મારા મનની ચાન્ત કેટલેક અંશે પાછી આવી. માથુસ ગમે તેમ  
વતેં તોયે આ પડાડો લો અહીં અવિચળ રહેવાના જ છે; અને  
આજની પેઠી આપઘાત કરે કે બીજી કોઈ ધીમી ક્રિયા દ્વારા ધરતી  
પરથી બૂંસાઈ જાય, તોપણ આ પડાડો પર વસન્ત ફરી આવશે,  
પરન ચિનારનાં ઝાડોમાં થઈને સર્મરધ્વનિ કરેના વાશે, અને  
પંખીઓ ફરી પાછાં આવીને માન કરશે.

પણ એ દરમિયાન ભાવિમાં જે કંઈ બહુ કે બહુ જનવા  
નિર્માયેલું છે તેમાંથી નાસી છૂટવાનો કોઈ રસ્તો ખુલ્યો નહોતો.  
કામ કરવાથી કંઈક અંશે જે રાહન મળે તે સિવાય નાસી છૂટવાની  
કોઈ બારી નહોતી. ખાલી કે બીજું ગમે તેટલું સુંદર રથન મનને  
દાખીને કે હૃદયને ઘેન ચડાવીને તેને વિસ્મરણની ખાડમાં નાખી  
શકે એમ નહોતું. એટલે એ અહીં આવ્યા પછી સોળ દિવસે  
ખાલીને શમરામ ક્યાં. ઉદાસ ચિત્તે ઉતરનાં સરેલ સિખરો પર છેલ્લી  
લાંબી નજર નાખી; ને મારા મનના પડા પર એની ઉત્તલવળ  
ફરેખા અંકિત કરી લીધી.



## ૭. શાન્તિ અને સામ્રાજ્ય\*

આ પરિષદ શાન્તિ અને સામ્રાજ્યના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા મળેલી છે. 'શાન્તિ અને સામ્રાજ્ય'—ધરમૂળથી એકબીજાના વિરોધી એવા શબ્દો ને વિચારોનો આ વિચિત્ર સંયોગ છે. અને છતાં હું મારું હું કે એને આ રીતે ભેગા મૂકવાની, તેમજ આ પરિષદ ભરવાની, કલ્પના સરસ છે. આપણે સામ્રાજ્યવાદી વિચારોને રૂખસદ ન આપીએ ત્યાં સુધી આ દુનિયામાં આપણે શાન્તિનું દર્યાન કરી શકીએ કે ફરીકામ બેસી શકીએ એમ હું માનતો નથી. તેથી શાન્તિના પ્રશ્નનું મૂળ તપાસીએ, તો એ સામ્રાજ્યનો જ પ્રશ્ન છે.

ન્યાં સુધી સામ્રાજ્યો કાયમ છે ત્યાં સુધી દુનિયામાં કદાચ વચ્ચેવચ્ચે એવા માળા આવી જાય જ્યારે રાજ્યોની વચ્ચે ખુલ્લેખુલ્લી લડાઈ ન ચાલે; પણ એવે વખતે સુદાં શાન્તિ નથી હોતી; કેમકે ધર્ષણ, અને લડાઈની તૈયારી તો ચાલુ જ હોય છે. સામ્રાજ્ય ભોમવનારાં હરીફ રાજ્યો વચ્ચે, અમલ ચલાવનારી સત્તા ને તાબેદાર પ્રજા વચ્ચે, તથા વર્મ વર્મ વચ્ચે, કલહ ચાલી રહેશે છે. સામ્રાજ્ય ભોમવનાર રાજ્ય તાબેદાર પ્રજાઓ પર જુલમ ચલાવીને તથા તેમનું શોષણ કરીને જ નબી શકે છે. એની આમે શાપ જીવન્યા વિના ન જ રહે એ સ્વાભાવિક છે. તાબેદાર લોકો એ શિરજોરી ફાવી દેવાના પ્રયત્નો કરે છે. આ પાયા પર શાન્તિની ધમારત કદી રચી ન શકાય.

\* ૧૯૩૮ના જુલાઈની ૧૫મી તથા ૧૬મીએ લંડનમાં શાન્તિ અને સામ્રાજ્યને વિષે વિચાર કરવા મળેલી પરિષદને પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું બ્યાખ્યાન. ઇડિયા લીગ તથા લંડન ફેડરેશન બોર્ડ પીસ માઈન્સીલ તરફથી આ પરિષદની ઓકવજ કરવામાં આવી હતી.

હાસિરટ આક્રમણના આ દિવસોમાં તમે ને હું આ હાસિરટ હાથેને રોકવા મણીવાર મયામણ કરીએ છીએ; પણ સાથેસાથે સામ્રાજ્યવાદની કલ્પનાને પણ રોકવાનો પ્રયત્ન હમેશાં કરતા નથી. હાસીઝમ અને સામ્રાજ્યવાદ એને જુદાં ગણાવવાનો પ્રયત્ન પણ કેટલાક લોકો કરે છે. તેમને સામ્રાજ્યવાદની કલ્પના બહુ હાનિકારક નથી લાગતી. તેઓ માને છે કે એ કલ્પનાને હજી કેટલોક વખત આજ રહેવા દેવામાં વધો નથી, પણ હાસીઝમને તો તિલાંજલિ આપે જ છૂટકો છે. હું ઇચ્છું છું કે આ પરિવર્તન તમે આ પ્રશ્નનો વિચાર કરો, એને આ એ વાદને કેટલે બધે નોખા મણી શકાય તે શોધી કાઢો.

હું સામ્રાજ્યવાદની તાબેદારીમાં પડેલા દેશમાંથી આવું છું, એટલે હું આ સામ્રાજ્યના સલાહને બહુ મહત્વનો મણતો દોઉં, એ બનવાનો છે પણ એથી સ્વતંત્ર રીતે, મને એમ લાગે છે કે હાસીઝમ અને સામ્રાજ્ય એ એ કલ્પનાઓને નોખી મણી શકાય એમ નથી; અને જે પ્રથા સામ્રાજ્યવાદને નામે ઓળખાય છે તેનું જ ઉપ રૂપ તે હાસીઝમ છે એટલે તમે જે હાસીઝમ સામે જુ'મેશ મલાવવા માગો, તો સામ્રાજ્યવાદ સામે પણ જુ'મેશ મનાવ્યા વિના તમારો છૂટકો નથી.

આજે આપણી સામે અસાધારણ વિપત્તિવાળો ને અટપટો પ્રશ્ન આવીને બેઠો છે પ્રગતિને રોકનારી હાસિરટ સરત્તાઓનાં કલ્પસંજ્ઞ સૈન્યો દુનિયાને ઇન્દાદી ઈ રજા છે, ને બીજી સામ્રાજ્ય વાદી સરકારો મણીવાર તેમને ઉત્તેજન અને ટેકો આપે છે. જગતમાં પ્રગતિનો વિરોધ કરનારાં જે દળો છે તે એમાં યદ્યપે પોતાની જમાવટ કરી રહ્યાં ■ એમનો સામનો કરવા ને એમને રોકવા માટે આપણે પણ આપણું ઝીલ્યુંઝીલ્યું ચલતોદેલો જુ'વી જાણ્યું છે ને આપણું સંઘર્ષ કરવું પડે છે.

આપણે શાસીક્રમનો ફેનાવો વધે એ જોઈએ છીએ સામ્રાજ્ય ભોગવનારા રાજ્યોમાં ને મીઠા દેશોમાં જાતજાતનું પ્રચારકાર્ય ચાલી રહ્યું છે તમે કદાચ જાણતા તો હશે કે દક્ષિણ અમેરિકામાં આજે શાસિત રાજ્યો તરફથી જનરલરત પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે આપણે એમ પણ જોઈએ છીએ કે સામ્રાજ્યવાદી દેશો ધીરે ધીરે શાસીક્રમ તરફ ધસડાઈ રહ્યા છે, જોકે તેઓ કેટલીકવાર સ્વદેશમાં લોકશાસનની ભાષા વાપરે છે ખરા એ ભાષા વાપર્યા વિના તેમનો છૂટકો નથી થતો, કેમકે તેમનો પાયો ને તેમની પૂર્વજૂમિકા સામ્રાજ્યવાદ પર રચાયેલા હોય, તેઓ એ વાદનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી શાસીક્રમ સામે ઉઠતો સામનો કરી શકે એમ નથી

દુનિયાની પ્રગતિનો વિરોધ કરનારા ને તેની ધડિયાળના કાંટાને પાછા લઈ જનારા બંને એક જાતનું સંમૂળન ચર્ચ રહ્યું છે એને આપણે કેવી રીતે પહોંચી વળીશું? પીછેઠાની સામે પ્રગતિનાં બંને સંમૂળન કરીને જે લોકો પ્રગતિનાં બંનેના પ્રતિનિધિ છે તેઓ જે માફોમાંદે કાંટકૂટ પાડવા માગતા હોય, ઝીણી ઝીણી બાતો વિષે ઝાઝા વાદવિવાદમાં જીતરી પડતા હોય, ને એમ કરીને મુખ્ય સવાલને જોખમમાં નાખતા હોય, તો તેઓ શાસીક્રમ અને સામ્રાજ્યવાદના સંકટનો સચોટ સામનો કરી નહીં શકે આપણે આપણું એક જૂથ બનાવીએ, ને બેમા બંનેને કામ કરીએ, એ વિચાર કોઈ પણ કાળે કરવો આપણને લાભદાયક છે પણ આજે જ્યારે આપણી સામે સર્વ પ્રકારની મુસોમતો આવીને ખડી થઈ છે, તે વખતે તો એ વિચાર ક્યાં વિના આપણે છૂટકો જ નથી.

આપણી ધારણા સફળ કરવી હોય, તો આપણે કેવળ સંયુક્ત મેરચો રચીએ એ નહીં ચાને, એક રાષ્ટ્ર પૂરતો સંયુક્ત મેરચો રચીએ એ પણ બસ નથી; આખી દુનિયામાં વેરાયેલાં આપણાં દેશો બેઠાં કરી તે સર્વનો એક સંયુક્ત મેરચો આપણે રચવો રહ્યો છે. આપણે જે ધોર માતનાઓ બોલવી છે તેમાંથી આપણી

પાસે સૌથી વિશેષ આશાજનક જે ચિંતી નીકળી આવ્યાં છે તે એમ બતાવે છે કે દુનિયાભરમાં પ્રગતિ ને શાન્તિને પોષનાર બળોને એકત્રિત કરી તેમનું સંગઠન કરવાની જરૂર આજે ચોટામાં ચોટી છે.

તમને યાદ હશે કે ચીનના લોકોમાં માહોગાહે જે લડાઈ હતી તેને લીધે એ પ્રગતિ જોર નળળું '૫૩૩' હતું. લોકો અરસપરસ અતિશય ડડવાય રાખીને લડતા હતા ને એકબીજાને નાશ કરતા હતા. તેમણે એકબીજા સામે ઝેરવેરના પહાડ ઊભા કર્યા હતા. પણ એ લોકો હજી પ્રગતિ તરીકે મહાન હતા. મથે વરસે જપાનની ચડાઈ આવી ત્યારે તેમણે એ સંકટને પારખી લીધું, અને તેની સામે - લડવા માટે પોતે એકચ સાધીને સમઠિત થયા. આજે, તેમજ મથે વરસે, આપણે ચીનમાં એક સંપીલી પ્રગતિને એ ચડાઈ સામે ઝૂકતી જોઈ છે. એ જ રીતે તમે જોશો કે દુનિયાના દરેક દેશમાં એકચ સાધવાના પ્રયત્નો થયેલા છે, ને તેમાં યોગીવત્તી સફળતા મળેલી છે, વળી તમે એમ પણ જોશો કે આખી દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં આ એકચમદ થયેલા રાષ્ટ્રીય સમૂહો રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે સંપ અને એકતા રચાવા તરફ મીટ માંડીને બેઠા છે.

યુરોપમાં ને પશ્ચિમમાં પ્રગતિથી ન વિચારવાળા સમૂહો પાસે ખીજાઓના કરતાં લાંબો ઇતિહાસ છે, ને કઈક જુદી પૂર્વભૂમિકા છે. એથી તેમને જેમ કેટલાક લાગે છે તેમ અમુક ગેરમામ પણ છે. પણ એ દિશામાં તો આવા સમૂહો થોડા વખતથી જ દરનીમાં આવ્યા છે. એટલે ત્યાં આ પ્રથમ પછીવાર રાષ્ટ્રીય પ્રથ આડે ઢંઢાઈ જાય-હે; અને ત્યાં માણસ આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ સહેનાઈથી વિચાર નથી કરી શકતો. તેનું રપટ કારણ એ છે કે અમારે સૌથી પહેલાં અમારા રાષ્ટ્રની રાજકીય લાગણીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો પડે છે.

તે હતાં, આજના જમાનામાં જે બનાવો જન્યા છે—ને ખાસ કરીને એંગ્લોસીનિયા, રબેન અને ચીનમાં જે કંઈ જન્મું છે—તેણે લોકોને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની ફરજ પાડી છે.

એશિયાના આ દેશોમાંથી કેટલાકમાં આપણે અજ્ઞા ફેરફાર થયેલા જોઈએ છીએ; કેમકે અમે અમારી લડતોમાં મચગૂલ હતા ખરા, છતાં દુનિયાના બીજા ભાગોમાં ચાલતી સામાજિક લડતોનો વિચાર અમે વધારે ને વધારે કરવા લાગ્યા; અને દહાડે દહાડે અમારી પ્રતીતિ વધતી ગઈ કે એ લડતોની અસર આખી દુનિયા ઉપર પડે છે, એટલે અમારી ઉપર પણ પડે છે ને પડવાની છે.

આપણે ફાસીઝમથી સંકટનો સચોટ સામનો કરવા હુજૂર છીએ, તો આપણે સામ્રાજ્યવાદ સામે પણ એવો જ સામનો કરવો જોઈએ; નહીં તો આપણો પ્રયાસ એવો જવાનો છે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની પરદેશી પરત્વેની રાજનીતિ આ કરણાજનક નિષ્ફળતાનું એક દૃષ્ટાન્ત છે; કેમકે તે સામ્રાજ્યવાદની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે, ને તેથી તે ફાસિસ્ટોના હુમલાનો સામનો કરી શકતું નથી કે જાતની પ્રગતિશીલ બળો સાથે બળી શકતું નથી. આ રીતે નિષ્ફળ નીરડીને, તેના પોતાના જ સામ્રાજ્યને તે સાચવવા મથે છે તેના શ્વંસમાં તે મદદ પણ કરી રહ્યું છે. સામ્રાજ્યવાદને ફાસીઝમ જોડે જ સમપણ છે તેનું, અને ખુદ સામ્રાજ્યવાદની પોતાની અંદર જ વિસંવાદો રહેતા છે તેનું એક અમત્વનું ઉદાહરણ આપણને અહીં મળી રહે છે.

સામ્રાજ્યવાદને ફાસીઝમ સાથે સામ્ય કે સમપણ છે, અને બંને શાન્તિના શત્રુ છે, એ વિષે જો આપણી પાકી ખાતરી હોય — અને આપણી ધણાખરાની ખાતરી હશે એમ હું માની લઉં છું — તો આપણે એ જાનેને નાજૂદ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ, ને એ એને નોખા નોખા મણી તેમની વચ્ચે બેઠાવ રાખવો જોઈએ નહીં. તેથી આપણે ખુદ સામ્રાજ્યવાદની જડ ઉખાડવાનો પ્રયત્ન કરવો રહ્યો છે, ને દુનિયાની તમામ પરાધીન પ્રજાઓને પણ સ્વાતંત્ર્ય મળે એવી તજવીજ કરવી થયે છે.

આપણને ધણીવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે આપણે સામ્રાજ્ય-

વાદની કલ્પનાને બદલે રાષ્ટ્રસમૂહની કલ્પના ખીનવતી નોંધાયે. આ શબ્દ આપણે હૈવે ઊતરી ગય છે, કેમકે આ દુનિયામાં એક મોટો રાષ્ટ્રસમૂહ રચાય એવી આપણી સહુની ઇચ્છા છે. પણ કોઈ સામાન્ય ધીરે ધીરે રૂપાંતર પામીને રાષ્ટ્રસમૂહ બની જશે, ને છતાં તેનું આર્થિક ને રાજકીય મંડાણ તો અસંવદન બેવું જ કાયમ રહેશે, એવું જો આપણે માનતા દઈએ, તો મને લાગે છે કે આપણે મોટી ભમણામાં પડેલા છીએ. સામાન્યમાથી આપણે રાષ્ટ્રસમૂહનો જન્મ થવો અસંભવિત છે. રાષ્ટ્રસમૂહનાં આખાપ તો જુદાં હોવાં નોંધાયે.

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહ અથવા 'કોમનવેલ્થ'માં કેટલાક દેશો એવા છે જે લગભગ સ્વતંત્ર છે. પણ આપણે એ પણ ભૂલવું ધટતું નથી કે બ્રિટિશ સામાન્યમાં એક વિશાળ પ્રદેશ ને એક વિશાળ વસ્તી એવાં છે જે પૂરેપૂરું પરાધીન છે, અને આ પરાધીન પ્રજા ધીરેધીરે કરીને એ રાષ્ટ્રસમૂહમાં ચરખા દિશ્વરસાની ભાગેદાર બનવાની છે એમ જો તમે માનતા હો, તો તમને મુશ્કેલીના મોટા પહાડ એની આડે ઊભેલા દેખાશે. તમે જોતો કે એ ક્રિયા મને તેમ કરીને કદાચ રાજકીય ક્ષેત્રમાં સધાય, તોપણ ધણી આર્થિક બંધનો તો રહી જ જશે. એ બંધનોનો સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રસમૂહની કલ્પના સાથે મેળ નહીં ખાય; તે આ તાબેદાર હોવાને સાચી આજ્ઞાની મોખવવા નહીં દે, ઊલટું આ પ્રજાઓની ઇચ્છા હોય તોપણ તેમની આર્થિક બંધવસ્થા બદલતાં તેમને આ બંધનો રાક્ષે, અને તેમના સામાજિક પ્રશ્નોનો ઊંઘળ આણતાં તેમને અટકાવશે.

હું માતું છું આપણામાંનો દરેક જણ આપણા રાષ્ટ્રસમૂહની તરફેણમાં છે. પણ એ સમૂહ યોગ્યકે દેશો ને રાષ્ટ્રો પૂરતો મર્યાદિત રહે એવો પ્રયાસ આપણે શા સારુ કરવો જોઈએ? એનો અર્થ એ છે કે તમે એક સમૂહનો સામનો કરવા માટે જીજ્ઞે સમૂહ ઊભો કરો છો. જીજ્ઞે સમૂહમાં કહીએ તો, તમે સામાન્યની કલ્પના ઉપર જ ઈમારત રચી રહ્યા છો, અને એક સામાન્ય જીમ સામાન્ય

સાથે અશ્વઝામણીમાં આવે છે. એથી એક સમૂહની અંદર લડાઈ થવાનું જોખમ ઓછું થાય છે ખરું, પણ સામસામા સમૂહ વચ્ચે લડાઈ થવાનું જોખમ વધે છે.

એટલે, આપણે જો ખરેખર રાષ્ટ્રસમૂહની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ, તો આપણે સામ્રાજ્યવાદની કલ્પનાઓનો અચૂક ત્યાગ જ કરવો જોઈએ, અને નવા પાયા પર નવેસર રચના કરવી જોઈએ એ પાયો તે સર્વ પ્રજાઓ માટે સંપૂર્ણ આઝાદીનો હોય એવી વ્યવસ્થાને ખાતર દરેક રાષ્ટ્રે, બીજાંઓ સાથે મળીને, પોતાના આધિપત્યના કેટલાક અંશો છોડી દેવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ આ ધોરણ પર આપણે સામુદાયિક સલામતી મેળવી શકીએ ને શાન્તિની સ્થાપના કરી શકીએ.

આજે એશિયામાં, આફ્રિકામાં ને બીજાં મોટી વસ્તીઓ પરાધીનતામાં પડેલી છે. એ પરાધીનતાને આપણે દૂર ન કરીએ, ને સામ્રાજ્યવાદી કલ્પનાઓ નાબૂદ ન થાય, ત્યાં સુધી આપણે જોઈશું કે એ વસ્તુ શાન્તિના સર્ગારમાં ઠાંડાની પેઠે બોંકાર્યા કરશે.<sup>૧</sup>

આફ્રિકામાં તેમજ બીજાં જે ‘મેડેટ’ ની પદ્ધતિ ચાલે છે તે હું માનું છું બહુ બચાવક કલ્પના છે, કેમકે તે રૂપળા નામ તળે ખૂરી વસ્તુને ઢાંકે છે. વસ્તુતાએ જોતાં એ જુદા રૂપમાં માત્ર રહેલું સામ્રાજ્યવાદી તન્ત્ર જ છે. એક માણસને બીજાનો દ્રવ્યો બનાવવો, ને તેમાંથી એને લાભ ઊઠાવવા દેવો, એમાં હંમેશાં જોખમ રહેલું છે. સંભવ છે કે કેટલાક દેશોમાં, જ્યાં તમે સંપૂર્ણ આઝાદીની સ્થાપના કરવા માગતા હો ત્યાં, એક જ પ્રકારનું રાજ્યતન્ત્ર જોટલું

૧ પહેલાં મહાયુદ્ધ પછી, રાષ્ટ્રસંઘે એશિયા ને આફ્રિકાના કેટલાક પ્રદેશોનો વહીવટ પોતાના તરફથી યુરોપનાં કેટલાક વિજેતા રાષ્ટ્રોને સોંપી દીધો તેને ‘મેડેટ’ (અર્થાત્ હુકમ કે આજ્ઞા) નામ અપાયેલું. અત્યંત એ કે તે તે રાજ્યોના રાષ્ટ્રસંઘની વ્હી એ દેશોનો કારભાર ચલાવતા, ને તેમને ‘મેડેટરી’ એ નામે ઓળખવામાં આવતા — અનુવાદક

જલદી એક ઠેકાણે સ્થપાય તેટલું જલદી બીજે ન સ્થપાવા પામે. તોપણ તમારે દરેક તાબેદાર પ્રબળને પૂરેપૂરી આઝાદી આપવાને ધોરણે સરખાત કરવી જોઈએ; ને પછી જલ્દર પડે તો જે રીત વહેવાર હોય તે રીતે તેમને મદદ આપવી જોઈએ. હું પોતે તો આવી મદદ આવતી હોય તેના પ્રત્યે અવિશ્વાસની નહીં જોઈ છું; છતાં પ્રસંગોપાત એવી મદદની જલ્દર પડે એ બનવાજોગ છે. પણ આ 'મે'ડેડ' પદ્ધતિ વાટે તમે રસ્તો ઠાઠી શકશો એવું હું માનતો નથી, કેમકે જે પાયા પર સામ્રાજ્યવાદની રચના થયેલી છે તેના જ પાયા પર આ પદ્ધતિની પણ ઈમારત બની થઈ છે.

આજે આવી પડેલા વિષમ પ્રસંગને લીધે જુદી જુદી પ્રજાઓમાં જે એકબીજી ભાવના વધતી જાય છે, અને રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે બન્ધુત્વ ને સોબતીપણાને જે ભાવ પેદા થઈ રહ્યો છે, તેની વાત હું તમને કરી ગયો. જે પ્રજાઓ મિત્રભાવે રહેવા માગે છે તેમને અગામી રાખવાથી, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના આ બન્ધુભાવ વધતો અટકશે. હિંદના સોઠા જમાનાઓ થયાં ચીનના સોઠા પ્રત્યે બારે મિત્રતા ધરાવતા આવ્યા છે. તેમની વચ્ચે કદી લડાઈદોડો થયો નથી. જે મિત્રે સહી ચીનની પ્રજા તરફથી અભિનન્દન પ્રદર્શિત કર્યા તેમની એક બૃહ સુધારવાની છૂટ હું સહી તેમણે કહેવું કે ચીનીઓ ભારતવર્ષમાં બારમી સદીમાં આવેલા. એ બાઇએ એમની અણતરીમાં એક હજાર વરસનું ગોચું બાધું. ચીનીઓ તો એથી એક હજાર વરસ અગાઉ હિંદમાં આવેલા, અને તેમની એ મુલાકાતોના હેવાલ તેમનાં પુસ્તકોમાં આપેલા દંત્ય પણ આપણી પાસે મેળવ્યું છે. આમ અમારી જે પ્રજાઓ વચ્ચે આ લાંબા કાળનો સંપર્ક દોનો પણ, તે ઉપરાંત, ચીનમાં તેમજ દુનિયામાં ચોડા વખતથી જે કટોકટીનો મામલો બનેલો થયો છે તેને લીધે અમે એકબીજાની ધણા વધારે નજીક આવ્યા છીએ. અમે દળામણને રહેવા માગીએ છીએ, અને જમનની શાન્તિ ને પ્રમતિ માટે કાલે કામ કરવાનું અમને અમે એમ છે.



અમારી જો ઇચ્છા હોય, તો અમે તે પ્રમાણે શા સારુ ન કરી શકીએ ?

એટલે તમે જો આજની દુનિયા તરફ નજર નાખો, તો તમને એવા દેશો દેખાશે જે આખા જગત માટેના એક તન્ત્રમાં ભળવા રાજી નહીં હોય. પણ એટલા માટે આપણે એવું જમદૂબ્યાપી તન્ત્ર રચવાની શરૂઆત ન કરવી, ને તેને અમુક રાષ્ટ્રો પૂરતું મર્યાદિત રાખવું, એવું જરાયે નથી.

એટલે આપણે મર્યાદિત રાષ્ટ્રસમૂહની કલ્પના સામે જુએશ ચલાવવી જોઈએ, અને વિશાળ રાષ્ટ્રસમૂહની કલ્પના ખીલવવી જોઈએ. ત્યારે જ આપણે સામુદાયિક સલામતીનું આપણું જે ધ્યેય છે તે સિદ્ધ કરી શકીશું આપણે સામુદાયિક સલામતી જોઈએ છે એમાં શંકા નથી; પણ હું મારો અર્થ સાવ સ્પષ્ટ કરવા માત્ર છું. એ અર્થ તે મિ નેવીલ એનરેને એમાં આરોપેલો અર્થ નથી. સૌથી પહેલું તો, સામુદાયિક સલામતીની મારી કલ્પના એવી નથી કે અન્યાયના પાયા પર રચાયેલી જે સ્થિતિ આજે છે તેની તે જ કાયમ રાખવી. એ રીતે આપણને સલામતી મળી શકે એમ નથી એ સલામતી મેળવવી હોય, તો સામ્રાજ્યવાદ અને શાસીઝમને નાબૂદ કર્યા વિના છૂટકો નથી.

આજે આપણે જગતમાં અસાધારણ પરિસ્થિતિ જોઈએ છીએ. આપણે જોઈએ છીએ કે જે માણસો દેખીતા શુદ્ધિશાળી તે એકપક્ષીજાતી જલજીવી નીતિને અનુસરે છે, અને જગતનાં જોડાણોને અંધા-ધૂધીમાં ઉમેરો કરે ■ આ દેશમાં, એટલે કે વિશાલતમાં, આપણે પરદેશો પ્રત્યેની અસાધારણ રાજનીતિ અગત્યમાં આવતી જોઈ છે તમે ધણાખરા એની સામે છો. છતાં એવી વસ્તુ જનતા પામે છે એ વિચિત્ર વાત છે, અને બહારના માણસને તો તે સમજવી ધણી કઠણ લાગે છે કેઈપણ દષ્ટિનિન્દુયા તે સમજવી માધરી છે આજે આપણે ચિટનમાં જે સરકાર જોઈએ છીએ તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને

કાયમ ટકાવી રાખવા માગતી હોય એમ લાગે છે; અને તે જે રીતે વર્તે છે તેનાથી એ સામ્રાજ્યના હિતને નુકસાન થાય એવું છે.

મને એ સામ્રાજ્ય ટકાવી રાખવામાં રસ નથી; મને તો એ સામ્રાજ્યનો યોગ્ય રીતે અન્ત આણુવામાં રસ છે.

સોઠા કદાચ ઝિટનની એ નીતિમાં સંમતિનો સૂર પૂરતા હોય, કેમકે તેમના મનમાં તો સામ્રાજ્યવાદ અને શાસીકમ વચ્ચે જોડાણો છે. સામ્રાજ્યવાદ બ્યારે બીડમાં આવી પડે ત્યારે તેને શાસીકમના પક્ષમાં બળ્યા વિના છૂટકો નથી, એ જતાવનારો આ એક મહત્વનો ફાખવો છે એ બેને તમે જુદાં રાખી શકો એમ નથી. આજે મોટા મોટા પ્રશ્નો જન્મતની સામે આવીને ખડા થયેલા છે. એવે વખતે સામ્રાજ્યવાદીઓ, જેમનાં મનમાં વર્ગભેદનું બાન અગાઉ કદી હશે એના કરતાં આજે વધારે જાણે છે, તેઓ પોતાના વર્ગનાં સ્વાર્થોને સાચવી રાખવા માગે છે; અને તેમ કરવા જતાં બિબ્બમાં પોતાના સામ્રાજ્યવાદી સ્વાર્થની સલામતી ને રક્ષાને ધક્કો લાગે એની પરવા કયો વિના, એ જોખમ એક છે.

તેથી આપણે છેવટે આ નિર્ણય પર આવીએ છીએ. આપણે આપણી હિમારતની રચના સાચા પાયા પર કરવી જોઈએ, અને જે ખરેખર અનિષ્ટ છે તેને જડમૂળથી નાબૂદ કરવું જોઈએ. આપણે સમજવું જોઈએ કે મધ્ય યુરોપ, એકારનોવેકિયા, રેપન, ઝ્મીન, અને બીજા ધણા પ્રશ્નોનો એજો વિચાર થવો જોઈએ, ને એ આખો એક પ્રશ્ન મણાવો જોઈએ.

બીજા એક સવાલને વિશે પણ હું તમને યાદ દેવાનું? આપણા આજના વિષયને અંગે આપણે કદાચ એનો ધણો વિચાર નહીં કરતા હઈએ, પણ આ દિવસોમાં તે આપણી નજર આગળ ધણી વેળા આવીને છીએ રહે છે. આ સવાલ તે પાસેરતાપ્રતને છે એ અટકશે સવાલ છે; ને આપણે તેને આરજ અને ચઢી વચ્ચેનો ઝડપો મણી એ દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરવા વધારેપડતા

પ્રેરાઈએ, એ સબવિત છે સૌથી પહેલાં તો હું તમને એક દહીકત માદ દેવડાવુ ? અર્થા જે દબર વરસ દરમ્માન પાતેરડાઈનર્મા આરમેા ને યહ્દીઓ વચ્ચે મ્શેા ખરે મરો ઝધરા થયો જ નથી એ સવાત તો થોડાજ વખતથી, અથા મહાયુદ્ધ પછી, જીમો થયો છે પાપામા જ એ સવાત પાતેરડાઈનર્મા ચાવી રહેવા ધિટિય સાત્રાન્ય વાદે જીમો મરો છે એ વાત તમે લક્ષમા નહી રાખો, તો તમે એરો ઉઠેન આણી ચકવાના નથી તેમજ એનો ઉઠેન ધિટિય સાત્રાન્યશાહીને હાથે આવે એવો પણ નભવ નથી

આ સવાતને અમે રામદેવનો અગ્નિ બમૂડી જીકપો છે એને લીધે અત્યારે એ કધક કઠણુ ઘઈ પડપો છે, એ સાચુ. ત્યારે પાતેરડાઈનર્મા ખરો સવાત તો છે ?

યહ્દીઓ ત્યાં પડેલા છે યહ્દીઓને વિષે આપણને દરેક ગણુને બારેમા બારે સકાનુભૂતિ છે. અત્યારે વિશેષ છે, કેમકે ધુરોપના અનેક દેશોમાં તેમના પર જીતમ ગુજરવામાં આવે છે, ને તેમને ત્યાંથી હાપાર કરવામાં આવે છે યહ્દીઓએ ઘણી જૂરો કરી છે એ સાચુ, પણ તેઓ પાતેરડાઈનર્મા આવ્યા ત્યારથી તેમણે એ દેરની પુજ્જળ સેવા કરી છે પણ તમારે એ માદ રાખવુ જોઈએ કે પાતેરડાઈન એ મુખ્યત્વે આરખોનો દેસ રહ્યો છે, અને આજની દિલચાલનો પાથો તપાસતાં જણાય છે કે એ આરખોની આઝાદીની લડત છે એ આ જો ને યહ્દીઓ વચ્ચેનો સવાલ નથી જૂળમા એ આઝાદી મારેની જ લડત છે. તમે કદાચ જાણતા હશે કે આરખ મુસ્લીમો ને ખ્રિસ્તીઓ બને પૂરેપૂરા ઐકચ સાથ આ લડતમાં ભગેવા છે તમને કદાચ એ પણ ખબર હશે કે જે જૂના યહ્દીઓ અથા મહાયુદ્ધ પહેલાં પાતેરડાઈનર્મા રહેના હતા તેમણે આ લડતમાં બહુ જ ઓછા—નહીજેવો—ભાગ લીધો છે, કેમકે તેઓ તો પોતાના આરખ પડોશીઓ જોડે નિમ્મના સમાજમમા રહેતા હ આરખો પાસેથી એમનો દેસ હીનતી સ્વાનો કઈ પણ પ્રયત્ન થાય તો તેઓ

એનો વિરોધ કરે, એ સાવ સમજી શકાય એવી વાત છે. એવો વિરોધ તો ઠાઈ પણ પ્રજા કરે. આયર્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ કે ઇંગ્લેન્ડનો વતની એમ જ કરે. આરબોને પોતાના દેશની બહાર હાસેલી મુકાવું ગમતું નથી, તેમજ તેમને સ્વરાજ ને આઝાદીની તમન્ના છે, એ જ ખરો સવાલ છે.

આમ આરબોએ આ હિલચાલ આદરેલી તો સ્વદેશની આઝાદી માટે, પણ ખ્રિસ્તી પોતાના હાથમાંની બાજી એવી ચાલાકીથી ખેંચી કે આ ઝંખડો તે આરબ અને યહૂદી વચ્ચેનો ઝંખડો બની ગયો, અને ખ્રિસ્તી સરકાર પોતે સરખંચનો ભાગ બળવવા બેસી મઠે.

પાર્સેટાઈનના સવાલનો ઉકેલ એક જ રીતે આવી શકે એમ છે. આરબો ને યહૂદીઓએ ખ્રિસ્તી સામાન્યવાદ તરફ દુર્લક્ષ કરવું જોઈએ, ને માહોમાદે પતાવટ કરવી જોઈએ. હું પોને તો માનું છું કે ધણા આરબો ને યહૂદીઓ એવા છે જે આ સવાલનો ઉકેલ આ રીતે આણવા ઇચ્છે છે. દુર્ભાગ્યે, હમણાં હમણાં બનેલા બનાવોએ જે મુસીબતો ઊભી કરી છે તેનો સામાન્યવાદી દોષાએ લાભ ઉઠાવ્યો છે; અને કદાચ આરબો ને યહૂદીઓને બેળા યર્તા કંઈક વખત લાગશે. પણ આપણે આ દૃષ્ટિબિન્દુ પર બાર મૂકીને આટલી વાતો સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ: (૧) આરબ પ્રજાને કચડીને આ સવાલનો ઉકેલ લાવી શકાય એમ નથી; (૨) તેનો ઉકેલ ખ્રિસ્તી સામાન્યવાદને હાથે આવવાનો નથી, પણ એ મુખ્ય પક્ષો બેળા થશે ને માહોમાદે સમાધાન પર આવશે તો જ એનો ઉકેલ આવશે.

જે અનેક દેશો તાબેદાર છે તેનો ઉલ્લેખ હું કરવા માગતો નથી. તેમજ જે દેશોમાં ખીજ સામાજિક ઉપાધિઓ છે તેનો પણ નિર્દેશ મારે કરવો નથી; કેમકે એવી ઉપાધિઓ તો લગભગ દરેક દેશમાં છે. સંભવ છે કે આપણે આગળ ઉપર એમના સવાલોનો વિચાર કરી શકીએ. પણ હું એમ તો ખસતું માનું છું કે આપણે

આફ્રિકાના દેશોને જૂતવા ન જોઈએ કેમકે જગતની ઠોષ પ્રજાએ આફ્રિકાના લોકો જેટલું દુઃખ નહીં બોમબ્યુ હોય, અથવા ઠોષ પણ પ્રજા તેમના જેટલી ચુસાવા નહીં પામી હોય

સંભવ છે કે આ શોષણમાં કેટલેક અંશે માગ દેશબાહ્યોએ પણ ભાગ લીધો હોય એને માટે મને ખેદ થાય છે. અમે હિંદના લોકો જે નીતિને અનુસરવા માગીએ છીએ તે આ હિંદમાથી ઠોષ માણસ ઠોષ પણ દેશમા — બ્રહ્મદેશમાં, પૂર્વ આફ્રિકામાં, કે દુનિયાના ખીજા ઠોષ પણ ભાગમા — જાય, ને તે દેશના લોકોની ધ્વજા વિરુદ્ધ ત્યાં કામ કરે, એવું અમે ધ્વજતા નથી. હું માનું છું દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓએ ઘણું સારું કામ કર્યું છે એમાંના કેટલાકે બારે નેક પણ મેળવ્યો છે. હું માનું છું આફ્રિકામાં કે ખીજે હિંદીઓ સમાજના ઉપયોગી સભ્યો બની શકે એમ છે પણ તેમનું ત્યાં રહેવું અમે વધાવી લઈએ એને માટે એક યત્ન અનિવાર્ય છે, અને તે એ કે આફ્રિકાના લોકોના હિતનો વિચાર સૌથી પહેલો થવો જોઈએ

હું માનું છું તમે જેટલું તો સમજો છો કે જો હિંદ આઝાદ હોય, તો આખી દુનિયામાં સામ્રાજ્ય વિષેની કલ્પનામાં જનરલસ્ટ દરક પડી જાય, અને તેનાથી સર્વ તાબેદાર પ્રજાઓને ધાબ થવા પામે

આપણે હિંદ, ચીન અને ખીજા દેશોનો વિચાર કરીએ છીએ, પણ આફ્રિકાને જૂથી જાણ્યો એ જાદુજ સંભવિત છે એ લોકોને તમે ધ્યાનમાં રાખો એમ હિંદના લોકો ઈચ્છે છે. આખરે તો હિંદના લોકો સર્વ પ્રગતિમાન પ્રજાઓની મદદ અને સદાનુ જૂતિને આવડાર આપે ખરા, પણ જાણે તો કદાચ તેમનામાં પોતાની લડાઈ લડી નેવા જેટલું જાજ હશે પણ આફ્રિકાની કેટલીક પ્રજા એને વિષે એ વાત જાણી ન હોય તેથી આફ્રિકાના લોકો વિષે આપણે ખાસ વિચાર કરવો ઘટે છે

મેં જે વિચારો રખૂ ક્યો છે તેમાં ધણે ભાગે તમે ધણાખરા સંમત થશો. આ સમાગ્રહની બહાર ધણા લોકો કદાચ એમાં સંમત ન થાય. ધણા લોકો કદાચ કહે કે આ તો આદર્શવાદી કદ્દનાઓ છે, ને તેને અર્ચીચીન જગત જોડે કશી લેવાદેવા નથી. એના કરતાં વધારે મૂળાંધવાળો કોઈ ખ્યાલ હોય શકે એમ મારા માન્યમાં આવતું નથી. આપણે આ રીતે કામ લઇને જ આજે આપણા સવાયોનો ઉઠેલ આશુ સજીશુ. સમાજ અને રાજ્યના પાયાને સ્પર્શ કરનારા પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા વિના તમે એનો ઉઠેલ આશુ શકશો એમ જો તમે માનતા હો, તો તમે બારે જૂથ કરો છો.

આ સવાસો જોડે કામ લેવામાં ઉપયોગી નીવડે એવો આ એક આજ્ઞનો નાનકડો દાખલો છે. મોરોજીનો જે જામ રપેનને તામે છે ત્યાં વસતા મૂર લોકોનો એ દાખલો છે. એમના સવાસનો ઉઠેલ આશુવામાં વિલખ થયો. રપેનમાંની ફાસિસ્ટ ટાળકીએ એનો લાભ લઈ આ મરીખ અમામી મૂરોને જરમાવ્યા, તેમણે એ મૂરોને જત-જતનાં ખોટાં વચનો આપ્યા; અને જે લોકો એમને આઝાદી આપે એવો સંભવ હતો તે લોકો પર હુમલો કરવા તેમને પોતાના પક્ષમાં ભેળવ્યા, એટલે જો આ સવાસનો મોઝ્ય રીને ઉઠેલ આશુવામાં નહીં આવે, તો આ જતનો ખનાવ ફરીફરીને બન્યા જ કરશે.

કોઇ તામેદાર દેશની પોતાની પ્રજા પરાધીન દશમાં પડી હોય તે વખતે બીજાઓની આઝાદી વિષે એ દેશ ઉત્સાહ જતાવે એવી અપેક્ષા આપણાથી ભાગ્યે જ રાખી શકાય.

એટલે હિંદમાં અમે સાફસાફ કહી દીધું છે, ને મહાસભાએ જાહેર કર્યું છે, કે તે પોતે કોઈ પણ સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધમાં કશો જ ભાગ ભજવી નહીં શકે. ત્યાં સુધી હિંદ પરાધીન છે ત્યાં સુધી, જે સમાઈથી કોઈ સામ્રાજ્યનું જોર વધવામાં મદદ થાય એમ હોય તે સમાઈમાં તે માણસો ને સાધનસામગ્રી આપે એવી આશા એની પાસેથી રાખવી એ હાસિયાત વસ્તુ છે. આ પરિસ્થિતિનો ઉઠેલ

આશુવાને સાચો રસ્તો તો એ છે કે સામાન્યવાદને જડમૂળથી નાબૂદ કરવો, તામેદાર પ્રજાઓને પૂરી આઝાદી આપવી, અને પછી તેમની સાથે મિત્રભાવે વાત કરી તેમની સાથે સમાધાન પર આવવું. એ રીતે તેમની જોડે કામ લેવામાં આવે, તો તેઓ મિત્ર બનીને રહેશે. નહીં તો હંમેશાં શકતા, ટંટાદિસાદ, ને લડાઈ જ થઈ કરશે, અને ત્યારે ખરો અણીનો પ્રસંગ ઊભો થશે ને માથે સંકટ આવી પડશે, ત્યારે જાતજાતના ગૂચવામાં ઊભા થશે, ને પછી શું થશે એ કહેવું સહેલું નથી. તેથી હું તમને એટલું યાદ રાખવા ને સમજવા વીનવું છું કે આપણે આજે દુરદુરના, આદર્શના ક્ષેત્રમાં વસતા, ઉકેતોની વાત નથી કરતા, પણ ચાલુ સવાસોની ચર્ચા કરીએ છીએ, અને આપણે જો તેના પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરીશું ને એ સવાસોનો વિચાર કરવો ટાળીશું, તો તેથી ગુહમાન આપણને પોતાને જ થવાનું છે.

## ૮. ગાંધીજીનો જમાનો

ટેલેગ્રાફ મહિના પર થી. રાધાકૃષ્ણને મને લખ્યું હતું કે તેઓ ગાંધી જયંતી માટે એક મન્ય તૈયાર કરી રહ્યા છે. ને તેમાં દુનિયાના ખ્યાખ્યાના મોઢા માણસો ગાંધીજીને વિશે લખશે. મને પણ એમણે એ મન્યને માટે એક લેખ લખવાનું કહ્યું હતું હતું કે કંઈક તૈયાર થયો, પણ તોયે મારા મનમાં એક જાતની આનાકાની થતી હતી. ગાંધીજીને વિશે કંઈ પણ લખવું એ મારે માટે સહેલી વાત નહોતી. પછી નો હતું એની જાળમાં ફસાઈ ગયો કે લખવાનું વધુ કશું થઈ પડ્યું. ને હવે મેં એવો કંઈ લેખ લખ્યો નહીં.

એમ તો હતું બધીવાર કંઈક ને કંઈક લખતો રહું છું, ને લખવામાં મને રસ પણ છે. પછી આ આનાકાની કેવી? ક્યારેક મેં ગાંધીજી વિશે પણ લખ્યું છે. પણ હું જેમ જેમ વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ આ લેખ લખવાનું મારું મનું નથી એમ જ મને લાગતું ગયું. હા, ટેલેગ્રાફ ઉપરઉપરની વાતો ને દુનિયા જાણે છે તેની પુનરુક્તિ કરવી એ સહેલું હતું ખરું. પણ એથી કાપડો શો? બધીવાર એમની ટેલેગ્રાફ વાતો મારી સમજમાં ન આવી. ટેલેગ્રાફ બાબતોમાં એમની સાથે મતભેદ પણ પડ્યો. અધિક વખતથી હું એમની સાથે રહ્યો, એમની દેખરેખ નીચે મેં કામ કર્યું, એમની છાપ મારા પર પડી, મારા વિચારો બદલાયા, ને રહેણી પણ બદલાઈ. જિંદગીએ પાસું ફેરવ્યું, મન આગળ વધ્યું, કંઈક જીવે ચડ્યું, આંખોમાં તેજ આંખું, નવા રસ્તા જોયા, ને એ રસ્તાઓ પર લાખો ને કરોડોની સાથે હારોહાર હું ચાલ્યો. જે પુરખ હિંદુસ્તાનના ને મારા એક અંશરૂપ થઈ ગયા ને જેમણે પોતાનો જમાનો બધો તેમને વિશે હું શું લખું?

આપણે જોઈએ આ જમાનામાં જીજ્ઞાસુ ને એની અંદર તો



મોટા થયા તેઓ એનો આંક કેવી રીતે બાંધી શકે? આપણી રજે-રમમાં એની છાપ પડી છે, ને આપણે સહુ એના દુકડા છીએ.

હિંદુસ્તાનની બહાર હું જ્યાં જ્યાં ગયો — પછી ભલે એ યુરોપનો કોઈ દેશ હોય, કે ચીન હોય, કે બીજો કોઈ મુલક હોય — બધે પડેલો સવાલ મને એ જ પુછાતો : “ ગાંધી કેમ છે? અત્યારે શું કરે છે? ” દરેક જગ્યાએ ગાંધીજીનું નામ પહોંચ્યું હતું, ગાંધી-જીની ખ્યાતિ પહોંચી હતી. પરદેશીઓને મન ગાંધી હિંદુસ્તાન હતા, ને હિંદુસ્તાન ગાંધી હતું. એમને લીધે આપણા દેશની ઈજ્જત વધી, તેનો દરજ્જો વધ્યો. દુનિયાએ કબૂલ કર્યું કે એક અજન્મ ઊંઘ્યા દરજ્જાનો પુરુષ હિંદુસ્તાનમાં પેદા થયો છે, ત્યારથી અધારામાં તેજ પ્રગટ્યું છે. જે સવાલ લાખો માણસોનાં મનમાં હતા ને તેમને સતાવી રહ્યા હતા તેના જવાબોનાં કંઈક ગાંધી સવા પામી. એ જવાબનો અમલ આજે નહીં થાય તો કાલે થશે, પરમ દિવસે થશે. એ જવાબોમાં બીજા પણ જવાબ બજશે, અધારામાં બીજું પણ તેજ પડશે; પણ આ પાયો પાકે છે, ને એના પર જ ઈમારત ઊભી થશે.

આજકાલ દુનિયામાં લડાઈની આંધી ફેલાઈ રહી છે, ને દરેક જગ્યાને માટે મુસીબત ને કસોટીનો વખત છે. આપણે શું કરવું એ સવાલ દરેક હિંદીની સામે પડેલો છે. સમય એનો જવાબ આપશે. પણ આપણે જે કંઈ કરીએ તેની જગ તો આપણે આ જમાનામાં શીખેલા સિદ્ધાન્તો પર જ દોવી જોઈએ. આપણે મોઢમોઢાં કામોમાં પડ્યા, પહાડોનાં ઊંઘ્યાં શિખરો તરફ નજર નાખી, ને સાનાં ડમલાં ભરતા આમળ વધ્યા. પણ સફર લાગી છે. એને માટે આપણે પણ ઊંઘ્યા ચલાવું છે, ને નાની નાની વાનોમાં પડી આપણા દેશને નાનો બનાવવાનો નથી +

૧૯૩૬

+ રામાકૃષ્ણન-સપાદિત ‘મહાત્મા ગાંધી’ના દિલ્લી અનુવાદ ‘ગાંધી-અનંદન-અંધ’ ( પ્રકાશક—સરસ્વા સાહિત્ય મંડલ, નવી દિલ્લી )ને માટે ખાસ પ્રસ્તાવના.

## ૯. કેમી સવાલ \*

આ હરમાન બ્રિટિશ સરકારે બીજી એક મહત્વની ચાલ શરૂ કરી. તેણે પ્રજાનું ધ્યાન રાજકીય સવાલ પરથી કેમી સવાલ તરફ વળાડ્યું. મહાયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથી જે સવાલ મહત્વનો થઈ પડ્યો હતો તે કેવળ રાજકીય હતો—હિંદની આઝાદી, અને રાજમથકો પરથી ધડવાનો તેની પ્રજાનો દૃઢ, એટલી એક જ વાત એમાં હતી. કેમી સવાલ તેના પોતાના ક્ષેત્રમાં મહત્વનો હતો ખરો, પણ તેને આ રાજકીય વિષય જોડે કશી લેવાડેવા નહોતી. પણ બ્રિટિશ સરકારે કેમી પ્રશ્નોલીઓનું જોડું લીધું; અને કહ્યું કે પ્રમતિનો વિરોધ કરનારાં અમુક સમૂહો ને સધુમતીઓની સંમતિ મળશે ત્યારપછી જ રાજકીય સવાલનો આમળ વિચાર કરવામાં આવશે. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ જાહેર કર્યું કે સધુમતીઓના તથા જુદી જુદી કેમીના હોંઠા ને સ્વાર્થી કળૂલ રાખવા ને તેની રક્ષા કરવા તે પોતે અમે તેટલી દૃઢ સુધી જવા તૈયાર છે—સરત ચાત્ર એટલી કે હિંદની એકના, મોઢશાહી અને આઝાદીને આંચ ન આવવી જોઈએ. જે લોકો રાજકીય બાબતમાં પ્રમતિનો વિરોધ કરનારા હતા અને આઝાદી ને લોકસાક્ષનની મૂળ કલ્પના જ જેમને અકારી લાગતી હતી, તેમને તો, મહાસભા કોઈ પણ સંજોગોમાં સન્નોય આપી શકે એમ નહોતું આ કેમી તેમજ રજવાડી સમૂહોએ જેમ જૂલકાળમાં કરેલું તેમ તેઓ આજે પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની પાંખળ દારૂનક લીધા રણા છે, અને પ્રજાના હાથમાં સત્તા આપે એવા કોઈ પણ દેરદારની સામે થવા માગે છે.

\* ૧૯૪૪ની ૧લી નવ્યુઆરીએ, 'હિંદની માગણી અને જીવંડનો જવાબ' એ મયાવા નીચે લખેલા લાખા લેખમાંથી આ ભાગ લીધેલો છે.  
—અનુવાદક

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પોતાને માટે કશી સત્તા કે કશો ખાસ અધિકાર માગ્યા નહોતા તેણે તો એટલું જ માગ્યું હતું કે હિંદની આઝાદીને વિષે જાહેરાત કરવામાં આવે; અને પુખ્ત વયના મતાધિકાર અનુસાર છૂટથી ચૂંટાયેલી લોકપ્રતિનિધિ સભાને હાથે હિંદનું રાજ્યમંદારણ થકાય. આ સભા જે પ્રતિનિધિઓને ચૂટે તેઓ બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિઓને મળે, અને એકબીજાના હિતને સમતા તમામ સવાલોની પતાવટ માટે ને જે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો વચ્ચે તફનામું કરવા માટે વિચારોની આપણે કરે. આખા રાષ્ટ્રની ઇચ્છા શી છે એ નક્કી કરવા માટે, સહુને પૂરી તક મળે એવી, લોકશાસનવાળા રીત આ એક જ હતી. એ સિવાય બીજો કોઈ પથ રહેતો લેવાય, તો એનો અર્થ એ થાય કે બ્રિટનની અથવા આ દેશમાં વસતા કોઈ ખાસ અધિકારવાળા સમૂહની ઇચ્છા બીજા લોકો પર બળાત્કારે લાદવાની છે.

લઘુમતીઓનો અથવા જુદો જુદો કેમેનો સલાહ વિચારવા જેવો છે. પણ એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે લઘુમતીઓના હાથ કે વાંધા મમે તે હોય, તેને લીધે કંઈ હિંદની આઝાદી જાહેર કરવામાં બ્રિટનને અંતરાય ન આવી શકે. એવી જાહેરાતમાં તો બ્રિટિશ સરકારના ઇરાદાનું તથા તેના નિશ્ચયનું બધાનું કરેલું હોય; અને તે કંઈ લઘુમતીના રક્ષણની આડે આવતું નથી. પણ જોઈએ હોતે તો લઘુમતીના સલાહનું બહાનું કાઢીને કશી જાહેરાત કરવાનું જ માંડી વાળ્યું છે.

હિંદનો આ લઘુમતીનો સલાહ શો છે ? "લઘુમતી" એ શબ્દ ઇમજનનક છે; જેમકે અહીં યુરોપની પેઠે લોકોના કે અવાસના ભેદવાળી નાની કોમો કે જાતિઓનો સલાહ નથી. અહીં તો સલાહ ધાર્મિક સમૂહોનો છે; ને એ સમૂહોનું લોકો સામાન્યપણે એક હોઈ, એક જ જાતિસમૂહના છે. નાના ધાર્મિક સમૂહો તે ખ્રિસ્તીઓ, પારસીઓ વગેરેના છે. મુખ્ય વિભાગ તે હિંદુ અને મુસલ-

માનના છે. તેમાં હિંદુઓની સંખ્યા કૃત્ર વસ્તીના બે-તૃતીયાંશ જેટલી છે. મુસલમાનો તાર્લિક દષ્ટિએ આખા હિંદમાં લઘુમતી છે ખરા; પણ તેમની સંખ્યા આઠ કરોડની છે, ને ઉત્તરના પાંચ પ્રાન્તોમાં તેમની ચોખ્ખી બહુમતી છે. પ્રાન્તિક સ્વારાજમાં તેઓ જો કેમકે ધાર્મિક ભેદભાવની દષ્ટિ રાખીને વર્તે, તો તેઓ આ પાંચ પ્રાન્તો પર અંકુશ રાખી શકે એમ છે વસ્તીની અને રાજ્ય-વહીવટ માટેના પ્રદેશોની વહેંચણી એવી રીતે થયેલી છે કે બંને બાજુ વચ્ચે સમતોલપણું છે, અને જેમાંથી ઝંક પણ મોટી કામની કંચા ડોલ તોમે, તે ખીણ પ્રત્યે દુર્લભ કરી શકે કે ખૂર વર્તન કરી શકે એ કદમ્બ મુશ્કેલ છે. એવું કંઈ બને, તો હિંદના બીજા ભાગોમાં તરત જ એની અસર પડ્યા વિના ન રહે.

આ બે વિશાળ ધાર્મિક સમૂહો દેશમાં એકબીજાની સામે મોશયા માંડીને ઊભા છે એ કદમ્બના જ હાસી ઉપજાવે એવી છે. પણ દુર્ભાગ્યે એટલું ખરું છે કે બેની વચ્ચે વખતોવખત, મુખ્યત્વે મોટા શહેરો ને કસબાઓમાં, ઝઘડા થયા છે એની પાછળ લાંબો ઇતિહાસ પડેલો છે, અને તે ઉપરાંત મિલન આ ભેદભાવની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાની એકધારી નીતિને અનુસરતું આવ્યું છે. હિંદી ગણરવાદે હિંદને એક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ને તેમાં લજે અંશે સફળતા મેળવી છે ખીણ તરફ બ્રિટિશ સામાજ્યવાદે એકતાની આડે અંતરામ ઊભા કરવાના પ્રયાસો કર્યા છે. એમાં સોથી અધિક દુઃખદ એક અંતરામ તો તેણે નોખાં મતદારમંડળો દાખલ કર્યાં તે છે એ ગોઠવણમાં દરેક ધાર્મિક સમૂહ પોતપોતાની કામના ઉગેવવારેને માટે જુદા જુદા મત આપે છે. આનું પશ્ચિમ એ આવ્યું છે કે ભેદ-ભાવની લાજણીએ કાયમી રૂપ ધારણ કર્યું છે; અને બંને કામમાં જો વધારે તીખાછવાળા કામ ને અનુભવ વર્ગો છે તેને ઉત્તેજન મળ્યું છે. રાજકાજમાં પ્રગતિનો વિરોધ કરનારા લોકોએ આ અનુભવ અને કામ લાજણીનો લજણીવાર ઝેરલાલ લેવાયો છે, ને દલુ પણ ઉઠાવે

છે, અને તેમ કરીને તેઓ પોતાનું કામ કાઢી લે છે.

આ બધું છતાં, વિચાર અને વર્તનમાં રાજકીય એકતા સ્થાપવામાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ સારી પેઠે સફળતા મેળવી છે. હિંદી આઝાદીનું ખ્યેય સ્વીકારનારા સર્વ દિદીઓને મહાસભામાં પ્રવેશ કરવાની છૂટ છે, ને તેમાં ધર્મને લગતો કે બીજો કશો ભેદભાવ નથી. મહાસભામાં હિંદુ સભ્યો મોગી સંખ્યામાં છે, એ અનિવાર્ય છે. પણ તેના પગ પર લાખો મુસલમાન સભ્યો છે. વાયબ્ય સરકારના પ્રાન્તમાં હવે ટકા વસ્તી મુસલમાનની છે ત્યાં મહાસભાનું જોર સૌથી વધારે છે, ને ત્યાં મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ હતું.

હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને પોતપોતાની કામી સંસ્થાઓ છે. મુસલમાનોની સંસ્થા તે ઓલ ઇન્ડિયા મુસ્લીમ લીગ છે. મુસ્લીમ લીગની લગભગ પ્રગતિનો વિરોધ કરનારા મુલ્કદીઓના હાથમાં છે તેમણે ત્રણ વીસ વરસમાં હિંદી આઝાદીની લડતમાં બામ લીધા નથી, અથવા લીધા હશે તો નહીં જોવા તેમણે તો ધણીવાર એ લડતનો વિરોધ કર્યો છે, ને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો પક્ષ લીધો છે. મુસ્લીમ લીગ ઉપરાંત બીજી ત્રણ મહત્વની મુસ્લીમ સંસ્થાઓ છે તે રાજકીય દૃષ્ટિએ વધારે આગળ વધેલી છે, તેમણે ધણી વેળા મહાસભાને સાથ આપ્યો છે, અને આજે તેઓ હિંદી આઝાદી ને શોકપ્રતિનિધિ સભાને લગતી મહાસભાની માગણીને પૂરેપૂરો ટકા આપે છે.

મહાસભાએ તો ફરીફરીને ઠરાવ કર્યો છે કે રાજાજી ધારણમાં મૂલબૂત કાયદા સામેલ કરીને સર્વ લઘુમતીઓનું પૂરેપૂરું રક્ષણ થવું જ જોઈએ. ધર્મ, અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા, સંસ્કૃતિ બાપા વગેરે દરેક વિષયને અંગે લઘુમતીઓના જોટલા દોકો કદાચ શકાય તે બધાનું રક્ષણ આ રીતે કરવું જોઈએ છે તે ઉપરાંત, દરેક જથ્થાને સાચું પડે એવા નાગરિક તરીકેના બીજા જે દોકો હોય તે તો જુદા

એવા હકનો જરા પણ ભંગ થાય, તો તેની સામે વરિષ્ઠ અદાલતમાં ફરિયાદ કરી શકાય.

લોકપ્રતિનિધિ સભાને લખતી જે માગણી કરવામાં આવી છે તેમાં લઘુમતીઓના હકોનો ખાસ વિચાર રખાયો છે. એ સભા પુખ્ત વયના મતાધિકાર વડે ચૂંટાય, પણ લઘુમતીઓ પોતાની પસંદગીના પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકે એવી જોખાધરી એમને આપવા સારું, એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે, તેમની હમ્દા હોય તો, તેઓ આ કામમાં નોખાં મતદારમંડળો દ્વારા ચૂંટણી કરી શકે. આ બેઠ વધારનારા તંત્ર પ્રત્યે અમને બારે અણુમમે છે તે છતાં અમે આ જોગવાઈ સ્વીકારી છે. તે ઉપરાંત, એવી પણ સૂચના કરવામાં આપી છે કે કોઈ પણ લઘુમતીના હક પર સીધી રીતે અસર પાડનારા તમામ સવાલોનો નિકાલ મહોમાહે પતાવટ કરીને લવાય, ને તેને માટે બહુમતીના મતદારોની મોટી સંખ્યાનો ઉપયોગ ન કરવામાં આવે. કોઈ ખાસ મુદ્દા વિષે એવી પતાવટ ન થાય, તો તે સવાલ રાષ્ટ્રસંઘ, હેમની આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલત, કે ખંને પણ સ્વીકારે એવી કોઈ પણ તટસ્થ સંસ્થા પર લવાઈ માટે મોકલી શકાય.

કોઈ લઘુમતી માટે આથી વધારે સલામતી યોજવાનું માણુસની અસલની બહાર છે. પણ જો કોઈ લઘુમતીના મનમાં પાકો વિશ્વાસ પેદા કરવાના કે તેનાં હિતની રક્ષા કરવાના કંઈક ખીજ ઉપાયો સૂઝશે, તો મહાસભા ખુશીથી તેનો વિચાર કરશે, કેમકે સહુને સંતોષ થાય એવી રીતે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આણુવાને મહાસભા ઇન્ટેન્ડર છે પણ હિન્દની આઝાદી કે લોકશાસનનો ધાત કરે કે હિંદના આમત્રા પાડે એવી કોઈ વાત સ્વીકારી નહીં શકાય. તેમજ કોઈ લઘુમતી બહુમતી પર ચિરજોરી કરે કે બહુમતીની ઉપરવટ થઈને પોતાનો જ કહ્યો ખરો કરે તે પણ અલ્લાવી નહીં લેવાય. આખરે બહુમતીને પણ કંઈક હક તો છે જ.

આપણા કોમી અથવા લઘુમતીના સવાલને આગળ કરી તેનો લાભ ઉઠાવવા ટોંપી રહેલો, ને પોતાના હાથમાં સર્વ પ્રકારની રાજ-દારી ભેટો લઈને બેઠેલો, ત્રીજો પક્ષ એ હંમેશાં મોજૂદ ન હોત, તો એ સવાલનો નિકાલ તો ક્યારનો આવો મળે હોત. ન્યાં લગી હિંદમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ કામ કરી રહ્યો છે ત્યાં લગી સાચા કોમી સમાધાન પર આવવાનું અતિશય મુશ્કેલ છે. ખીજો પક્ષ જે કંઈ આપવાની તૈયારી બતાવે તેના કરતાં વધારે આપવાની બ્રિટિશ સરકારની તૈયારી હંમેશાં હોય છે. પ્રગતિનો વિરોધ કરનારાં ને તેમાં વિધેનો નાખનારાં ફળો આ હકીકતનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે, અને દેખીતા કોમી લાભોને માટે રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા વેચી દે છે. આ જ કારણસર લોકપ્રતિનિધિ સભાને લગતી સૂચના કરવામાં આવી છે. એ સભા જ આખરી સત્તા છે, ને બહારથી કોઈ દખલ કરી રાકવાનું નથી, એવી દરેક જાણની પ્રતીતિ ચશે ત્યારે જ કોમી સવાલનો ઉકેલ આવશે. તે વખતે ઘટનાઓનું દળાણુ પરાણે ઉઠેલ લાવશે; કેમકે એ ઉકેલ ન આવે તો પરિણામે મહોગાંઢે સંધર્ષ જ થવાનો એ ચોક્કસ છે.

લોકપ્રતિનિધિ સભા માટે મુખ્ય વચનો, કે લક્ષ્ય તેને મળતો, મતાધિકાર હોય એમ બાર લઈને કહેવામાં આવ્યું છે. આને માટે રાજકીય કારણો તો છે જ. પણ તે ઉપરાંત, કોમી સવાલની દૃષ્ટિએ પણ આવો બહોળો મતાધિકાર ઈચ્છવાળેમ છે. આ સવાલ મૂળે મધ્યમ વર્ગનો સવાલ છે, અને જનસમૂહ પર તેની કથી અસર પડતી નથી. લોકપ્રતિનિધિ સભાના સભ્યોને જનસમૂહે ચૂંટેલા હશે, તો તેઓ પોતાની સાથે આર્થિક દૃષ્ટિ લાઈ આવશે, અને તેઓ જનસમૂહને લગતા પ્રશ્નોનો વિચાર ખીજાઓના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં કરશે. હિંદુ તેમજ મુસલમાન ખેડૂત કે મજૂર કે કુશનદાર કે કારીગર કે વેપારીને એકના એક સવાલોના વિચાર

કરવાનો રહે છે. તેના કામકાજ કે વેપારને અંગે તે દેખી કે ધાર્મિક  
બેદોની પંચાતર્માં પડતો નથી આ કારણસર આપણે મનોદિત  
મતદારમંડળનો વિરોધ કરીએ છીએ; કેમકે એવા મતદારમંડળ પર  
દેખી માનસવાળા, ને પોતાના સહિડા સ્વાર્થોને ટકાવી રાખવાના  
નિશ્ચયવાળા, વગેરે પોતાનો કાષ્ટ જમાવીને બેઠેલા હોય છે.



## ૧૦. કાશ્મીર

હજીય મનની મહી રમી રહેલ એ પર્વતો  
 હીસે જહુ ડરામણા કુધિરરંજ સધ્યાતણે,  
 તથાપિ દિલમા વસ્થા ચિર અદમ્ય રત્નાડ કો  
 સદૈવ તલસી રહ્યો મિરિદિમોતણી યાન્તિને •

છએક વરસ પર હું જોનમાં બેઠો. બેઠો મારી જીવનકથા લખતો હતો ને કાશ્મીરની મારી હેલની મુલાકાતનો વિચાર કરતો હતો તે વેળાએ મેં વોતટર દ-લા-મેરની આ લીટીઓ ટાંકી હતી. જેલમાં કે બહાર કાશ્મીરનું સ્મરણ મારા મનમાંથી ખસતું નહોતું, અને તેનાં ખીણો ન પર્વતો પર નજર નાખ્યાને અને 'ધર્મ' વરસ વીતી ગયાં હતા, છતાં તેને છાપ મારા મનના થરો ઉપર કાવ્યમ હતી. ત્યાં ફરીવાર જવાને હું ઝંખી રહ્યો હતો, ને એ ઝંખના સામે મનમાં લડતો હતો અને ચતુ. મારું જે કામ મારો બધો વખત પાડી રહ્યું છે તે શુ મારે તણ દેવું, અને મારી આંખોની પિપાસા ને હૃદયની ખેવનાને ન્યામ કરવા કામ છોડીને નાસી છૂટવું ?

કુનિયામાં જનાવો તો અજબ ઝડપથી બન્ને જતા હતા. ધુરોપમાં લગાઈ આવી, ને તેના પળ દિલ ઉપર પથ, ફેલાવા લાગ્યા નવા ટાપકા બીબા થયા, નવી મુસીનતો જાગી, અને હું આ જનાવોના પળમાં વધારે ને વધારે સપાયાયે જતો હતો અને ચતુ, કાશ્મીર જવાની મારી યોજના ફરી પાછી લાંબા વખતને માટે ખોળલે પડશે કે નહીં એ બાંધિની સામે મારું મન બગવો પોકારતું હતું એટલે, કા-સનું બારિ તોગાઈ રહ્યું હતું એવે વખતે પણ, હું સરદાર પ્રાન્તમાં, ને ત્યાંથી કાશ્મીર, મયો

• આ પદ્ય અનુવાદ 'મારી જીવનકથા'ના મહારેવમાઈના અનુવાદ માંથી લીધો છે

મેં એમટાઆદ ચર્ચને જેનમકાંઠા વાટે જવનો રસ્તો લીધો. રસ્તો ખુશનુમા હતો. ખીણોનો દેખાવ ધોરધોર ચોતાની પૂરપૂરી શોભા ને રમણીયતાનું દર્શન કરાવી રહ્યો હતો. પણ હું જમ્મુને રસ્તે, પીર પંવલનો પહાડ ઝોળંગીને મથો હોત તો હદાય સારું થાત. આ રસ્તો મોટે ભાગે તો નીરસ છે; પણ પહાડ ઝોળંગીને લાંબું બોમડું પાર કરીએ તે પછી જે દેખાવ નજરે પડે છે તેની બહુઈ શોભા ચિત્તને વશ કરી લે છે. આપણે અંધારામાંથી અજવાળામાં આવીએ છીએ. દૂર દૂર નીચે, કાશ્મીરની ખીણ પડેલી છે. તે આપણાં સ્વપ્નોમાં રહેલી કોઈ અદ્ભુત નમરી જેવી દેખાય છે. તેની આસપાસ ઊંચા ઊંચા પહાડ વર્તુળાકારે ઊભેલા છે; ને તે બહારની ચડાઈ સામે અતિ ચીવટપૂર્વક તેનું રક્ષણ કરે છે.

હું આ રસ્તે મથો નહીં. મેં લીધેલા રસ્તા પર માંબીયાની હાથા વધારે હતી; ને દેખાવોનો ફેરફાર વધારે ધીમે થતો હતો. પણ મારું મન તો હું ફરીવાર અહીં આવી ચક્યો તેના હિત્સાહથી જ ભરેલું હતું. કોઈ બાઈ કે સાથી, લાંબી ગેરદાનરી છતાં, હજી કાશ્મીરનો જ હોય ને સ્વેચ્છા પાડે. આવતો હોય એવા રીતે ઠેરઠેર મારું સ્વાગત થયું એ મને મમ્મું. જે ચિત્રાને મેં દીર્ઘ કાળથી અનમાં સંધરી રાખ્યા હતાં તે ખરેખર જોતાં મને આનંદ લયો. જે પહાડોની નીચે ખીણમાં જેનમ નહીં ધોવનના મદ્યો ભર્જના કરતી વહી જતી હતી તે પહાડોમાંથી હું બહાર નીકળ્યો. પાતળા ને રૂપાળા ચોડાદારના જેવાં પ્રસિદ્ધ ઝાડો ત્યાં આવકાર આપવાને ઊભાં હતાં. સૈન્યોથી વિકસ પામી રહેલા રાજ્ય જેવાં બમકાદાર ને દયાચક્ષુના દેનાતાં પ્રખ્યાત ચિનારનાં વૃક્ષો પણ ત્યાં મોબૂદ હતાં. તે ઉપરાંત ખેતરોમાં કામ કરતી કાશ્મીરની રૂપાળી સ્ત્રીઓ ને તેમનાં ખૂબસુરત બાળકો પણ હતાં.

અમે શ્રીનગર પહોંચ્યા, ત્યાં ગયે હૈનબર્ગી આવકાર ને મિત્રતાવાળા ચહેરા જોવા મળ્યા. નદીમાં અમે એક મોટા વહાણમાં

મેસીને ચાલ્યા તેની પાછળ સંખ્યાબધ 'સિકારા' (કાશ્મીરની ખાસ હોડી) આવતી હતી નદીના ઘાટનાં પથ્થરો ને ધરો હર્ષના પોકાર કરતાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ ને બાળકોથી ખીચેખીચ ભરેલાં હતાં મારા પર આજે પ્રેમની વૃષ્ટિ થઈ તેનાથી મારું હૃદય જલ્પતે જ હાથું હોય એટલું ફાલી જઈયું; અને શ્રીનગરનો દેખાવ નજર આમળ થઈને પસાર થયો તે વખતે મારા અંતરમાં જે લામણીઓ જીભરાઈ આવી તેનાથી મારી જીભ સિવાય મધ પાછળ હરિ પર્વત ઉભેતો હતો, અને રાંકરાચાર્ય અથવા તખ્તે-સુતેમાનતું સિખર દૂર જાયે જાયે દેખાતું હતું. હું કાશ્મીરમાં આવી પહોંચ્યો હતો.

હું કાશ્મીરમાં બાર દિવસ રહ્યો. આટલા દૂકા વખતમાં અમે અમરનાથની ખીણમાં કેટલેકે સુધી જઈ આવ્યા, અને લિડુરની ખીણમાં કોલાહોઈ દિમપટ સુધી સફર કરી માર્તંડનું પ્રાચીન મંદિર જોયું; અને સ્થિતિનિહારાનાં આદર ઉપજાવે એવાં ભવ્ય વૃક્ષો પણ જોયાં એ વૃક્ષો માનવી કલિદાસના ચારસો વરસ થયાં ફાલી રહ્યાં છે. અમે મોમતોના બગીચામાં સહેલ કરી, અને કેટલોક વખત એના સુવાસિત જૂતકાળમાં માળ્યો. ચરમે શાહીનું મીઠું પાણી પીધું, ને દાલ સરોવરમાં તરવાની મળ્યો માણી કાશ્મીરના કુશળ કારીગરોની સુંદર કારીગરી જોઈ. તે ઉપરાંત સંખ્યાબધ મેળાવડાંમાં હાજરી આપી, બાપણો ક્યાં, ને જાતજાતના માણસોને મળ્યા આ જુમિની રમણીયતાએ અને મુગ્ધ થયો, ને મારા મન પર એની મોહની છાપ ફીધી. હું જાણે મડિતાર અને સોન્દર્યનું પાન કરીને મત્ત જાન્યો હોઉં એવી રીતે રવડયો, અને મારા મનમાં એનો નશો વ્યાપી ગયો.

કોઈ અપાર સૌન્દર્યવાળા રમણી હોય, અને એનું લાવણ્ય લગ્ન ભગ્ન અતિમાનુષી હોય, ને માણસની વાચનાથી પર અને અરૂઢ હોય, એવું એણે સૌન્દર્ય કાશ્મીરની નદીઓ, ખીણો, સરોવરો ને

રદિયાળાં ટકોનું છે. તે હપરાત આ અદ્ભૂત સૌન્દર્યની બીજ એક બાજુ નગર પડે છે. એ સૌન્દર્ય મર્દાનો છે; અર્થાત્ એને જોઈને પુરુષના સૌન્દર્યની જ ઉપમા સૂઝે છે. એ સૌન્દર્ય તે કાણુ પરતો ને કરાડો, દિમાચ્છાદિત સિખરા ને દિમપટા, ને નીચે આવેલી ખીણોમાં ધસી જતા નિર્દય ને બીયજી પ્રવાહોનું છે. એ સૌન્દર્યને સોંકડો મુખ હતો ને અપ્રશ્નિત આકૃતિઓ હતી; તેમાં નિરંતર ફેરફારો થતા હતા કેટલીકવાર મમગીન અને એકપૃષ્ઠ દેખાય; ક્યારેક હાથ સરોવરની સપાટી પરથી ધૂપજી ધીરેધીરે જાયે આવે; અને, પારશક બૂરખાની પેડે, પાછળ રહેવા દરબની કંઈક કંઈક ઝાંખી કરાવે. વાદળો કોઈ નિરિશિખરને આસિંમન કરવા પોતાના હાથ પહોળા કરે, અથવા તો રમતાં બાજકેલી પેઠે ચૂપચાપ નીચે સરી જાય. આ નિરંતર બદલાતું દૃશ્ય હું નિહાળ્યાં કરતો. કેટલીકવાર એની 'નૈરી રમણીયતા' મને વિષમ કરી મૂકતી, ને હું સગમમ મૂર્ખાની જેવી રિશિતિ અનુભવતો. હું એની સાથે ટમરટમર જોઈ રહેતો ત્યારે મને એ દૃશ્ય સ્વપ્નસમું ને આભાસરૂપ લાગતું; જે આસાઓ ને ધ્રુવો આપણા મનને બરી દે છે ને છતાં કવચિત જ દુર્જાબૂત થાય છે એની સાથે મારું મન એ દરબની સર-ખામણી કરવા લાગતું. સ્વપ્નમાં ક્યાંક પ્રિયતમાનું મુખ દેખાય ને જામતાવેંત અત્રોપ થઈ જાય એના જોઈ એ દૃશ્ય હતું.

## ૨

હું ચીન ગયો ત્યારે ચીની સોઝોના હાથની કળા ને તેમની અત્યંત સુંદર કારીગરી જોઈને છક ચર્મ મરેના. હિંદ પછી તેના કલાકારો ને કારીગરોને માટે પ્રખ્યાત છે; પણ આ બાજતમાં ચીન એકલ સદી જાય એમ મને લાગેલું. કાશ્મીરમાં હું જોઈ શક્યો કે ત્યાં ચીનની બરોળરી શો એવી કારીગરી છે. કાશ્મીરના કારીગરોની ચપળ અંગિઓએ બનાવેલી ચીજો કેટલી રૂપાળા છે ! એ જોવી

એ એક આનન્દ હતો, ને તેને દાવમાં લેવી એ એક લઢાવો હતો.

કાશ્મીર સેકડો વરસથી તેની શાલોને માટે પ્રખ્યાત છે. આ ક્ષતિ છતાં આ સુંદર શાલો બનાવવાનો ઉદ્યોગ મંદ પડી ગયો, ને તેનું રચાન પશ્ચિમનાં કારખાનાંમાં ગનેવી તત્ત્વાદી ચીજોએ લીધું. કાશ્મીરની સુંદર હાથબનાવટવી બીજી ચીજોની પણ એ જ દશા થઈ. બહારથી જે પ્રવાસીઓ આવે તેના પૂરતો નામનો વેપાર બાકી રહ્યો; પણ એકંદરે હિંદના ધનિક લોકો કાશ્મીરની બનેલી આ સુંદર ને કળાવાળી ચીજો છોડીને પરદેશી ચીજોની પાછળ પડ્યા.

હિંદની રાષ્ટ્રીય હિસચાત્રે વીસ વરસ પર જે નવો પસરો ખાધો તેને લીધે ધણાં ક્ષેત્રોમાં બહુ મહત્ત્વના પરિણામો આપ્યાં. હાથબનાવટની ચીજો વિશે આપણે જે આશ્ચર્ય રાખ્યો તેને લીધે આ બનાવટોને નવજીવન માળું, અને ધણાં મરતા ઉદ્યોગો ફરી જીવતા થયા. આ નવજીવનની અસર કાશ્મીર ઉપર પણ થઈ; અને કાશ્મીરના માસને માટે ધીરે ધીરે હિંદમાં નવું બજાર ખેંચાયું. અખિલ ભારત ચરખા સધે આમાં આમળપડનો ભાગ બજળ્યો, ને તેની કાશ્મીર શાખા હિંદબરમાં સેકડો વેચાણનાં કેન્દ્રોને માલ પૂરો પાડવા લાગી. છતાં એનો વેગ હજી ધીમો છે, ને તે વધવો જોઈતો હતો. હાલ ઉદ્યોગોના આ વિકાસથી ધણાં બેકાર કારીગરોને કામ મળ્યું છે, ને આબાદીનાં મિઠી દેખાવા લાગ્યાં છે.

પણ મજૂરીના દર ધણાં જોછા છે. કામની સુંદરતા ને એ કારીગરી માટે અપાયેલી મજૂરી જો વચ્ચેનો ફરક જોતાં યરમ ઊપજે છે. હિંદના બાકીના ભાગો કરતાં વધારે અંશે કાશ્મીર એ આજે જોડીને વળગે એવા વિરોધાત્મક જૂમિ છે. આ જૂમિમાં સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય ને અદ્ભુત સંપત્તિવાળી કુદરતની બક્ષિસો ગનેના મોટા દમ વળેતા છે; છતાં ત્યાં ધીરે દાન્ડિયનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું છે, ને પેટનો ખાડો માંડ પૂરવા માણસજાત નિરતર વલખાં મારે છે. કાશ્મીરનાં સ્ત્રી-

પુરુષો દેખાવડા છે, ને તેમની સાથે વાન કરતાં આનન્દ આવે છે. તેમનામાં બુદ્ધિ છે, તેની સાથે હાથની કુશળતા પણ છે. તેમને વસવા માટે બધોઈમાંથી ને સુંદર દેશ પડેલો છે. તે પછી તેઓ આવા છે કે ક્રમાત શા માટે હોવા જોઈએ? કાશ્મીરમાં અનિજ ધાતુઓ કે બીજી કુદરતી ગાંઠોના બહાર કેટલા બધા છે ત કુ જાણુનો નથી, પણ મારો ખ્યાન તો એવો છે કે એ બહાર ધણા મોટા છે. પણ વધારાની કરી સંપત્તિ ન મળી આવે તોયે અત્યાર જે સામગ્રી મોઝૂદ છે તે એટલી બધી છે કે લોકોના રહેણીતું ધોરણ સારી પેઠે સુધારી શકાય. શરત એટલી કે એ સામગ્રીના યોગ્ય ને અવરિયત યોજના ને ઉપયોગ થવાં જોઈએ. વીજળી સરને કરે મળી શકે એમ છે; એટલે ધણા નાનામોટા હિંમોઝ ખીલવી શકાય. ગૃહઉદ્યોગો ને હાથકારીગરીના વિશાલ માટે ધણું વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે. કાશ્મીર જેવા આવૃત્તા પ્રવાસીઓને લીધે થતી આરક પણ છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં ઠેરઠેર નીકળ્યાં છે એવા યુવક છાત્રાન્યોને માટે કાશ્મીર આશ' રથળ છે એ આખા મુલકમાં આ છાત્રાસયો ઠેઠેઠાજે કાઢવાં જોઈએ; અને જીવાન છોકરા તથા છોકરીઓને પઢાડો ને ખીજોમા રખડી, જાત્રુમાહિતીથી દેશનું જ્ઞાન મેળવવાનું ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

કાશ્મીર અતિશય અમતિક દેશ છે. શ્રીનગર શહેરનો વિસ્તાર કદાચ વધેલો હશે. ફાત સરોવરને કાંઠે ફરવાનાં નવાં રસ્તા થયા છે. મહારાજાને મહેલો બાંધવાનો શોખ છે. પણ થોડાક આયેશાન રસ્તા કે મહેલોથી ઠોષ શહેર કે દેશમાં ઝાઝો ફરક પડતો નથી; કુ તો ઇચ્છું છું કે કોઈ મદાન સ્થપતિ શ્રીનગરને યોજનાપૂર્વક નવેસર બાંધવાનું કામ હાથમાં લે નહીના કાંઠા પડેલા હાથમાં લેવા જોઈએ. મંત્રી ધોલકા ને પડુ પડુ થઈ રહેનાં ખંડેર જેવાં ધર કાઢીને તેની જમાએ હવાઉત્તરવાળાં ધર ને રસ્તા બાંધવાં જોઈએ; સારી મટરો બાંધવી જોઈએ; ને શ્રીનગરને સ્વખસમી સુંદરતાવાળી ઠોષ અલકા-

પુરી જેવું બનાવવું જોઈએ. આ કાશ્મીરનું ચિત્ર નથી, કેમકે નંદન-  
વન તો એનો આસપાસ પડેલું જ છે. પણ દુર્ભાગ્યે માણસના  
હાથે ને માણસની બેવકૂફીએ ઠેરઠેર એને દાંડી-દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો  
છે. આવી નવરચનાનું કામ શરૂ કરવું હોય, તો ખોટા જેટલા ધનિકો  
માટે મહેસો બાંધવાનું કામ સુલતવી રાખવું જોઈએ, ને રાજ્યની  
આવક આ મોટા કામમાં વાપરવી જોઈએ. મોટા મોટા જમી  
મયેલા સ્વાયે રાજ્યની સંપત્તિનો મોટો ભાગ હોષ્ટવા કરી જતા  
હોય ને પ્રજાની પ્રગતિને રોકના હોય ત્યાં કશી સાચી યોજના કે  
નવરચના થવી અશક્ય છે. તેમજ લોકોની રહેણી અતિશય કંઠાલ  
હોય, નરી-પાઈ એમને બરખી જતી હોય, ને જૂરા રિવાજો રરતો  
રોકતા હોય, ત્યાં પણ એ કામ ચલું અસંભવિત છે.

કાશ્મીર અને અતિશય મતિહીન લાગ્યું; તેમાં ફેરફાર થતા જ  
ન હોય એવો બાલ થયો; પણ એક ફેરફારથી અને થયો આનન્દ  
થયો. એ ફેરફાર તે રાજ્યની નિસાળોમાં નર્મ તાલોમ કે પાયાની  
ઝળવણીનો પ્રવેશ છે. એમાંની કેટલીક નિસાળો મેં જોઈ. ત્યાં ચપળ  
ને જુદિયાળી બહેરાવાળાં સુખી બાળકો કામ કરતાં ને રમતાં જોયાં.  
આપણે આ પેઢીને માટે જ મથામણુ કરીએ છીએ ને નવી રચના  
કરીએ છીએ. એટલે એમાંથી કંઈ નહીં તો થોડાક પણ બાળકો  
જીવનનો વ્યવસાય યોગ્ય રીતે શીખે ને બચપણમાં જ એમનું  
વ્યક્તિત્વ ધકાય ને ધારી દિશાએ વળે, અને તેમનાં મન અને હાથ  
વાળ્યાં વળે એવા થાય, એ સારું છે.

કાશ્મીરની પ્રજાકીય હિંદુઆલની ટૂંકી આવરદા જોતાં, તે કેટલી  
પ્રાણવાન ને બકોળી ફેલાયેલી છે એ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. તેણે  
આ થોડાં વરસમાં કાશ્મીરનો દેખાવ બદલી નાખ્યો છે. સદ્ભાગ્યે  
તેને નેતા સારા મળ્યા છે. શેખ અદમદ અગદુલા સાચા લોકનાયક

છે. તે લોકોમાં માનીતા છે તેમનામાં દીર્ઘદષ્ટિ છે, તેઓ તાત્કાલિક નાના નાના ક્ષમકાઓમાં પડતા નથી. તે આ દિલ્લયાલના રથાવક ને પ્રવર્તે છે. પહેલાં તો એ દિવ્યાલ કોમી ધોરણે શરૂ થઈ, ને મણા માદા બનાવોમાં ગૂંચવાઈ પડી. પણ શેખ અમદુલ્લાએ તેને એ ગીલામાંથી કાઢી તેઓ હિંમતવાન ને સુત્તરી છે. એટલે તેમણે દિલ્લયાલને કોમીવાદનો સારકડી નાળમાંથી કાઢી રાજદવાદના વિચાર સામરમાં મૂકી દીધી છે. કાશ્મીરનો જરીન ને અસદાપ પ્રજામાં આવી રાજકીય જાગૃતિ એક માણસે પેદા કરી એ બહુ મોટી સિદ્ધિ કહેવાય. તેને બેબરાઈને ખોટાં વહેણમાં જતા અટકાવી, ને કદક કાચે કામ લઈ તેને સાચી દિશાએ વાળી, એ વળી વધારે મોટી સિદ્ધિ. અર્ધા મણ વરસથી આખા હિંદમાં કોમી લામણી વધી ગઈ, તેને લીધે એ મુશ્કેલીઓમાં વધારો થયો. છતાં શેખ અમદુલ્લાએ આ બારે સિદ્ધિ મેળવી. મેર-કાશ્મીરનું ને લોકપ્રિય ઉપનામ એમને મળ્યું છે તેને તેઓ લાવક છે.

કાશ્મીર તળની વસ્તીમાં બહુ જ મોટું—૬૫ ટકા—પ્રમાણ મુસલમાનનું છે જન્મનો પ્રાન્ત હિંદીએ, તે મુસલમાનનું પ્રમાણ ૭૫ ટકા થાય; એ પણ મોટું તો મણા જ. કાશ્મીર તળમાં ને હિંદુઓ —મુખ્યત્વે કાશ્મીરી પડિતો—છે. તે ૨૬ ટકા નેટલા હોવા છતાં, એ પ્રદેશનું એક આવશ્યક ને અવિભાજ્ય ભાગ છે તેમનાં પણા કુટુંબોએ હજાર કે એથી પણ વધારે વરસ થયાં કાશ્મીરના ઇતિહાસમાં આગળ પડેલાં ભાગ બજાવ્યા છે. આને પણ તેઓ રાજ્યની નોકરીઓમાં ને કારબારમાં અમલનો ભાગ બજાવે છે. આ કાશ્મીરી પડિતો શુદ્ધિચાળી અખમ વર્ગના છે. શુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં તેઓ હિંદના એ જ મોટાના મેઈ પણ સમૂહનો પ્રલનામાં બહુ બીજે નંબરે આવે એવા છે. પરીક્ષાઓમાં ને લખાઓમાં પણ તેઓ ઠીક આગળ આવે છે. તેમાંથી ને મૂઠીમર લોકો દક્ષિણ તરફ જઈ ઉત્તર હિંદમાં વસ્યા છે તેમણે હિંદના બહાર જીવનમાં, ક્રિજિવાત લખાઓમાં ને નોકરીઓમાં



અમત્યનો ભાગ—તેમની નાની સખ્યાના પ્રમાણુમાં ઘણો જ મોટો ભાગ—મજબૂત છે. આ કાશ્મીરી પડિતોનાં મનમાં કેટલીક સકાઓ ને બીક હતી તે ૧૯૪૧ના કેટલાક માઠા જનાવો ને કોમી રમખાણોથી પાડી ચર્ધ તેમણે, સખ્યામાં થોડા હોવા છતાં, આત્મરક્ષાની ઈચ્છાથી પોતાનું કોમી જીવ બાંધવા માંડ્યું ત્યારપછી તેો રિયલિટી સુધરી છે, અને બીક તથા સકા કેટલેક અંશે કાયમ છે, છતાં શત્રુતાનો ભાવ ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે કેટલાયે કાશ્મીરી પડિતો —ખાસ કરીને કેટલાક ચપળ જીવાનો—નેચનલ કોનફરન્સ'માં સામેલ થયા છે

## ૪

કાશ્મીરના પ્રવાસમાં સહભાગી મારી સાથે ખાન અમદુલ ગફાર ખાન પણ હતા હું જોઈ શક્યો કે કાશ્મીરી લોકોમાં તેઓ માનીતા હતા, એમ તો હિંદના તમામ ભાગમાં તેઓ લોકપ્રિય થઈ પડેલા છે. લોકો પ્રેમપૂર્વક તેમને રૂબરૂ—અશ્વાન અથવા બાદશાહ ખાન કહીને બોલાવે છે. પ્રવાસમાં તેમની સોજત આનન્દ આપનારી ચર્ધ પડી ક્યારેક તેઓ કડક થઈને અમારી પાસે ધાતુ કામ પણ કરાવતા સરહદ પ્રાન્ત અને કાશ્મીર બંને પળગની લગેનમ આવેલા છે, બંને ફરિયાદ કરે છે કે ‘પળગની કોમી લામણી અમારે ત્યાં ઘૂસી આવે છે, અને લડવા ને રનખાણ કરાવે છે, નહીં તો અમારે ત્યાં કામ કામ વચ્ચે સપ અને એકરામ જ હોવ’ આ કડવી ફરિયાદ પળગનાં કેટલાંક, હિંદુ તેમજ મુસલમાન બંનેની માલકિનાં, છાપા સામે રિશીય થાય છે. પળગનાં છાપાના આ લુમ્બા સામે રક્ષણરૂપે કાશ્મીર અને સરહદ પ્રાંતમાં બેઠા મળીને ટકી રહેવાની વૃત્તિ જેવામાં આવે છે હું માનું છું એ સમાગમ દળ વધશે, ને વધશે જોઈએ, કોમી એથી બંનેને લાભ થશે

શ્રીનગરથી અમે ખીજ કેટલીક જગ્યાઓ જોઈ આવીયા. દિવાર-વત અવેલા ત્યાંથી કેટલાક પહાડ ઓળંગીને હિંદની ખીજુમાં જવાય છે. એની ખીજ બાજુ સોનવર્ગ છે ત્યાંનું સુષ્ટિસૌન્દર્ય અજબ છે. ત્યાં જવાની મારી ઠંડા દાગી. પણ ત્યાં જવા માટે એક જીવો ધાટ ઓળંગવો પડે, ને એ પ્રવાસ આ ઝાતુમાં સહેલો નહોતો. એ ધાટને ધમદેર એ અર્ધસૂચક નામ આપેલું છે. ધમદેર એટલે ધમની સીડી. ધાટ કપરજીવા બરફથી છવાયેલો હોય છે, એને લીધે પરલોક જવાનું સહેલું થઈ પડે છે એમાં શક નથી.

એટલે અમે સિંદની ખીજુમાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. છતાં એ રસ્તે થોડે દૂર ગયા, ને ગુજર લોકોના કેટલાક વાસ જોઈ આવીયા. આ ગુજર કામ અધેરખટું છે. તેઓ ઉનાળામાં પોતાના ઠોર લઈને ગોચરની શોધમાં આ જગ્યા સપાટી પરની ખીજોમાં આવે છે. તેઓ પોતાને માટે કામચલાઉ મકાન બાંધે છે; તે વરસાદ પડે પવન બેમથો એકેને ખાળી સરતા નથી. ક્યાંક ખડકો એક બાજુ ઢોળા હોય તો તેનો આશરો લઈને કેટલીકવાર તેઓ પડી રહે છે.

ગુજરાની પાછળ ઉનાળે થોડાક મોઢા 'બેઠાવાળા' કરીને ખીજ લોકો હજારો થેટા લઈ ને આવીયા. તેમણે ગુજરા ને તેમના ઠોર મંનેને વધારે જીવ્યા પ્રદેશમાં હાસેલી કાઢવા. પછી આખી ખીજુ ને બાજુના પહાડો થેટાની ફાળથી છવાઈ ગયા. ગુજરાને દિમપટેવાળો તળેટીમાં આશરો લેવો પડ્યો, ને છેવટે ઉનાળાની આખરે તેઓ નીચલી ખીજુમાં પહોંચી ગયા. અમે આ થેટાની ફાળેને ચારાની શોધમાં જીવે ને જીવે ચાલી જતી જોઈ.

અમે ગુજરાના પછા વાસ જોયા દરેક જગ્યાએ અમને અવ-શર મળ્યો એ જોઈ મને નવાઈ લાગી સામાન્ય રીતે આ લોકો

અમળપુરા માણસો તરફ હેતની નજરે જોતા નથી; કેમકે અમળપુરા ને શહેરી માણસ એમને ચૂસવા આવ્યો હોય એવો જ ભાસ એમને થાય છે. એ માણસ તેમની દુધની બનેલી યીજો સેધિ ભાવે ખરીદે છે, ને તેમને શહેરનો માલ મોંઘે ભાવે વેચે છે; અને એ લોકો દેવાને કારણે હંમેશાં એના પંજમા દુધાયેલા રહે છે; ગુજરાત સાદા લોકો છે; ને તેમને વાચન, લેખન કે મણિત આવડતું નથી. તેઓ દિસાખ રાખી શકતા નથી, અથવા તો શહેરથી આવેલો વેપારી તેમને વાતો કહે તે ખરી છે કે ખોટી એની કસોટી કરી શકતા નથી. તેઓ હંમેશાં છેતરાય છે ને ચુસાય છે, અને અતિથય કંઠાન કાઠામાં રહે છે.

એમના એક વાસમાં—૩૦ શીટ લાંબી ને ૨૦ શીટ પહોળી જમામાં—ડેટવા માણસ રહે છે એ અમે પૂછી જોઈને ખબર નહોતી. એટલી ગણતરી કરતાં એમને આવડતું નહોતું; અને એ વાતની તરખડમાં તેઓ કહી પડ્યા જ નહોતા. પછી અમે બીજી રીતે પૂછપરછ શરૂ કરી. અહીં ડેટલાં કુટુંબો રહે છે એ પૂછ્યું. છ કે સાત કુટુંબ રહેતાં હતાં. દરેક કુટુંબના મુખીને તેના બિરાડોના વિષે પૂછ્યું; ને એ રીતે અમે એક માંડવામાં ૫૩ કે ૫૪ માણસો રહેતાં હતાં તે શોધી કાઢ્યું! આ માંડવાની જગા અસાધારણ મોટી હતી. અમે બીજા માંડવા જોયા તે એનાથી નાના હતા.

અમે આ લોકો સાથે વાતચીત કરી. તેઓ હિંદુસ્તાની ને પંજાબીના મિત્રજુમાં અમારી સાથે મેળ્યા. તેઓ કાશ્મીરી નહોતા, ને કાશ્મીરી માંડ મેલી શકતા હતા. તેમણે અમને પોતાના દુખ-દારિદ્ર્યની ને બીજા હાડમારીઓની વાતો કહી. અમને પોતાની સાથે રાટલા ખાવા નોતર્યા એના કરતાં સારા ગાંઠલા મેં કહી ખાધા નથી. મકાઈના રાટલા હતા, ને સાથે કંઈક લીમોતરીનું થાક હતું.

ગુજરાત ક્યાંથી આવેલા છે, ને તેઓ કઈ ઓલાદના છે, તે હું

## ઠારમીર

જાણુતો નથી. પણ એ લોભો દેખાવડા હતા; ને એમની કીઓની મુખાકૃતિ મનોહર ને ધાટીલી હતી. બાળકો આકર્ષક હતા. બાદશાહખાન લો એમને એમાં કરી એમની સાથે ખેલતા, કેમકે મરીઓના બાળકોને પોતાની આસપાસ એમાં કરવા એના કરતા વધારે ખીણ કશી વસ્તુ એમને મમતી નથી. સરહદ પ્રાન્તમાં ઘણીવાર મે એમને પકાણુ બાળકોથી વીટળાએલા જોયેલા, એ મને યાદ આપ્યું. બાદશાહખાનનો મહેરા એમની પ્રત્યેના પ્રેમથી ખીલી ઊઠતો; અને બાળકો બાદશાહખાન તરફ મક્કિતની નજરે જોતા, કેમકે તેઓ એમના મોટા મિત્ર ને નેતા હતા.

ગુજરાતી કીઓ અમારી સાથે સીધી નજરે જોઈ રહેતી, ને તેમનામાં સંક્રામ કે સ્વભાવનો અણ મેં ન જોયો એક વાસમાં અને જરાક આશ્ચર્ય થાય એવો એક બનાવ બન્યો એક કી બૂંપડા માંથી નીકળી આવળ બાવી, ને તેણે મારા હાથ ઝાલી મને આવ કાર આપ્યો. એણે અમને અંદર બોલાવ્યા, ને એ રાટલાચાંદુ જમણુ રાંધેલી હતી તે જમવાનું નોતરું અમને આપ્યું એના હાવભાવમાં ને એની રીતમાતમાં એટલી સુન્દરતા ને આત્મવિશ્વાસ બરેલા હતા કે પળબર મને એમ પણ થઈ જત જણે ઠોઈ અમીર હિમરાવની કી અને પોતાના વિશાળ મહેલમાં આવવાનું નિમન્ત્રણ આપી રહી છે.

૬

૧

ગુજરાતના વાસની મુલાકાતે અમારા ઉતારામાં એક નાનો-સરખો વિષમ પ્રસંગ ઊભો થયો. બાદશાહખાનને એવી રેવ હતી કે પોતાનાં મળ્યામાં મીઠાઇ ને રૂળ લે, અને રસ્તે જે મરીમ બાળકો મળે તેને વહેણે આ વાસમાં ઠોડીજાંબ બાળકો મળ્યાં, એટલે એમનો ખજાનો થોડી વારમાં ખૂટી ગયો એટલે તેમણે બાળકોને અમારે ઉતારે આવવાનું કહ્યું.

આવતો હતો. અમે ખૂમાખૂમા જ જિંદાવ લીધી; નિસાસો નાખી મોઢાં ખીજી તરફ ફેરવી લીધાં; ને સૃષ્ટિસૌન્દર્યની ઓછી સમૃદ્ધિવાળી ભૂમિમાં જવા માટે અંધારા બોમદામાં પ્રવેશ કર્યો.

કારમીરમાં બાર દિવસ—નેવીસ વરસ પછી બાર દિવસ ! છતાં કહ્યું છે ને કે ' ચિરકાળ કુમાર્યા કરતુ એના કરતાં એક ક્ષણવાર પ્રજાળતું સારું ! ' ( મુહર્તે વરલિતં શ્રેયો ન ચ કૂમાર્યિતં ચિરમ્ ) બાર દિવસ કારમીરમાં માળવા મળ્યા એ તો ખરેખર સદ્માગ્ય હતું. પણ કારમીર પાછું બોલાવે છે; તેનું જેઆણુ પહેલાં કોઈ કાળે નહોતું એટલું જોરદાર છે; તે કાનમાં સ્વર્ગીય સૌન્દર્યનાં માન મંદ મંદ રવે સભળાવે છે; ને તેનું સ્મરણ મનને બુદ્ધિત કરી મૂકે છે. એના બદુમાં હસાયા હોય તે એના મોહપાશમાંથી છૂટી કેવી રીતે શકે ?

## ૧૧. હિંદ અને ચીન

૧

જે માણસો જન્મતર્મા ચાલી રહેવા બનાવેના અભ્યાસ કરી રહ્યા છે, તે જોએ બાવિનો પડેલા જગ પછી વીંધીને આરપાર જોઈ શકે છે, તે સદુ જોવાં નિર્ણય પર આવ્યા છે કે આપણે એક યુગનો અન્તકાળ આવી પડેલોતો આપણી નજર સામે જોઈ રહ્યા છીએ. આપણે જે જૂની દુનિયાને જોઈ છે તે યોગપી છે તે કપારની મરી મધ છે અથવા તેા આપણી નજર સામે મરણને કાઢે જીબી છે. જોનો અર્થ એટલે એવો નથી કે દુનિયાની હસી નાજૂદ થશે તે તે અભોષ થઈ જશે. તેમ જોનો અર્થ એવો પણ નથી કે માનવસંસ્કૃતિ નાશ પામશે. પણ જોનો અર્થ એવો તેા ખસૂસ છે કે જે વસ્તુઓ આપણુ ને જણીતી ને પરિચિત હતી — ડાખલા તરીકે રાજકીય બંધારણ, આર્થિક મંડળો, સામાજિક સંબંધો, ને તેમની સાથે જોડાયેલી જે બીજી સર્વ વસ્તુઓ હતી — તેમા વિશાળ પરિવર્તન થવા પામશે. જે દુનિયા આપણને પરિચિત હતી તે જ હજી આમજ ઉપર પણ આધુ રહેશે એવો વિચાર જે કાંઈ માણસ કરે, તેા તેનો એ વિચાર ફેાગડ છે.

એક વાત દેખીતી છે ન ના દેશોનો જમાનો વધી ગયો છે. બીજી પણ એક વાત જોઈતી જ દેખીતી છે મોટા દેશો પણ કેવળ આપણને જિભા રહી શકે એ જમાનો વધી ગયો છે કદાચ મોવિયેટ યુનિયન કે અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા વિશાળ દેશો કેવળ આપણને જિભા રહી શકે. પણ કાલજ એવો છે કે તેમાં સુધ્ધા બીજા દેશો કે સમૂદો સાથે જોડાશે.

જાનો હુદિ સીકારી શકે એવો ઉકેલ એક જ છે. તે એ ૧

જમતના સર્વ સ્વતન્ત્ર દેશોનું એક સમૂહતન્ત્ર રચવું એ ઉદ્દેશ શોધવા જેટલું કે તેને અમલમાં ઉતારવા જેટલું કદાચ આપણામાં ન હોય એ બનવાળેય છે.

હવે થોડા વખતમાં જો જમહુઆપી સમૂહતન્ત્ર ન રચાવાનું હોય, અને છૂટાં છૂટાં રાષ્ટ્રોનો જમાનો વીતી ગયો હોય, તો પણ શું બનવાનો સંભવ છે? કદાચ રાષ્ટ્રોના સઘ અથવા મોટાં સમૂહ તન્ત્રો રચાવા પામે. આમ થાય તેમાં બારે જોખમ રહેલું છે, કેમકે એને પરિણામે રાષ્ટ્રોનાં સામસામા વિરોધી દળો રચાય, ને તેને લીધે મોટાં મોટાં યુદ્ધો ચાલુ રહેવા પામે.

ખીછ તરફ એવી પણ વજી છે કે પહેલાં આ દળો રચાય; ને તેમાંથી જ આમળ જાતાં રાષ્ટ્રોનાં, એવી પણ મોટાં, જમહુઆપી દળો રચાવા પામે.

યુરોપમાં લોકો યુરોપિયન સમૂહતન્ત્ર કે યુનિયનની વાતો કરે છે. ફેટલીકપાર તેઓ એ દળમાં અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને બ્રિટિશ વસાહતોનો પણ સમાવેશ કરે છે. ચીન અને હિંદને તેઓ હંમેશાં ખાતલ રાખે છે; ને એમ માની લે છે કે આ બે મોટાં દેશોને મધ્યતરીમાં લેવાની જરૂર નથી. હિંદ કે ચીનને ખાતલ રાખીને કંઈકી જમતની ઠોઠ પણ ચોઠવણ ચાલી શકવાની નથી, તેમજ યુરોપ અમેરિકાનાં રાજ્યો મળીને એશિયા તથા આફ્રિકાને લૂટે એ પણ આપણે કદી સાંખી લેવાના નથી.

જુદા જુદા દેશોનાં સમૂહતન્ત્રો રચાવાનાં હોય, તો યુરોપનાં સમૂહતન્ત્રોમાં હિંદનો જોમ ખાવાનો નથી; ત્યાં તો ઇંગ્લેન્ડની વસાહતો ને અડધોપડધો મળતો આવે એવો દરજ્જો એને મળે, ને એને આગ્રિત બનીને રહેવું પડે આ સંજોગોમાં એ તો દેખીતું છે કે પૂર્વના દેશોનું એક નોખું સમૂહતન્ત્ર હોવું જોઈએ. તે પશ્ચિમની સાથે શત્રુતા ધરાવનારું ન હોય; છતાં પોતાના પગ પર તો ઊભું રહે,

ને તે ઉપરાંત વિશ્વશાન્તિ ને જગતના સમૃદ્ધતંત્ર માટે કામ કરવામાં બીજા સદ્ગુની સાથે બળે.

આવા પૂર્વના સમૃદ્ધતંત્રમાં ચીન અને હિંદ, બ્રહ્મદેશ અને સિંધોન એટલાંને તો સમાવેશ થવો જ જોઈએ; અને નેપાળ તથા અફઘાનિસ્તાનને પણ તેમાં સ્થાન અપાવું જોઈએ. તેવું જ મલાયાને વિષે. સિયામ અને ધ્રિયાન તથા બીજાં પણ કેટલાંક રાષ્ટ્રોને એમાં ન બળવા માટે કંઈ જ કારણ નથી. એ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનું સમૃદ્ધતંત્ર હશે, અને એ રાષ્ટ્રો પોતાના હિતને માટે તેમજ જગતના હિતને માટે જેમાં થયાં હશે. એ તંત્રમાં શક્તિ તે કેવળ જડ શક્તિ નહીં હોય; એ રાષ્ટ્રોએ આટલા લાંબા જમાના થયાં જે બીજા વાતુને પણ મિદ્ધ કરીને પોતાના જીવનમાં મૂર્તિમંત કરી હશે તે પણ નેની શક્તિમાં ગણાશે. એટલે, આજે સામાન્યોના પતનનો વિવશ કાળ આવેશે છે તે વખતે, આપણે આ પૂર્વી સમૃદ્ધતંત્ર રચનાનો વિચાર કરવો જોઈએ, ને તેને માટે નિઃશયપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આ પૂર્વી સમૃદ્ધતંત્ર એ રાષ્ટ્રો સાથે બીજાં બધાં રાષ્ટ્રો કરતાં વધારે ઘાડો સંબંધ રાખશે. એ રાષ્ટ્રો કે સમૂહો તે સોવિયેટ અને અમેરિકા દશે.

પશ્ચિમના સુધારાના પનન વિષે ઘણી વાત ચાલે છે. પશ્ચિમના, નાણાના આધાર પર ઊભા થયેલા ને તેને જ જોરે ટકી રહેલા, સામાન્યજાદને વિષે, તેમજ મુઝીરાદી બ્યરચાને વિષે, આ વાત ખણ્ણુ કરીને સાચી દશે. પણ યુરોપના સુધારામાં જે હુત્તમ અંશો છે તે તો છેવટે કાપમ રહેવાના જ છે. છતાં, અને લાગે છે, એટલું તો ખરું કે આધુનિક સુધારાની જીવનશૈલી સહેલાઈ રહી છે. એની રાખમાંથી નવો સુધારો રચાવા પામશે; અને અને આતા છે કે એનાં પૂર્વ ને પશ્ચિમનાં સર્વોત્તમ તરંગે કાપમ રહેશે જે વિજ્ઞાનમાં પ્રગ્તિએ પડેલ કરી છે નેનાં વિના કોઈ પણ દેટને ચાલી શકે એમ નથી એ વિજ્ઞાન, અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ તથા પદ્ધતિ, એ આજે



અવનના પાયાશ્પ છે. વિજ્ઞાનમાં એક તરફ સત્યની શોધ માટે છે, અને બીજી તરફ માનવજાતિની સ્થિતિમાં સુધારો થઈ રહ્યો છે. પણ એ વિજ્ઞાનનો ખૂટા કામ માટે ઉપયોગ થવાથી પશ્ચિમને માથે મોટી આફત આવી પડી છે. આ વિષયમાં હિંદ અને ચીન બામ બજવી રહે એમ છે, કમકે તેમનો પ્રભાવ એ વૃત્તિ પર અકુશ મૂકે એવો છે, અને તેમની પાસે સંસ્કૃતિ ને સંચમની લાંબી પૂર્વ-પરંપરા પડેલી છે.

એટલે આપણે આગળ નજર રાખીને પૂર્વના સમૂદાયની રચાપના માટે પ્રયત્ન કરવો થઈ છે; પણ એમ કરતાં એટલું કહી જીવવું જોઈતું નથી કે આ ટો કેવળ પ્રથમ પગથિયું છે, અને આપણે એથી વિજ્ઞાન એવા જગદુબ્યાથી સમૂદાયની દિશામાં આગળ વધવું જોઈએ છે.

## ૨

ચીન સાથેની મિત્રતા આપણે માટે ઘણી ફાયદાની છે. તેનું કારણ એ છે કે જૂનાજાનમાં આપણે હમરો સુવર્ણમંથી વડે એક-બીજા સાથે બંધાયેલા છીએ; અને તે ઉપરાંત બાવિ પણ આપણને ખંતેને સાથે સાદ પાડી રહ્યું છે. વર્તમાનજાન આપણુ સદુને માટે મુશ્કેલીઓથી ભરેલો છે; અને આ-દુ.ખ ને વેદનામંથી છટકવાની કોઈની તાકાત નથી. પણ એાત ને આફતમાં જે બાવિ ધમાઈ રહ્યું છે તે ભાવિમાં ચીન અને હિંદ મોટા ભાગ બજુબ્યા વિના રહેવાનાં નથી. આ જે દેશોમાં માણુમેના વિરાટ સમૂહો વસે છે, ને જે દેશની જનસંખ્યા ભેગી મળીને દુનિયાની બે-પંચમાથ અથવા કદાચ હમમમ અડધા જેટલી વસતી રાખ છે, એટલું એક જ કાન્ય એમાં નથી. આમાં નમો સંખ્યામળ કરતાં કંઈક ઘણી મોટી વસ્તુ પણ કારણભૂત છે, જોકે સંખ્યા તમ્મ પણ દુર્લભ કરવા જેવું નથી.

જગતના અનંજાગથી ચીન અને હિંદ જે નોખાં નોખાં ને

ઝાડી જડ ધાલીને પડેલાં સુધારા ને સંસ્કૃતિનાં પ્રતિનિધિ બનેલાં છે. બાલ સાધનસામગ્રીના બનેલા તે સુધારા; અને અંતરનાં 'સરકારો' પર રચાયેલી તે સંસ્કૃતિ. આ બે દેશના સુધારા ને તેમની સંસ્કૃતિ એકઠીજાથી ધણું જુદાં છે; અને છતાં તેમનામાં સરખા પણાના અંશે સખ્યાબંધ છે. સર્વ પ્રાચીન દેશોમાં બને છે તેમ, આ દેશોએ જૂના રિવાજો ને શૃદ્ધિઓથી જનજાતનો ભગાર પોતાની આસપાસ બેઝો કયો છે; તે વિહાસને રાકે છે. પણ અસ્તવ્યસ્ત પડેલા આ નકામા કાટમાળના દમલાની નીચે જે શુદ્ધ કુંડન પડેલું છે, તેણે આ દેશને આટલા બધા જમાના થયાં જીવતા ટકાવી રાખ્યા છે. તેણે જ ચીન અને હિંદ બંનેને જૂત-કાળમાં મહાન બનાવ્યા છે; ને તે આજે પણ તેમને મૌરવ આપે છે અને દેશને જે અવનતિ ને આફતો વેઠવા વારો આવ્યો છે તેને લીધે આ સોનું ઓગળવા પામ્યું નથી. હિંદની પેઠે ચીનને વિષે પણ કવિ ઇકબાલના શબ્દોમાં કહી શકાય કે

“ યુનાનો-મિસ્રો-રોમા સજ મિઠ ગયે જઢાસે,  
અજ તક મગર હે બાજી નામે-નિસા હમારા;  
કુજ ખાત હે કિ હસી મિઠી નદી' હમારી,  
સદિયોં રહા હે દુશ્મન દોરે-જમાં હમારા ”

હમણાં ધણું વરસ થયાં, મેં ખાસ કરીને હેઠાં ત્રણેક વરસથી, ચીન અગ્નિપર્ગક્ષામાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. ચીની પ્રજાના અમાપ દુઃખનું માપ આપણે કેવી રીતે કાઢી શકીએ ? એક સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રે તેના પર ચક્રાર્થ કરીને તેના પર તરાપ મારી છે. એક પ્રથમ પંક્તિનું રાજ્ય તેનાં શહેરો પર રોજ રાતે બે બેનો વરસાદ વરસાવે છે; ને ચીની પ્રજાને અપોચીન યુદ્ધની સર્વ પ્રકારની ધોર યાતના-ઓનો ભોગ બનાવે છે. લંડનને ગયા બે ત્રણ મહિનાથી બોંબના વરસાદથી ધણું બારે નુકસાન થયું છે. પણ ચુ'મકિ'મનું શું ? તેના પર તો આ બોંબની વૃષ્ટિ વરમોયો ચાલી રહી છે, તે છતાં એ

રાહરે જીવે છે! આ દુઃખનો તામ આપણાથી કાઢી શકાય એમ નથી. તેમજ જે અગ્નિ નિશ્ચયે ને ભગીરથ દિગ્ગતે અગ્નિ ને અશ્વ-નમ રહીને આ આશ્વો ને દુઃખો સામે ટક્કર ઝીલી છે તેનું પણ માથ કાઢવાનું આપણું જન્મ નથી. ઇતિહાસના અરણ્યોદયથી માંડીને આજ સુધીના ચીની પ્રજાના ઇતિહાસમાં પણ યથસ્થી પ્રજો ને સુંદર કાર્યો થઈ ગયાં છે. પણ એ બધા ઇતિહાસમાં પણ એવાં નથી વરસ વધારે જળકી ગઈશે.

આ વરસોમાં જૂતકાળે પણ વેમથી સંક્રમણ કરીને વર્તમાનનું ૩૫ ધારણ કર્યું છે. કોઈ પણ પ્રજાની તપસ્યાથી અગ્નિમાં કથીર અને કથીરો બળાને ભરમ થઈ જાય છે, અને શુદ્ધ કુદન બહાર આવે છે. હિંદમાં આપણને પણ એ કષ્ટસહન અને તપસ્યામાં ભાગ મળ્યો છે; અને થોડા જ વખતમાં એથી પણ વધારે ભાગ મળવાની શકી છે જે પ્રજાઓ એવી ને આગસુ હોય છે અને જેઓ ગુલામીમાં ડૂબેલી છે તે આ રીતે ફરી નવેસર ધડાય છે એ જ રીતે આજે ચીન અને હિંદ બંનેમાં નવા જીવનનો સંચાર થઈ રહ્યો છે.

તેમને બંનેને ભવિષ્યમાં મોટા ભાગ ભજવવો નિર્માયેલો છે. તેથી તેઓ એકબીજા પાસેથી શીખવા જેવી વાતો શીખે એ સારું છે. એટલે આજે આપણે ચીનના પ્રમુખ તાઈ ચી તાઓને આ પ્રાચીન ભૂમિમાં ફરી આવકાર આપીએ છીએ, અને આશા રાખીએ છીએ કે તેમના મુલાકાતનું સરસ ફળ આવશે, અને આપણી જે પ્રજા વચ્ચેનો રતેહનો સંગઘ વધારે ઘાડો ને પાકો થશે.

નવેમ્બર, ૧૯૪૦

કયો મળ્યાય. જે રાજ્યોને આ સવાલ સાથે સંબંધ છે તે સહુને આ નિષ્ક્રિયતા મળીર પરિણામ ભોગવવા વારો આવશે. કેમકે આ અનિશ્ચિત જનતામાં જે કંઈ પણ વસ્તુ નિશ્ચિત છે એમ કહી શકાય, તેા એટલું તેા નિશ્ચિત છે જ કે એસિયાના દેશો કોઈ પણ સામ્રાજ્યને કે કોઈ પણ શિરબેરીને રાજપ્રુથીથી તાબે થવાના નથી, ને તેની સામે જળવો હઠાવ્યા વિના રહેવાના નથી. એ હરોડોની પ્રજાઓના ચાલુ બળવો દરો; અને તેની પાછળ જે આવેશ ને ઝનૂન દરો તેને અણબોળ સુદા દેખાવી નહીં શકે. અને એ બળવામાંથી પેલી બીપણ વસ્તુ — ત્રીચું વિશ્વયુદ્ધ — ફાટી નીકળશે.

એક સૂચના એવી કરવામાં આવી છે કે સામ્રાજ્યવાદના સંકટને પહેંચી વળવા માટે એસિયાનાં રાષ્ટ્રોએ એક ચર્ચ પોતાનું જૂથ બંધવું જોઈએ એમ બન્યા વિના રહેવાનું જ નથી; અને આ રાષ્ટ્રો સ્વાભાવિક રીતે એવા જ લોડોની સામે નજર નાખશે જોએ એમને આઝાદી આપવાના પક્ષમાં દરો.

દિંદિમાં બાપણે મોટા બનાવોને કઠિ જિભા છીએ. આ બનાવોની શરૂઆત બ્રિટિશ સરકારને હાથે થાય એના કરતાં વધારે આપણી પ્રજાને હાથે થવાનો સંભવ છે. મધ્યાં સાડાત્રણ વરસમાં આ સરકારે રાષ્ટ્રીય દિલચાળને કચડી નાખવાનો પ્રયાસ કયો, તેમ કરવામાં અતિશય તાસ ને પશુતાનો પ્રયોગ પણ પૂરેપૂરો થયો પણ એ પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો છે; અને દિંદિ પ્રજા અગાઉ કદી નહોતી એટલી સમજ બની છે, ને આઝાદી મેળવવાનો તેનો નિર્ધાર અગાઉ હતો તેના કરતાં અનેકમણી વધ્યો છે. હું જ્યાં જ્યાં ગયો છું ત્યાં બધે મેં જોયું છે કે લોકોમાં બાકુગતા છે, અધીરાઈનો જવર છે, પરદેશ અમલની ધૂંસરી ફાપી દેવાની બીપણ ધમ્મ છે, અને મમે તે પરિણામ આવે તેની પરવા ક્યાં વિના તાબે ન થવાનો નિર્ધાર છે. દેશમાં જે વખતે આવું માનસ પ્રવર્તે છે તે વખતે જૂની રીતે કામ ચમાવવાનું કે વિલંબ અને દીલ કરવાનું બની શકે એમ

એશિયામાં સામ્રાજ્યવાદ હજી આ રીતે પોતાનું કામ ચલાવી રહ્યો છે એ ચીતરી ચડાવે એવી કૂરતા, પશુતા ને ત્રાસ વર્તાવવાની રીત છે, ને તેમા આઝાદી મેળવવાના પ્રયત્ના હકનો પૂરેપૂરો ફનકાર રહેતો છે. સિયામમાં સિટન પોતાની સામ્રાજ્યવાદી લાગવમ વધારવા માગે છે બ્રહ્મામાં તેનો જે આર્થિક અકુચ છે તેને તે મજબૂત બનાવવા ને ફેનાવવા માગે છે. બ્રહ્મણ અને સિંદોનનાં અને ત્યાં લગી ટકી રહેવાનો તેનો ઈરાદો છે. હિંદમાં તે કયા સાચા ફેરફારમાં ફેરો નિલંબ કરવા ને તેની આડે ફેરો ફેરો બિંધે નાખવા મથી રહ્યું છે, તે આપણે તાજા અનુભવ પરથી જાણીએ છીએ

આ સામ્રાજ્યવાદનો અસ્ત થવાના કેપીતાં ચિહ્નો છે એમ ન કહી શકાય છતાં એક વાત તો હકાકે હકાકે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતી જાય છે સિંગ ને લડાઈ લડી રહ્યું છે તેમાં તેને હાર મળી રહી છે; અને તેનું જે જૂનું સામ્રાજ્યવાદી જગ હતું તેના ઝરા સુધાર્થ રહ્યા છે તેના સ્વાધી બધી જામતમાં અમેરિકાના સ્વાધીથી બીતટા છે; છતાં સંજોગો તેને અમેરિકાની મદદ માગવાની ફરજ પાડી રહ્યા છે અને જામતમાં સર્વોપરી પદ પ્રાપ્ત કરવાની મોટી લડાઈમાં તેને અમેરિકા પછી બીજો આસને બેસી, બૌદ્ધ ભાગ ભજવવો પડે છે

અમેરિકા પણ એ મોટી લડાઈમાં પૂરા નિશ્ચયથી બેઠયું છે તેને માટે રાજકીય કાવાદાવા ને આર્થિક ગોઠવણોની જે તૈયારી જોઈએ તે કરવાનો તેનો નિર્ધાર છે વળી બીજા રાજ્યો પણ પોતાની દારમાં જોઈ રહે એમ તે આતુરતાથી ઇચ્છે છે. એટલે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કોઈ ને કોઈ રૂપમાં ચાલુ રહે એ તેને અચૂંત હોય એમ લાગે છે ગયા યોગા વખતથી જનો રહેના બનાવો પરથી એમ દેખાય છે જાણે અમેરિકા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને બાંધેધરી આપી રહ્યું છે, ને કદાચ બહુ બહુ તો તેમાં પોતાને અનુકૂળ આવે એવા લેણાક નાના નાના ફેરફારો કરાવવા મામતું દરે. આમ કાવામાં અમેરિકાએ બહુ મોટો નિશ્ચય

કયો મહાપુ. જે રાજ્યોને આ સવાય સાથે સમન્ધ છે તે સદ્ગુને આ નિર્ણયનાં ગભીર પરિણામ ભોમવવા વારો આવશે કેમકે આ અનિશ્ચિત જન્મતર્મા જે કદાં પણ વસ્તુ નિશ્ચિત છે એમ કહી શકાય, તો એટલું તો નિશ્ચિત છે જ કે એસિયાના દેશો કોઈ પણ સામ્રાજ્યને કે કોઈ પણ શિરઝેરીને રાજપ્રુશીથી તાણે ધરાના નથી, ને તેની સામે જળવો ઉઠાવ્યા વિના રહેવાના નથી એ કરોડોની પ્રજાઓનો આયુ જળવો હશે અને તેની પાછળ જે આવેશ ને ઝડપ હશે તેને અણુભોમ સુદાં દેખાવી નહીં શકે અને એ જળવામાંથી પેલી બીપણ વસ્તુ — ત્રીણ વિશ્વયુદ્ધ — ફાગી નીકળશે

એક સૂચના એવી ઢરવામાં આવી છે કે સામ્રાજ્યવાદના સકટને પહોંચી વળવા માટે એસિયાનાં રાષ્ટ્રોએ એક ઘર્ષ પોતાનું જૂથ બાંધવું જોઈએ એમ બન્યા વિના રહેવાનું જ નથી, અને આ રાષ્ટ્રો સ્વાભાવિક રીતે એવા જ કોઈની સામે નજર નાખશે જેઓ એમને આઝાદી આપવાના પક્ષમાં હશે

હિંદમાં આપણે મોટા બનાવોને કઠિ જોયા છીએ એ બનાવોની શરૂઆત બ્રિટિશ સરકારને હાથે થાય એનાં મરતાં વધારે આપણી પ્રજાને હાથે ધરાવો સંભવ છે અથા સાકાતજી વરસમાં આ સરકારે રાષ્ટ્રીય દિલસાબને કચડી નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો, તેમ કરવામાં અતિશય ત્રાસ ને પરશુતાનો પ્રયોગ પણ પૂરેપૂરો થયો પણ એ પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો છે, અને હિંદી પ્રજા અમાઠી કહી નહોતી એટલી સમજળ બની છે, ને આઝાદી મેળવવાનો તેના નિર્ધાર અમાઠી હતો તેના કરતાં અનેઝમણે વધ્યો છે હું ત્યાં બધે મેં જોયું છે કે લોકોમાં વ્યાકુળતા છે, અધીરાઈનો જ્વર છે, પરદેશ અમળની ધૂસરી દેખાવી દેવાની બીપણ ધમ્મ છે, અને અમે તે પરિણામ આવે તેની પરવા કર્યા વિના તાણે ન ધરાવો નિર્ધાર છે દેશમાં જે વખતે આવું માનસ પ્રવર્તે છે તે વખતે જૂની રીતે કામ ચલાવવાનું કે વિવતન અને દીલ કરવાનું બની શકે એમ

નથી, જો થોડા જ વખતમાં ફેરફાર — મલાબારી તળિયા સુધી ધરમૂળને ફેરફાર — નહીં થાય, તો તેને બહુ ભારે કટોરડીનો પ્રસંગ આવી પડશે એમાં શંકા નથી.

હિંદી રાજસ્થાનોના લોકોએ બાકીના હિંદની હારોહાર રહીને આજેકૂચ કરી છે. ૧૯૪૨માં ને ત્યારપછી તેમણે સરસ મામ બજાવ્યો છે; અને તેમનામાં અમાઉ કદી નહોતી એવી જાગૃતિ આજે જોવામાં આવે છે. આપણી આ પરિવહ હૃદયુર જેવા પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક નગરમાં મળો છે, એ જ બતાવે છે કે રાજસ્થાનો પ્રાચીન દિલ્લાલ કેટલી આમળ વધી છે.

રાજસ્થાનોની પ્રજા આમળ વધી છે ખરી, પણ તેમનાં આપણું રાજ્યતન્ત્રો તો જ્યાં હતાં ત્યાંનાં ત્યાં જ બિંધા છે; અથવા તેમનામાં ફેરફાર થયે હશે તો તે એટલે જાણે છે કે નથી આજે જોઈ શકાતો નથી. હિંદનાં રાજ્યો એક જૂના, ને નામશેષ થઈ ગયેલા, યુગના અવશેષો છે. તેઓ સર્વોચ્ચ શ્રદ્ધિ સત્તાને અધીન છે, એ સત્તાએ જ તેમાંથી ધણાંને પેલા ૧૫૦ છે, અને તેમનામાં કયા ફેરફાર થતા ધરાદાપૂર્વક રાક્યા છે; એમાં હેતુ એ છે કે હિંદમાં પોતાની સર્વોચ્ચ સત્તા કાયમ રાખવા માટે આ રાજ્યોને સાધનરૂપે વાપરી લેવા. ૧૮૬૦ માં, તે વેળાના વાઇસરોય લોર્ડ કેનિંગે લખેલું: “સર જોન આલકમે લાંબા વખત પર કહેલું કે આપણે જો આખા હિંદને ખાલસા કરીને તેના જિલ્લા (એટલે કે શ્રદ્ધિ હિંદના જિલ્લા) બનાવી દઈશું, તો આપણું સામ્રાજ્ય પચાસ વરસ પણ નહીં ટકે. પણ આપણે જો રાજકીય સત્તા પિનાનાં, પણ મંદવતી સત્તાની ઠગા અનુસાર ચાલે એવી, કેટલાંક દેશી રાજ્યોને કાયમ રાખી રાખીશું, તો જ્યાં સુધી દરિયા પર આપણી સર્વોચ્ચ સત્તા કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી આપણે હિંદમાં ટકી રહીશું. આ મત ધણે અંશે સાચો છે એ વિષે મને શંકા નથી; અને તાજેતરમાં બનેલા બનાવોને લીધે આપણે એના તરફ પહેલાંના કરતાં વધારે લક્ષ

આપુ ધટે છે”

એ તેખકે દેશી રાજ્યોને ‘હિંદમાં બ્રિટનની પાયમી ક્તાર’ એ નામ આપ્યું છે મયા દોહસો વરસનો ઇતિહાસ એ નામને સાર્થક દરાવે છે દેશી રાજ્યોના એક પ્રતિનિધિ ને વખા. રણજીત વિલિયમ્સે ૧૯૩૦માં લખેલું “આ ખડિયા રાજ્યો આખા હિંદમાં ખાલસા મુલમની સાથે અટકી રીને ગૂંથાઈ ગયાં છે તેમની દરની એક મોગી સનામતીરૂપ છે જે મુતમ્ને વિષે કળિયો ચવાનો સભવ છે તેમાં જાણે મિત્રરાજ્યોના કિનારોની મોગી જળ પાયરી હોય એના જેવી આ વાત છે અગ્રેજો સામે કેઈ મોરો બગવો જાગે તો, આ બગવાન અને વક્ષદાર દેશી રાજ્યોની જળને લીધે, તેને હિંદમાં ફેલાનાનું મુશ્કેલ થઈ પડે”

આપણે ધણીવાર આ દેશી રાજ્યોના રાજ્યોની ગીમ કરીએ છીએ ને તેમને હોય હમને છીએ ધણા દાખલામાં તેઓ નિન્તાને પાત્ર હોય છે પણ આપણે એમ્હું યાદ રાખવું ધો છે કે તેઓ તો કેવળ ચક્રવર્તી સત્તાના પડછાયારૂપ છે, અને દેશી રાજ્યોની પછાત દશા તો તે સત્તાને જ આભારી છે જેણે જાણીબૂજીને તેમને આજની દશામાં રાખ્યાં છે ને તેમની પ્રમતિ અટકાવી છે એ તો જાણીવું છે કે આમજ વધેના કે રવત ન વિચારવાળા રાજ્યો તરફ હિંદુસ્તાન સરકારનું ‘પોલીટીકલ’ ખાતું મીઠી નજરે જોવું નથી તેમાના ધણાને માથે એ ‘પોલીટીકલ’ ખાનાએ નોમેના દીવાને ઠોકી બેસાડેલા છે એટલે, દેશી રાજ્યો જોડે કામ લેવામાં આપણે એક જુદા વેસવાળા બ્રિટિશ સરકાર જોડે કામ લઈએ છીએ એ સરકાર હિંદમાંથી જાય કે તરત જ આ સવાનનું રૂપ પૂરેપૂરું બદલાઈ જશે સર બેંક ડી ઓટમોરેન્સી નામના એક અગ્રેજ લેખકે ‘ધી ઇડિપન રોટ્સ એ ડ ઇડિવન ફેડરેશન’ (હિંદના દેશી રાજ્યો અને હિંદનું સમૂદાય) એ નામનું પુસ્તક છેક ૧૯૪૨ માં લખ્યું છે, તેમાં આ વાત પર બાર દીધો છે તે કહે છે “હિંદમાં



દેશી રાજ્યોની સંખ્યા હજુ એટલી મોટી છે કે તે એક એવા ઠાપડા બોલે કરે છે જેની બીપશ્વતા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે, ને જેનો ક્રમાં ઉદ્ભવ અત્યારે જડતો નથી... બ્રિટન એ હિંદમાં ચક્રવર્તીપદ પરથી બેતરી જાય, તો આ રાજ્યો અચૂક અત્રોપ થઈ જાય ને બાકીનાં મુલક જેડે જળી જાય.” એક વાત બહુવા જેવી છે કે હૈદરાબાદના નિઝામ, જે હવે સર્વ રીતે સ્વતંત્ર હોવાનો દાવો કરે છે, તેમણે વરસેક પહેલાં ફરમાન જેવો એક ખરીતો પ્રગટ કરેલો, તેમાં આ જ સામયોગ્યોનો પડખો પાડ્યો હતો.

હી મેંટમેરેન્સી કહે છે કે આ સવાલનો કશો ઉકેલ જડતો નથી; અને છતાં તેણે પોતે જે દેખીતો ઉકેલ છે તે સૂચવ્યો છે—તે એ કે હિંદમાંથી બ્રિટિશ સત્તાને રખસદ આપવી. આ સુખદ ઘટના અપારે ખનશે ત્યારે આપણાં ધણા સવાલોનો—જેમાં મોખી સવાલ પણ આવી જાય છે—ઉકેલ આવી જશે.

ન્યાં આવી રિશતિ છે ત્યાં તકનામાંના હક અથવા જેને ‘સ્વતંત્રતા’ કહેનામાં આવે છે તેની વાત દેશી રાજ્યોને વિષે કરવી અરથાને છે ને કાંસી ઉપજાવે એવી છે. બેચક સોથી પણ વધારે વરસ ઉપર થયેલાં આ તકનામાંનું જોડું લેવાનો વિચાર ઠાઈ પણ જવાબદાર માણસથી કરી શકાય જ નહીં વળી એ પણ માફ રાખવાનું છે કે કુલ ૧૦૦ જેટલાં રાજ્યોમાંથી માત્ર ચાળીસેક રાજ્યોને જ અંગ્રેજી સત્તા જેડે એવાં તકનામાં થયેલાં છે. બીજાં રાજ્યોનો બ્રિટિશ ચક્રવર્તી સત્તા સાથેનો સંબંધ તો ‘બોલી’ ‘સનદો’, ‘છટછાટ’, ‘રાજકીય પ્રથા’ અને ‘ચાલતા આવેલા રિવાજ’ને આધારે જ ચાલે છે. રાજ્યોનાં કદ, મહત્ત્વ ને સંબંધનકપતિમાં ધણા જ મોટા તફાવતો છે, તેમાંનાં ધણા મોટા ભાગનાં તો રાજ્યો જ નથી, પણ જગીરો છે, ને તેના રાજ્ય-કર્તાઓને કંઈક વિશેષ અધિકારો મળેલાં છે એટલું જ. ૧૯૩૫ ના

રાજ્યના ધારણના કાયદામાં ૧૪૩ નાં જ નામ દેશી રાજ્યોની યાદીમાં આપ્યાં છે. એમાંથી પણ માત્ર પર ને જ સમૂદત્ર માટે કલ્પેથી ધારાસભામાં નોખું પ્રતિનિધિત્વ આપેલું છે; ને બાકીના ૯૧ તું તો એ બાજતમાં એક નોખું જૂમણુ જ મનાયું છે.

આમ, જાણે આ બધાં કડવાતાં 'રાજ્યો'ના સવાયો એક સરખા હોય એવી રીતે, એમને એક જ જૂથમાં મૂકવા એ હસવા જેવી વાત છે. એ વિષયમાં પહલું પગલું તો એ બરવાતું છે કે જે રાજ્યો નોખાં રહીને પણ પોતાનો કારભાર સચોટ રીતે ચલાવી શકે તેને, પોતાનો કારભાર અલગ રહીને ન ચલાવી શકે એવાં રાજ્યોથી નોખાં પાડવાં જોઈએ. ઠાણ પણ રાજ્યમાં આવી શક્તિ છે કે નહીં તેની કસોટી કેવી રીતે કરાય? ૧૯૨૯ માં હુધિયાનામાં મળેલી રાજ્યશાન પ્રજા પરિષદે સૂચવેલું કે આ પરીક્ષા તે તે રાજ્યની વસ્તી ને આમદાની જોઈને કરી શકાય એ કસોટી સહેજે લાઠી પાડી શકાય એવી હતી આ કસોટીને હજી વધારે દગરી બનાવવી એ કદાચ વધારે સારું પડશે. પણ ખરી કસોટી તો આ છે : ઠાણ પણ રાજ્ય આજે જે રીતે ચલાવેલું છે તે રિયલિટીમાં તે સામાજિક તેમજ આર્થિક ક્ષેત્રમાં પ્રગળે આધુનિક દમની સુખ-સમવડો પૂરી પાડી શકે એમ છે ખરું? એવી ગુજેશ તેનામાં ન હોય, તો તેને ઠાણ મોટા ઘટકમાં સમાવી દેવું જ જોઈએ તે જો આ દબની સુખસમવડો પ્રગળે આપી શકે એમ હોય, તો હિંદી સમૂદત્રમાં તે એક નોખો ને સ્વતંત્ર ઘટક ગણાશે. સંભવ છે કે, ઠાણ પણ મળુનરીએ તપાસી જોનાં, આવાં રાજ્યોની મંખ્યા વીસઘો વધારે નહીં થાય.

આ સવાયનો ઉકેલ આજુબાને રસો એ કે કે પ્રગળાં કલ્યાણ અને પ્રગતિનો વિચાર સૌથી પહેલો કરવો. બીજી બધી આપ્નો જોણુ છે; ને પ્રગળા દિતનો વિચાર ઘણા પછી જ મીઠા માગનો તરફ નજર નામી શકાય. આને ઓ રાજકીય હરાજ,

લોકશાસનવાળું રાજ્યતંત્ર, પ્રજાજનોની મૂળભૂત સ્વતંત્રતા ને હોની રક્ષા વિષે બાહેધરી, અને સ્વતંત્ર સત્તાવાળો ન્યાયાધીશતંત્ર, એ બધા સત્તાઓ પણ ઊભા થાય છે. પ્રજાની આર્થિક સ્વતંત્રતા, અને વ્યક્તિના વિકાસ પર ગતવાડી કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારના બંધન હોય તેનું નિવારણ; એ પ્રશ્નો પણ આને અને એટલા જ પ્રમાણમાં ઊભા થાય છે. રાજપુતાનાનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં હજુ એવા શરમ-બરેલા રિવાજ દેખા રહ્યા છે જેને કોઈ પણ આધુનિક રાજ્યે સંખી સેવા ન જોઈએ. ત્યાં જે 'દરોગા પદ્ધતિ' ચાલે છે તે એક જાતની શુનામી છે, તે તેમાં પુરોગા કરતાં જીએને વધારે દુઃખ વેઠવું પડે છે. ખેતાર એટલ કે વેઠ પણ ચાલે છે રાજના બાધાનોની જે જામીરી પદ્ધતિ ચાલે છે તેમાં જામીરદારને ન્યાય કરવાની, મહેસૂલ હથરાવવાની પોલીસને લગતી, ને બીજી સત્તાઓ એવી અપાયેલી છે કે એને હીંપે આ જામીરો બીજા પ્રદેશ કરતાં વધારે જોડકામીવાળા ને પછાત રહી ગઈ છે. તે હિપસંત વળી પછાત વર્ગો ને આદિ-વાસીઓ છે, તેમને કાપડા ને રિવાજ બનેને જોરે દમાવી રાખામાં આવે છે, ને તેમને પોતાનો વિકાસ સાવવાની જરૂર પણ છૂટ કે સમવડ મળતી નથી

આખી પ્રજા દારિદ્ર્ય ને અધિમતિના જે હળણમાં આટલા લાંબા કાળથી પડી રહી છે તેમથી તેણે જે જોડવું હોય, તે આ બધા હાનિકારક અવસ્થો નાખૂંદ થતા જ જોઈ શે, એ દેખીતું છે. કેમકે આપણે જે બાવિની કલ્પના કરીએ છીએ તેમાં દરેક નાગરિક—પુરુષ તેમજ સ્ત્રી—ને માટે સમાન હોના ને એકસરખી તકોની જોડવણ થવી જોઈશે; કાવદાના ને સમાજના શુભમ અને અન્યાય દૂર થવા જોઈશે

રાજ્યોનું શું ? વ્યક્તિ તરીકે તેમના મુજબ કે હોય મને તે હોય, પણ આપણે ખરેખર તો એ તંત્રની સાથે કામ લેવાનું છે.

એ તન્ત્રને માટે બ્રિટિશ સરકાર જવાબદાર હતી અને છે. રાજ્યો સાથે આપણે મિત્રાચારીયી કામ લેવું જોઈએ. આપણી આમળ ને મોટા મોટા કામો કરવાના પડેલા છે તેમાં સાથ આપવા આપણે તેમને નોતરવા જોઈએ. તેમણે એટલું સમજવું જોઈએ કે આ કામો હાથમાં લીધે જ છૂટકો છે; મોટા મોટા ફેરફારો થયા વિના રહેવાના નથી; અને તેઓ પરદેશી સત્તાના રક્ષણ પર જાઓ વખત આધાર રાખી રાખવાના નથી. એવો આધાર રાખવામાં તેમની શોખા કે દેશદામ ઠોઈ કાળે નડોતી; પણ આજે તો એવો આધાર રાખવાની જરૂર પણ નથી, ને રાજ્યોએ સ્વાર્થનો વિચાર કરીને પણ ખીજ દિશામાં નજર નાખવી જોઈએ એ દિશા તે પ્રજા તરફની છે દિંદમાં બાવિ કેવા પ્રકારનું ધડારો એ ઠોઈ માણસ કહી શકે એમ નથી; કેમકે દુનિયા અપાટાબેર બદલાય છે, ને આપણે તેની દારોદાર ચાલવું રહ્યું છે. એટલે રાજ્યોનું બવિધ્યમાં શું થશે એ ઠોઈ માણસથી કહી શકાય એમ નથી. આપણામાંથી જેઓ બદલાતી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થકને રહેશે ને તે પ્રમાણે બદલાતા જશે તેમને જ એ બાવિમાં સ્થાન મળી શકે એમ છે. હવે તો આ તેમજ ખીજ સ્વાસ્થોનો નિર્ણય દિંદની પ્રજાએ જ કરવાનો રહેશે. પણ બવિધ્યમાં થોડા જ વખતમાં આવણને ધકનાઓને ધારી દિશાએ વાગવાની તક મળે એ મંમવિત છે એમ અને, તો આપણે મંકમણનો કાળ અપાટાબેર વહી જાય છતાં તે સર્વ પછોને મુંવાળો નીવડે એવી તમ-વીજ જનતે પ્રયત્ન કરવી જોઈએ.

દું પાછળ કહી ગયો કે દેશી રાજ્યોમાંથી ધજાખર્ચાં આવિંક વિવધમાં પોતાના પગ પર લીધાં રહી શકે એમ નથી તેમને પડોચના પ્રદેશમાં મેગવી દીધા વિના છૂટકો જ નથી. આ મેગવણી અથવા જોડાણ આવસા મુલકના પ્રાન્તો જોડે થાય, પશ્ચિમ દિંદમાં થોડા જ વખત પર જન્યું છે તેમ ખીજ દેશી રાજ્યો જોડે ન થાય, એ મને અત્યર્થ લાગે છે. અનેક નાનાં ગાળ્યોને જોડીને મોટું

ગાંધી લીધું કરવું એ પણ ઇચ્છવાએમ નથી. એવા રાજ્યમાં તો ઇતિહાસ કે પૂર્વપરંપરા કે એકતા એમાંનું કશું નહીં હોય; માત્ર કેટલાક પછાત પ્રદેશોને સાવ કૃત્રિમ રીતે જોડેલા દશે; ને તેમને એકસૂત્રે ભેડનારું કશું તરત મોજૂદ નહીં હોય. એટલે એ પ્રદેશોનું જોશણ ખાલસા સુલકના પ્રાન્તો સાથે થવું જોઈએ. એવાં નાનાં રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓને કંઈક પેનશન આપી શકાય; અને તે દ્વિપરંત, તેમનામાં જે લાપકાત હોય તો, બીજી રીતે પ્રજાની સેવા કરવાનું ઉત્તેજન પણ તેમને આપી શકાય.

બીજાં જે પંદરથી વીસ રાજ્યો રહ્યાં, ને જેમને સમૂદતન્ત્રમાં નોખી બેઠેલાં મળશે, ત્યાં રાજ્યોમાં લોકશાસનવાળા રાજ્યતન્ત્રમાં, બંધારણની મર્યાદામાં રહીને, રાજ્ય કરમે આમાના કેટલાક રાજ્ય-મદારાજ્યો પ્રાચીન કુળોના વંશજો છે; ને જે કુળોની પાછળ જૂનો ઇતિહાસ અને પ્રજાસિકા પડેલાં જ. જૂના વજતના રાજપૂતોએ જે પરાક્રમે કંઢેલાં, અથવા ના મેવાડના સૂરવંશીઓએ હિંદના ઇતિહાસમાં જે ઝીવબરો બાગ બગાળ્યા છે તે કાવુ બૂઢી શકે?

પણ લોકશાસન અથવા ડેમોક્રસી કાઈ પણ પ્રકારની જર્વાગીરી અથવા આપખુદ સત્તાને સાંપી શકે એમ નથી; એ એ વસ્તુને એકબીજા સાથે મેળ ખાય એવો છે જ નહીં જાણે તો, કદાચ એ જ અપવાદ બાદ કરતાં, સર્વ રાજ્યોમાં આપખુદ સત્તા માટે છે; ક્યાંક ક્યાંક કેટલાક સુધારા થયા છે, પણ એથી દેશો દરેક પડખો નથી. હૈદરાબાદ ને હિંદનાં રાજ્યોમાં અગ્રસર છે — એટલા કદમાં પહેલું નથી, પણ પ્રજાને નાગરિક તરીકેની તમજ સોંપાસનને શોભે એવી સર્વ પ્રકરની સ્વતન્ત્રતા ન આપવામાં પણ પડતું નમર છે. તે રાજ્યમાં તો આ આપખુદ સત્તાના સમયન માટે એક દાર્શનિક સિદ્ધાન્ત પણ લડી કાઢવામાં આવ્યો છે. હૈદરાબાદમાં જે સુધારાની દરખાસ્તો કરવામાં આવી છે તેમાં કહ્યું છે. “ રાજ્ય એ એવો જ અવશ્ય રીતે પ્રજાના પ્રતિનિધિ છે; અને

તેથી ઠાઠ કામચલાઉ ચૂટેલા પ્રતિનિધિઓ કરતાં એમનો પ્રગ્ન સાથેનો સંબંધ વધારે સ્વાભાવિક અને ચિરસ્થાયી છે. તેઓ રાજ્યના સૌથી મોટા ઉપરી, અને પ્રગ્નના આધિપત્યનું મૂર્તિમંત રૂપ છે. એટલે આવી રાજ્યવ્યવસ્થામાં રાજ્યના એ સર્વોપરી અધિકારી ઠાઠ પણ કાયદાને મંજૂર કે નામંજૂર કરવાની સત્તા ધરાવે છે; એટલું જ નહીં પણ પોતાના કારોબારી અધિકારીઓને નીમવાનો કે રજા આપવાનો ખાસ અધિકાર ધરાવે છે; અને આમ કરી તેઓ પોતાની પ્રગ્નની વધતી જતી જરૂરિયાતોને સંતોષે છે.”

આથી સાવ ઊંચું તે ઔધના નાનકડા રાજ્યનું, થોડાં જ વરસ પર ધંડાયેલું, બંધારણ છે. (ઉપર જે અપવાદનો ઉલ્લેખ કયો છે તે ઔધનો જ છે.) એમાં કહેલું છે કે રાજ્ય એ “પ્રગ્નના પ્રથમ સેવક ને તેના અંતરાત્માને પ્રમટ રૂપ આપનાર હશે.” ત્યાં ચૂંટાયેલી ધારાસભાને રાજ્યની સર્વોપરી સત્તા આપવામાં આવી છે; અને રાજ્યને માત્ર અમુક કામનો અમલ થનો મોકૂફ રખાવાની જ સત્તા છે. તેમના ખાનગી ખર્ચની પણ મનાઈ કરવાની સત્તા ધારાસભાને છે. આ નાના રાજ્યે તેના લોકશાસનને ધણે અંશે શોભાવ્યું છે; અને તેણે પ્રગ્નને ન્યાય આપવા માટે પણ સાદું, સરસું, ને અડપથી કામ કરનારું તંત્ર ઊભું કર્યું છે.

થોડા વખત પર રિવાના મદારાગજો પોતાની પ્રગ્નને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપ્યાની જાહેરાત કરી છે. એ જાહેરાત વિશિષ્ટ સંજોગોમાં થઈ હતી, કેમકે તેમની પામેથી તેમની સામાન્ય સત્તા હિંદુસ્તાન સરકારના ‘પોલીટીકલ’ ખાતાએ લઈ લીધી હતી. છતાં આપણે એ જાહેરાતને વધાવી લેવી જોઈએ, અને પોલીટીકલ ખાતાએ તેનો અમલ કરવો જોઈએ. એમાં કંઈ પણ અંતરાય આવશે કે વિલંબ થશે, તો તે પરથી એવો જ ખ્યાલ બંધાશે કે દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર રચવાય એ હિંદુસ્તાન સરકારને રચતી વાત નથી.

મોટાં દેશી રાજ્યોમાં જો ગભ્યનો વહીવટ ચલાવનારું સુધરેલું ને લોકશાસનવાળું તન્ત્ર હોય, તો તે રાજ્યો દિંદના સમૃદ્ધતન્ત્રમાં સ્વતન્ત્ર પટ્ટો તરીકે મદદત્વનો ને વિચિત્ર પ્રકારનો ભાગ ભજવી શકે એમ છે. કલા ને સંસ્કારી, તથા હૃદયસ્થિમતી, જે જૂની પ્રજાલિલાઓ દુર્ભાગ્યે આજે દિંદના અતિઘય વિરલ યાત્ર પડી છે, તે ઘણી જગ્યાએ આ રાજ્યોએ સાચી રાખી છે.

દિંદના રાજ્યનિધારણમાં થોડા વખતમાં ફેરફારો થવાના સંભવની, નિધારણ ધડનારી સમાની, અને લારખણો દિંદ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે તદનામું થવાની, ઘણી વાત આજે ચાલી રહી છે, અત્યારે દિંદ અને ઇંગ્લંડમાં જે કંઈ જાની રહ્યું છે તે પરથી જોવી તો આશા બધાતી નથી કે થોડા વખતમાં કંઈ અમલના પમલા બરાવાનાં છે સંભવ છે કે હજી વિલંબ કરવાના ખીજ પ્રયત્નો થશે, અથવા તો સ્વીકારી ન શકાય એવી કંઈક રૂખાસ્તો રજૂ કરવામાં આવશે. બ્રિટિશ સરકારે જૂતકાળમાં સર્વ પ્રકારના વિશ્વસક ને મામલા પાડનારા—જુદી જુદી કામોનાં તેમજ દેશી રિયાસતોનાં—બળોને તેમજ સામાજિક માબતોમાં પ્રગતિની આડે આવનારા સમૂહોને પણ, ઉત્તેજન આપ્યું છે. તેણે પોતાની નીતિ બદલી હોય એવાં કથાં મિથૂનો હજી તો દેખાતાં નથી; અને સંભવ છે કે થોડા જ વખતમાં આપણે આથે ઉપાધિ આવી પડવી નિહાયેલી હોય. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે દેશની પરિસ્થિતિ નામેા વખત સ્થગિત રહી શકે એમ નથી. કંઈક મોટો ફેરફાર થયે જ છૂટકો છે, અને આગામી દિંદનું બધારણ હેતરે પ્રગતના ચૂરેલા પ્રતિનિધિઓને હાથે ધડાયા વિના રહેવાનું નથી એ બધારણ મમદતન્ત્રને ધોરણે રચાયેલા, લોકશાસનના તત્ત્વ પર ચાલનારા, રાજ્યને માટે જ હશે; ને તે સમૃદ્ધતન્ત્રમાં જોડાયેલા પટ્ટોને પોતાનો કારભાર ચલાવવા નાં બધી સ્વતન્ત્રતા આપવી પડશે રાષ્ટ્રીય મદ્રાસમાં તે જાહેર કર્યું છે કે આવું સમૃદ્ધતન્ત્ર તેના જુદા જુદા ભાગો સ્વેચ્છાએ જોડાવાથી

એવી સલાહ આપવાની છે કે તેઓ પોતાની સત્તા માપરીને રાજ્યો પાસે એક કામ તો અચૂક કરાવે, એટલે કે બધારણના જે સુધારાથી થોડા જ વખતમાં પ્રજાને જવાબદાર ગણતરના મળવાનું છે તે સુધારામાં રાજ્યો સામેલ થાય. કેમકે પણ સમૂદયતંત્રમાં પ્રાન્તોની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને જો જવાબદાર રાજ્યોના નીમેલા માથામાં ની જોડાઈને એકતાની દરજ્જા પાડવામાં આવે, તો એ સમૂદયતંત્ર ક્રિયાને દિલકારક નીવડે એમ માની શકાય જ નહીં પ્રજાના હાથમાં સત્તા સોંપી દેવાની બાબતમાં રાજ્યો તાજાને (એટલે કે બાદશાહને) પમલે ચાલવા બધાયેલા છે, એવા જે થી મધીનો દાવો છે તેની સામે ખરેખર કશો જવાબ જ નથી "

હીયના હેતુના વાક્યમાં, થોડા વખત પર દેટલાક રાજ્યોએ રજૂ કરેલા દાવાનો ઉદ્દેશ છે એ રાજ્યો કહે છે કે અમે તો કેમકે રીતે બાકીના દિલ્લી નાખા છીએ, અને અમારે ઇંગ્લંડના તાજ સાથે સીધો સબંધ છે આ દાવાની પાછળ નથી વસ્તુસ્થિતિનો કે નથી ઇતિહાસનો પાયો, અને બવિષ્યની કેમકે ગોઠવણમાં તો તેમાં એથીયે ઓછું વજૂદ રહેશે પણ આ દાવો રજૂ થાય એમાં બ્રિટિશ સરકારને લાભ હશે, કેમકે એને કારણે તેને તો દેશી રાજાને બાકીના દિલ્લી વચ્ચે અંતરાય ખડો કરવાનું બહાનું મળી મળે, અને વાઈસરોયને દેશી રાજાઓ સાથેના સબંધમાં 'તાજના પ્રતિનિધિ' નું ઉપનામ અપાઈ

રાજસ્થાની રાજા પરિષદની સમાધી સમિતિએ તો હમેશાં સાફસાફ કહ્યું છે કે લોકપ્રતિનિધિ સભામાં દેશી રાજાઓના પ્રતિનિધિ પ્રજાના ચૂટેલા જ હોવા જોઈએ થોડા જ વખત પર જય પુરમાં જે જાહેર કરેલું "રાજ્યબધારણ ધડનાર કેમકે પણ સભામાં દેશી રાજાઓ તરફથી જે સંજોગ આવે તે પ્રજાએ બહોળા મતાધિકારને ધારણે ચૂટેલા હોવા જોઈએ, અને એ મતાધિકાર તે ઓછામાં ઓછા પ્રાન્તોની ધારાસભાઓ માટે અત્યારે ચાલે છે એટલે તો



હોવો જ જોઈએ. આવા પ્રતિનિધિએ પ્રજાની હિચકાને રજૂ કરશે, અને પ્રાન્તોમાંથી આવેલા સભ્યોના જોવો જ દરજ્જે ને તેમના જેવું જ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવશે. લોકપ્રતિનિધિ સભામાં બીજી કાઈ રીતે સભ્યોની નિમણૂક થશે, તે દેશી રાજ્યોમાંથી આવેલા સભ્યો દ્વારા દરજ્જાના મણાશે; અને લોકશાસનની દબે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ ને આપણે સત્તાએ નીમેલા માણસો એ બેનો જે શંકુમેળા થશે એમાં લોકશાસનની કાયદેસરની હાંસીપાત્ર નહીં થશે, અને સંઘનું કે એમાંથી મજામઠિ પણ બીજી થશે. તેથી દેશી રાજ્યોને પૂરેપૂરી લોકશાસનની દબે પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો દહ મળે એ જરૂરનું છે. "

પણ એ પણ ચાહ રાખવાનું છે કે અત્યારે મળ્યાંજાઈયાં રાજ્યોમાં જે ધારાસભાઓ છે તેમને કશી ખરી સત્તા નથી, એટલું જ નહીં પણ તેમની રચના એવી રીતે થયેલી છે કે તેમાં રાજ્ય તરફથી નીમેલા સભ્યોનું જ પ્રમાણ મળ્યું હોય છે.

દેશનું રાજ્યજંધારણુ થકા માટે રચાયેલી લોકપ્રતિનિધિ સભામાં લોકશાસનની દબે યોગ્ય રીતે પ્રતિનિધિઓ મોકલાય એના અર્થે ગઠિત રીતે એવો ખચૂસ થાય છે કે દેશના આંતરિક કારો-ખારમાં પણ લોકશાસન હાથલ થવું જોઈએ. નહીં તેા પ્રજાના આ પ્રતિનિધિઓ અને રાજ્યની સરકાર બેની વચ્ચે લપંથુ થવાનું. ચૂંટાયેલી ધારાસભાઓ, તથા જવાબદાર રાજ્યતંત્ર, નામરિહોના મૂળજૂન દહો, ને ન્યાયાધીશ વર્ગની સ્વતંત્રતા, એ બાબતોમાં જે રાજ્ય બાકીના હિંદની કારમાં ન બીજું રહી શકે તેનો સમુદતંત્રમાં મેળ નહીં ખાય. સમુદતંત્રના સભ્ય જનરુ એ એક વિશેષ અધિકારની વાત મણાશે; અને આવા રાજ્યને સમુદતંત્રમાં હાથલ કરવું કે નહીં એનો નિર્ણય કરવાની સત્તા હિંદની પ્રજાના હાથમાં રહેશે.

દેશી રાજ્યો આઝાદ હિંદનાં અવિભાજ્ય અંગ હોવાં જોઈએ, ને તેમાં પૂરેપૂરું જવાબદાર રાજ્યતંત્ર હોવું જોઈએ, એ માગણી

ઉપર જ આપણી આખી ઇમારત રચાયેલી છે એવા આઝાદ હિંદમાં, સમૂદતન્ત્રમાં સામેલ થનારા જુદા જુદા ધર્મોમાં કઈ ને કઈ ફરક તો હોય પણ તેમની પાછળ સ્વતન્ત્ર સંસ્થાઓ અને સામાજિક ને આર્થિક કલ્યાણનાં અમુક ધોરણરૂપી ટુકડાં સમાનતાના અંશો પણ હોવા જ જોઈએ.

આપણા ભાવિનો આધાર આખરે તો આપણી પ્રજાના બળ, સંમતિ ને એકત્ય પર રહેનો છે એ જુલો વધારવામાં મદદ કરવી એ આ પરિવર્તનો તથા તેની પાછળ રહેના તન્ત્રનો ઉદ્દેશ છે આપણે જૂતકાળમાં સારું કામ કર્યું છે, પણ તેનો વિસ્તાર મર્યાદિત હતો. આપણે જાનવરસત અંતરાયોનો સામનો કરવો પડ્યો છે, ને તેને લીધે આપણે ઘણી જગ્યાએ આપણા લોકો પાસે પહોંચી શક્યા નથી એ અંતરાયો ધીરે ધીરે અનોખ થાય છે, અને આપણુ સમુક્ત બળ વધી રહ્યું છે આપણે એક વાત હમેશા યાદ રાખવાની છે આપણું કામ ને આપણી સંસ્થા સહુને માટે—જેઓ સમાજની સીડીને છેડે છેદતે પમથિયે હોઈ જેમને મદદ ને ઉત્તેજનની જરૂર સૌથી વધારે છે તેમને માટે તો વિશેષે કરીને—હોવા જોઈએ આપણાથી ઠોડાં એક જ સમૂહ કે ઠોમને માટે કામ કરી શકાય નહીં તેમજ જે ઠોમીવાદે હિંદને આગ્રહ બધું વુઠસાન કર્યું છે તેની અસર આપણા કામ પર પડવા દેવાય નહીં. આઝાદ હિંદ ફ્રાન્સે એકતાનો જે પાઠ આપણી સરસ રીતે બતાવી આપ્યો છે તે આપણે આ તેમજ બીજી ટેલકીક બાબતોમાં શીખવો જોઈએ.

વધારે અસરકારક રીતે ને વધારે મોટા પાયા પર કામ ચલાવવા માટે આપણા જવારજુઆ ધણા ફેરફારો અને કપી છે, તે આ પરિવર્ત આગળ મજબૂરી માટે માટે રમૂ થશે આ ફેરફારોને લીધે આપણી સંસ્થા દેશી રાજ્યોની પ્રજાનું તેમજ જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં કામ કરતાં અનેક પ્રજામંડળોનું, વધારે પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિ બનશે પણ આપણે વાદ રાખવાનું છે કે અત્યારે પણ ઈશ્વર

રાજ્યો એવાં પાછત ને પીછેદઠ કરનારાં છે કે તેઓ પ્રજાકીય સંસ્થાઓને કામ કરતાં અટકાવે છે. એમાંનું એક તે દેશરાગાદ છે. ત્યાં ધણું વરસથી રોટ દોંઝેસ પર પ્રતિબંધ મૂકેલો છે. આપણા લોકોને ત્યાં આ પ્રાયમિક હકો ન અપાતા હોય, ત્યાં મોટા ફેરફારોનો વિચાર કરવો એ જરા દાંસીયાત છે. વળી ધણું રાજ્યોમાં જીલ્લમ અને દમન ચાલતાં હોવાનાં ગયાનો આપણી પાસે સતત આભ્યાં જ કરે છે. આ ખાતતમાં થોડા વખત પર બિઝનેસે બારે અપકીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. દેશી રિવાસતોની જગ્યામાં રિયલિટી વધારે ખરાબ છે, અને રાજકીય ફેરીઓની દશા બેદનનક છે. આપણી લડતમાં જે ધણું શહીદો થઈ ગયા છે તેમાંથી ખાસ કરીને એકના —ટેહરી રાજ્યના શ્રી. ધુમનના—નામનો હું ઉલ્લેખ કરવા છાહું છું. રાજસ્થાનોની પ્રજાની આઝાદી માટે કામ કરનાર આ શ્રુત ને ધમશવાળા જીવાન આપણને ધણાને યાદ દશે તેમની જોડે જોશમાં રાજ્યતા અધિકારીઓએ જે વર્તન કર્યું તેને બીધે તેમનું મોત નીપજ્યું એમ કહીએ તો ચાહે

આપણે માટે આગળ ઉપર મોટું કામ પડેલું છે. આપણામાં જોટલી ધમશ અને શક્તિ હોય તે બધી વાપરીને આપણે તે કરવા મંડી પડીએ.

## ૧૩. શાન્તિનો માર્ગ

ચોડા વખત પર મિ લોમ્બડ જ્યોત્સે આમની સભામાં બાપલુ કહ્યું, તેમાં મોટાં સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોમાંનાં જે ‘નિર્ધન’ છે તેમના તરફથી વકીલાત કરી હતી ‘નિર્ધન’ એ અર્થમાં કે એમની પાસે પરદેશોમાં વસાહતો નથી, એટલે તેમને કાચો માલ મેળવવાનાં ઢેકાણાં નથી, ને પોતાનાં કારખાનામાં બનેલો તૈયાર માલ વેચવા માટે સુરક્ષિત બજારો નથી નરી સામ્રાજ્યવાદી દષ્ટિએ જોતાં આ દલીલમાં વળૂદ હતું, એમ કહાય કહી શકાય. આ જે ‘નિર્ધન’, અર્થાત્ વસાહતો વિનાનાં, રાષ્ટ્રો છે તેમને મોટા પ્રમાણમાં લાંચ અપાય તો તેથી કદાચ તેમની લડવાની રૂળ ચોડા વખત માટે શમે, અને યુરોપમાં હાલ દુરૂત મામલો તમ થઈ ગયો છે તે નરમ પડે પણ સાચે સાચે એમ પણ જનવાનો સંભવ છે કે એ રાષ્ટ્રોની પ્રજાઓ તેમજ સરકારોની જૂખ વધારે જગૃત થાય, અને તેમનાં મનમાં પાકી ખાતરી થઈ જાય કે લડાઈની ધમકી આપવાથી ને તે માટે તૈયારી કરવાથી લાભ થાય છે. તાત્કાળિક પરિણામ બલે અમે તે આવે, પણ આખરી પરિણામને વિષે બાગ્યે જ કશી શકા રહે છે — આખરે તો આ રાષ્ટ્રો વચ્ચે દરીદ્રાઈ વધે છે, ને અથડામણો થયા વિના રહેતી નથી. અર્વાચીન સામ્રાજ્યવાદનો ઇતિહાસ આ રીતે જ રચાયો છે, અને જેમ જેમ નવી વસાહતોના મુલક તેના અગલ તળે આવતા ગયા છે, તેમ તેમ આ અથડામણો વધી છે. વિશ્વાન સદુને માટે ખોરાક, કુરસદ, ને સદા વધની જતી સુખસમવડ પૂરી પાડી શકે એમ છે, એ દર્શાવતને લીધે, આપણે જે વિચિત્ર અર્થવ્યવસ્થા તળે આજે રહીએ છીએ તેમાં, આ અથડામણો ઝોળાળ થતી નથી, પણ બિલટી બેઠારીમાં તથા રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના ધર્મજુમાં વધારો કરે છે.

મિ. લોર્ડે જ્યોર્જનું બાપણ કાબજતા એક વાત મને બહુ વિચિત્ર લાગી. તેમણે 'નિર્ધન' અર્થાત્ વસાહતો વિનાના રાજ્યોની કુદંયા માટે આટલી બધી તીવ્ર લાગણી જતાવી; અને છતાં યુરોપના ઝારાઓની વસાહતો બનેલા પરાધીન દેશો ને તેમની પ્રજાઓ તરફ તો તેમણે 'પૂરેપૂરું' દુર્લક્ષ કર્યું. આ પરાધીન દેશો ને તેમની પ્રજાઓને આ બાબતમાં કંઈ જ હક નથી કે તેમને કરું જ બેસવાનો અધિકાર નથી? પણ હકની તથા નીતિધર્મની વાત બાબુએ રાખીએ તોયે, સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રો પોતે મેળવેલી લૂંટ માંદોમાંદે વહેંચી ફેરી જોનાયી બાબતમાં શાન્તિ કાયમની રચપાશે ને અવિચળ રહેશે, એવી જોમની કલ્પના છે શું?

'સધન' અને 'નિર્ધન'ના એક બાબતમાં છે ત્યાં સુધી ધર્મજી અને લડાઈ માણુ રહેવાનાં; અને એ સ્થિતિનો અન્ત આણુવો સારો છે. પણ બળવાન રાષ્ટ્રોને 'નિર્ધન' કહેવા, અને જે ખરેખરા 'નિર્ધન' દેશો ને વર્ગો પરાધીન છે ને પરદેશીઓને હાથે યુક્તિય [ તેમના તરફ દુર્લક્ષ કરવું, એ તો લાંસી જેવું લાગે છે. મિ. લોર્ડે જ્યોર્જની ફક્તને લંબાવીને તેના તર્કશુદ્ધ પરિણામ સુધી લઈ જવી હોય, તો સૌથી પહેલાં તો નીચેથી શરૂ કરીને ઉપર સુધી સમાનતા રચાવવી જોઈએ; એક દેશ કે પ્રજા કે વર્ગ બીજાનું જે રોષણ કરતાં હોય તે બંધ કરવું જોઈએ; અને એ રીતે અઘડામજુનાં કારણો દૂર કરવાં જોઈએ. પણ બેસકે જોનો અર્થ તો એ જ થાય કે મૂઠીવાદી સામ્રાજ્યવાદનો અન્ત આવે.

પણ શાન્તિવાદીઓ ને બીજા, જેઓ ખરા જિગરથી લડાઈ અટકાવવા છગે છે, તેમની કલ્પના પ્રમાણે આ પરિણામ લાવવાનો રસ્તો એ છે કે યુરોપનાં અમુક રાષ્ટ્રોની લોભવૃત્તિને સન્તોષવી, ને એકંદરે સહુના પ્રત્યે સદ્ભાવ રાખવાનો ઉપદેશ આપવો, પણ તે સિવાય બીજી બધી બાબતમાં જે સ્થિતિ ચાલતી આવી છે તે યાગ્રવ રેવી. તેમને એમ સમજાયું લાગતું નથી કે આવડી આવેલી સ્થિતિ

આત્મ રાખવાથી જ એરવેર અને ઝઘડા વધે છે, ને તેમાંથી લડાઈ સળગ્યા વિના રહેવાની નથી. આફ્રિકા કદાચ હજુ લાચારીથી આક્રમણનો ભોગ બને, પણ તે સદાકાળ એવી દશામાં નહીં રહે. હિંદ, ચીન, અને ખીજા અનેક પરાધીન ને અર્ધ-પરાધીન દેશો, તેમની અત્યારની સ્થિતિમાં પણ, છેક નિર્ગળ ને નિઃસહાય નથી. તેઓ પોતાનાં પરાધીનતા અને શોષણને કદી રાજપ્રુચીથી સાંખી શકે એમ નથી; અને તેઓ તેની સામે પોતાનું ગુણુ ગળ વાપરીને લાત ચનાવશે હિપ્પા વગેરેના કાબને માટે ચુસાઈ રહેલા વર્ગોનું પણ એવું જ છે, એ આપણે આપણી આસપાસ ચારે ઢાર જોઈ રહ્યા છીએ. પહેલાં આત્મ સ્થિતિ જાલાય તે પછી જ લડાઈ અને લડાઈનાં કારણો નાબૂદ થવા પામશે.

એણે છેવટે તો આમાં રાજકીય અથવા સામાજિક ફેરફાર કરતાં કંઈક વધારે કરવું પડે છે. એમાં આપણી ટેવો, માન્યતાઓ ને મનોવૃત્તિઓમાં ફેરફાર કરવાનો આવે છે. અને એ અનિયમ અડરી ક્રિયા છે. પણ આપણી માન્યતાઓ ને મનોવૃત્તિઓનો આ ફેરફાર પણ, તેને માટે અનુકૂળ ભાતવજી પેદા કર્યા વિના, લવા પામે એવો સંભવ નથી.

• આ ધરમૂળના ફેરફારો કરવા કેવી રીતે? જિવંત દડાં કહે છે કે માણસેનાં મન પર અસર પાડવી જોઈએ; આપણે લોગાની ખાતરી કરાવવી જોઈએ કે આ ફેરફાર કરવામાં તેમનું દિલ ગ્રેહ છે; સુખશાન્તિ અને શિદ્ધિસિદ્ધિના નવા કુખનો પાયો નાખવા માટે આપણે જમતની પરિષદ બરતી જોઈએ. લાડાનાં મન પર અસર પાડવી ને તેમના વિચારો ગદગદવા એ વસ્તુ મદરવની છે, એની ના પાડનાર તો જાહેર જ કોઈ માણસો નીકળશે જમતની જે વાગરવિક દડાકોડો એ તે આપણી તરફેળમાં છે. મિડાન, જુદિ, સબરતા, 'યુનધર્મ', સગાન રવાઈ વગેરે સૌ આપણને મારા કરે એમ છે. અને મને ત્યારે પણ આપણે લોગોની પૂરતી સંખ્યાના

વિચારો બદલાવીશું નહીં ત્યાં સુધી આપણે આમજ વધી રાખીએ એમ તો નથી જ

આ બધું કબૂલ કર્યા પછી પણ એક ન ઓળંગી સકાય એવી કીવાલ ઊભી રહેજ છે વિચારની નવામાં નવી શોધો સાથે મેળ ખાય એવી રીતે જો આપણે દુનિયાને બદલી રાખીએ, અને તમામ દેશો ને વ્યક્તિઓને વિકાસનો પૂરેપૂરો અવકાશ આપી રાખીએ, તો દુનિયામાં આપણુ સહુને રહેવાની સુગમતા વધે, એ વાત સાવ સાચી છે. પણ બાંધ એક વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે બાંધે જે કેટલાક સમૂહો ને વગેરે દોર ચલાવે છે તેમનો દોરદમામ જતો રહેશે; અને ખાસ કરીને તેમને વ્યવસાયના સંવિકાળમાં ધમ્મી સુસીમત બોમ્બવી પડશે. નવી સમાજવ્યવસ્થાની ખૂબી નેમને મળે નહીં ઊતરે; તેમ તેઓ નવો ફેરફાર સ્વીકારવા પણ રાજીબુસીધી તૈયાર નહીં થાય માથુસોના વિચારો બદલાવવા, અને વિશાળ જન-હિતને કાળે પેસાતું લુકસાનું તથા યરીરાષ્ટ્ર વેઠવા પણ તેમને સમજાવવા, એ શક્ય છે. પણ એવું પરિવર્તન આપા સમૂહો ને વગેરેમાં થતું બાધ્યું નથી તેઓ પોતપોતાના અક્કડ આદર્શોની આદર જ ઉરફરે છે, અને પોતાના સમૂહના સ્વાર્થને હાનિ કરે એવી કયા વાતને મનમાં હાખસ જ યાગેતા નથી, અર્થાત્ તેને વિષે વિચાર જ કરવા તૈયાર ઘટા નથી. તેઓ સત્તાનાં પટો પર બાદલ યમેલા ફેલિ, એ સત્તા ને લાભવગને વટાવે છે, અને લોકમત પર અસર પાડી તેને પોતાના પણ તરફ વાળે છે આ વગેરેના માનસ પર અમર પાડવાના જે પ્રયત્નની હિચ વાન કરી નેની સામે તેઓ આ રીતે મોરચો માંડ છે. ને ધણીવાર તેને વિશ્વ જનાવે છે.

આ ના બેચના સ્વાર્થ હિચ ફેલાડો પડવાના ॥ તેમનો વાત થઈ, તે સિવાયના બીજા વગેરેના મન હિચર અસર પાડી તેમના વિચારો બદલાવવામાં પણ આ સુશેલી નહ છે, ને તેને ઓળંગવી એ પણ મણું દેલું કામ છે. પણ ખુદ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા અડી જમાવતો બેઠેલા પેલા સમૂહોનું શું ? એવો દરેક સમૂહ ને નેમનું

દરેક માનુષ આપણા આદર્શો ને ધ્યેયો કબૂલ કરે ત્યાં સુધી આપણે શું અનિશ્ચિત મુદત લગી તેની રાદ જોયાં કરવી? અને લાંબી મુદત વીત્યા પછી પણ આપણે આ પ્રયત્નમાં કશું જ વર્ધ્યો એવો સંભવ છે ખરો? દરમ્યાન જોખમ તો વધતું જાય છે, અને સંભવ છે કે આપણે વાગ્ જોતા ને પ્રાર્થના કરતા બેસીએ તે દરમ્યાન જ એ આદર્શનાં વાદળ આપણે માથે ટૂંકી પડે.

એક દાખલો તઈએ અમે અમારું ધર વ્યવસ્થિત ગોઠવી શકીએ તે પહેલાં શું અમારે દિગ્ગી રાજ્યોના વર્મ અથવા સમૂહનાં દિલ પલંગવી નેમની પાસે લોકશાસન અને સનાતનવાદની વાતો કબૂલ કરાવ્યા વિના ન જ ચાલે? માની લો (જોકે એમ માનવું મુશ્કેલ છે) કે એમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓનાં દિલ એવી રીતે પનદાય પણ એ સમૂહ પોતાનો રજવાડી દોર ને આપખુદી જતાં કરવાનું કબૂલ કરે, એ વાત કલ્પનામાં આવવી જ અશક્ય છે આજે એમાંના ઘણાખરા પોતાના રાજ્યોને પોતાનાં ખાનગી મરાસ કે જાગીર બહે છે, અને માને છે કે એ રાજ્યોમાં મરજીમાં આવે એમ વર્તવાનો, અને આખા રાજ્યની આવક પોતાની જરૂરિયાતો ને પોતાના ગોઝ ગોખને માટે વાપ વાનો, અમારો દુક છે ઠાક પછુ નવી વ્યવસ્થામાં તેમને આ બધું જરૂર થયું વિના ચાલવાનું નથી અને એ ફેરફાર તેઓ રાજીખુશીથી કદી કબૂલ કરવાના નથી.

સામાન્યવાદી રાષ્ટ્રો ને તેમના લાભદાર દેશોને પણ આ જ વાતો લાગુ પડે છે બ્રિટિશ સરકાર આજે દેશી રાજ્યોમાં ચાલતી નિર્મેળ જલ્દાગીરીને બારેમાં બારે ટેકા આપી રહી, અને દિ.મા

૧ સરખ તો 'દેશી રાજ્યો ચક્રવર્તી સત્તાના વમદાર મિત્રો થઈને રહ્યા છે અને ચક્રવર્તી સત્તા તેના મિત્રોને પડતા મૂકવાની નથી કે તેમની લાચ ॥ દુખાવ એવી કલ્પાગણો કરવાની નથી બ્રિટિશ સરકારે રાજ્યોને તેમની પોતાની પ્રજા સાથે નીચે ન હવારી આપ્યો હોય તો યાદ છે એના કરતા ધણે જ એ ઉ અન્યાય થયા પામે'—એડવર્ડ ટોગસન એનલિસ્ટ ઈ.ચિ ૬૨ તોડમ' (૧૯૪૦) ૫ ૭૧-૨



જે વર્ગો પ્રમતિને રોકી રહ્યા છે તે જૂની વ્યવસ્થાને ટકાવવા માગે છે તે વર્ગો સાથે તેણે મિત્રતા ગાંધી છે; એ હકીકતમાં ઘણો અર્થ રહેતો છે.

પોતાનો સ્વાર્થ સાધનારા ને અન્યાય ચલાવનારા આ વર્ગોનું માનસ પલટાવવાનો પ્રયત્ન સ્તુતિપાત્ર છે, ને તેના પર બાર દેરા જોવા છે, એ સાચું. પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ એ પ્રયત્નથી કામ પૂરું પતતું નથી. જે સમૂહો જીદ લઈને બેઠા છે તે માનતા નથી તેમને નવો ફેરફાર કબૂલ કરવાનું કે તેને વશ થવાનું સમજાવવા માટે જોયી કંઈક વધારેની જરૂર રહે છે. એ કંઈક તે દબાવ્યું અથવા કાક જાતની જખમી કરતી છે. તેની સાથેસાથે એવા સંમોજો પણ પેદા કરવા જોઈએ કે ફેરફાર ટાળવાનો પ્રયત્ન કરીને વધારે હાનિ વેઠવા કરતાં તે ફેરફાર કબૂલ કરી સેવામાં જ આ જામેલા સ્વાર્થો-વાળા વર્ગોને વધારે લાભ દેખાય.

બળબળીને પ્રયત્ન તરત જ માનસપરિવર્તનના પ્રયાસ જોડે અંધકામજીમાં આવે છે આપણે યાજ્ઞ દત્તા ત્યાંના ત્યાં જઈને ઊભા રહીએ છીએ. એમાંથી બહાર નીકળવાનો કંઈ રસ્તો જ નથી શું ? જે ભય, દ્રેષ અને લોભ કેઈ પણ જાતના સંઘર્ષની જોડે જડાયેલા હોય છે ને જે વિજયનાં પરિણામ ઉપર સુદાં પાણી ફેરવે છે, તે ભય, દ્રેષ અને લોભનું પ્રમાણ ઘટાડીને ઓછામાં ઓછું કરે એવી રીતે આ બળબળીને પ્રયત્ન કરી શકાય એવો નથી હોતો ? એ વર્ગોના વિચાર ને નેમનું માનસ પલટાવવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ એ વાતો સાથેસાથે જની શકે ખરી ?

હું માનું છું ખરો કોથડો આ છે. શાન્તિવાદીઓ સામાન્ય રીતે તેને ટાળતા લાગે છે, ને તેથી તેમના કામની મર્યાદા બસર થતી દેખાતી નથી. તેઓ નજીકે અન્યાયી પ્રથાને ટકાવનારા નીવડે છે, અને જે કારણોને લીધે લાક્ષ્ણિક બને છે તે કારણોને જ તેઓ ટેકા આપે છે. શાન્તિની જોરશોરથી દિગમ્ભર કરનારા, ને ઈર્ષ્યા સામે

દંડનાં પમણાં ભગવાની બજામણ કરનારા, એક પુરુષ, જેમને શાન્તિ માટેનું નોમલ પારિતોષિક મળ્યું છે, તે અમને દિંદીએને કહે છે કે અમે સાંકડા મનના ને અરણ્યકા છીએ, કેમકે અમે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ખૂબી સમજતા નથી ને તેમાંથી જહાર નીકળી જવા માગીએ છીએ.

મને આ લખતો એક મુશ્કેલી એ લાગે છે કે આ વિષય પર બિરાહ હોય જે સેખા લખ્યા છે તેમના મેં જોયા નથી, અને તેથી તે શાંતાકાળિક વહેવાર પમણાં સૂચવે છે એ હું જાણતો નથી. અત્યાર સુધી તો શાન્તિવાદીઓની દરખાસ્તોમાં હું એવાં કથાં વહેવાર કે સ્વેચ્છા પમણાં જોયું રોક્યો નથી. અત્યારના મળેરોમાં આખા જગતની શાન્તિ પરિષદ ભરવાની દરખાસ્તમાંથી કશું પણ પરિણામ નીપજે એવું મારા માન્યામાં સહેજે આવતું નથી.

આ પ્રશ્નનો એકમાત્ર વહેવાર ઉદ્દેશ માધીજીએ જનારો. એ આખરી ઉદ્દેશ હોય કે નહીં તે તો હજી જોવાનું છે. પણ ઈશ્વરું બિરિપ્રવચન અને અસરકારક વહેવાર કાર્ય એ બેનો સંયોગ એમાં સાધેલો હોય એમાં શંકા નથી. તેમની કાર્યવદ્ધતિના વિચાર કરતાં આપણે વિદ્યાન, આધુનિક ઉદ્યોગ, તપસ્યા કે સન્તતિનિયમન વિષેના તેમના મતોનો અર્થમાં જિતરી વિષયાન્તર કરા દેવું પડતું નથી. આપણે જે વિષયની અર્થાં કરીએ છીએ તેમાં એમની જે પ્રક્રિયા ને કામ સેવાની રીત છે તે ચેલા ખીન્ન વિષયોના વિચારોથી સાવ શુદ્ધી છે; જોકે તે કેટલીકવાર એ વિચારોથી રંખાતી દરી ખરી. તેઓ અન્યાય કરનાર વર્ગોનું માનસ પક્ષટાવવા માગે છે; સાધ્ય કરતાં સાધનને મીણુ ગાનતા નથી; ઝેરવેર અને ભય ઓછાં કરવાનો સતત પ્રયાસ કરે છે; વિરોધીઓને મિત્ર જનાવવા હંમેશાં ગણ દોષ છે; અને છતાં તેમની રીતમાં અસરકારક ને વેગગાન કાર્ય રહેલું હોય છે. કેમકે એટલું યાદ રાખવાનું જરૂર છે કે એમની દિલચાલમાં 'અ' મણી વપરાયો છે ખરો (દા. ત. અદિંસા, અસદ્ધાર વિ.) છતાં,

એ દિલ્લાસ નિષેધવાચક, નિષ્ક્રિય વસ્તુ ન હતી. તે તો સક્રિય, વેગવાન, ને શક્તિપ્રેરક બુદ્ધિ હતી. સાંજા વખતની પરાધીનતાને લીધે જે નાસીપાસી ને લાચારી આવી ગય છે તેના કળજમાયી તેણે આખી પ્રજાને બહાર કાઢી. પોતે દીનદીન ને કલકલી છે એવો જે ખ્યાલ પ્રજાના મનમાં બંધાયેલો તો તે કંઈ નહીં તો અમુક અંશે તો હર કંઈ જ. અને આ બધું કરતાં વિરોધી પણ પ્રત્યે જોખમાં જોડો વેરભાવ પેદા થતા દીધો બેચક લોકો કપારેક એ માંગેલી અભ્યાસ, અને કડવાસ ને ઝેરવેર પણ કપારેક પેદા થયાં. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એ જાખવા બધું જ થોડા હતા. થોડાંક વરસની દૂંડી પ્રજામાં તેઓ આ અજબ ફેરફાર કરાવી શક્યા, એ વસ્તુ અરેખર હક કરી નાખે એવી છે.

હિન્દી પ્રજા પર જે અસર પડી તે બધું જ રપટ ને દેખાતી હતી; અને એ જ એક મોટી સફળતા હતી બ્રિટિશ પ્રજા પર જે અસર પડી તે પણ જુદી જાતની, હતાં એટલી જ સચોટ હતી. કેટલીક વ્યક્તિઓને બાદ કરીએ, તો એ પ્રજામાં વિરોધની લામણી ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ. એનું કારણ કંઈક અંશે એ હતું કે ઇંગ્લેન્ડમાં હિન્દ વિષેની અબરો હજારો રૂબામાં આવતી અથવા તો વિકૃત રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતી. લંડનના ફ્રીટ રફ્ટે (જે સત્તામાં ત્યાંનાં મોટામાં મોટાં હાથોની આશીસો છે) હિન્દ સામે મનાઇબુકમાં કાઢ્યો. ડોક મહારાજનાં વિચિત્ર કરતૂતો હાથવાનાં હોય ત્યારે માત્ર તેની જાહેરાત જોરોરથી કરવામાં આવતી, હિન્દમાં કરોડો માણસો ભય અને ત્રાસરૂપી ઝોચારથી લીસાઇ જતાં હતાં, ત્યારે ઇંગ્લેન્ડના લોકો ધણુખરા બેચક એમ જ કહી લેતા કે 'બ્રિટિશ તાબમાંના આ તેજસ્વી રાત' માં બધું આલભેલ છે. ૨

૧ આમની સલાહના એક સભ્યે ૧૯૪૦ના મેમાં એડવર્ડ હોમસનને કહેલું: "હિંદ ૧ હિંદ ૧ પણ હિંદની જાળમાં જોડું શું પાવ છે? હિંદને વિષે વિચાર કરવાનું કશું કશું નથી" — 'એનલિસ્ટ ઇડિયા ફોર ફીટમ' (૧૯૪૦), પૃ ૫.

—અનુવાદક

પણ ખમરો અવારનવાર દીપુ દીપુ કરીને પડોચી જતી; અને ખમરોને દબાવવાના આટલા પ્રયત્નો છતાં, આ વિષયની માહિતી ધરાવનાર લોકોને તો હિન્દમાં શુ શું બની રહ્યું છે તેનો કીકડીક ખ્યાલ મળી રહેતો તે છતાં, આ માહિતીવાળા ને બુદ્ધિશાળી તથા હિદાર ને વિશાળ માનસવાળા લોકો—જેઓ દૂરદૂર વસતી પ્રાંતો ને બીજા સ્વાયંત્રો સલાસ હોય ત્યારે સ્વતંત્રતા વિષેનો પોતનો પ્રેમ પ્રદર્શિત કરતા—તેઓ હિંદ અને તેની પ્રાંત પ્રત્યે વધારે ને વધારે વિરોધ દાખવતા મયા; અને જે કાંચે સ્વદેશની નજીક થતાં જોઈને તેમને આધાત થતો તે જ કાંચે તેમની પોતની સરકારે હિન્દમાં ક્યાં તેને તેમણે સંખ્યા લીધાં. માણસનો પોતાનો સ્વાયં હોય ત્યારે સારાસારનો વિવેક કરવાનો તેની સજિત કેવી વિકૃત બની જાય છે ને તેની ધર્મબુદ્ધિ કેવી દબાઈ જાય છે, તેનો એ એક બહુ સચોટ દાખલો હતો.

હિન્દમાં બ્રિટિશ અમલદારો ઉપર પણ એવી જ અસર થઈ. પણ તેઓ તો એ દેશમાં બનતા બનાવોની વચ્ચોવચ વસતા હતા, એટલે બનાવો પ્રત્યે આંખ મીંચવાનું કે તેના પર તારિયક નિર્ણયો આપવાનું તેમનાથી બની શકે એમ નહોતું એટલે તેઓ એક પણ આગાંધી બીજામાં એમ આમળ વધતા મયા, તેમનું કામ હલોડે હલોડે જમડતું મધુ; અને જે પચસાં અઠાણ અસાધારણ પણાતાં ને આના-ઠનીથી ચેવાતાં, તે સાધારણ લોક પડ્યાં ને મોજેશબ બરાબા સાગ્યાં.

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે એ વિરોધી પક્ષના માનસ પર અસર પાડવાના પ્રયત્નની તેના પર બહુ દેખીતી અસર ન થતા પછી. સત્તા ને અમલનાં સૂત્રો જેમના હાથમાં હતાં તે ભોંટોએ એ અસરને દબાવી દીધી, અને વિશાળ સમૂદાને ન પરોયરા દીધી; અને એ સમૂદાને પડોચી ત્યારે પણ, વર્ષ કે સમૂદના ખરા કે ઠંડિયન માર્યે તેને ધર્મ કળ લાવનાં રાહી. એ સમૂદનું કામ નીતિની દૃષ્ટિએ વગેરેનું હતું, એ ખ્યાલથી તે સમૂદના મનમાં

ભારેમાં ભારે ગેય અને ક્રોધ લેખન્યા; અને તેમના મનમાં ખાતરી  
યહ મહા કે નૈતિક ધોરણે કામ લેવાનો આ જે પ્રયત્ન છે તેના  
મૂળમાં કંઈક લાડી ને આસુરી વસ્તુ હોવી જોઈએ.

આ વિશે ચોક્કસ નિષ્કર્ષ પર આવવાનો વખત દળુ કદાચ ન  
મળે. હોય, તે દરમિયાન આખી દુનિયામાં વાદળ ઘેરાઈ રહ્યા છે;  
છતાં ઇચ્છાંડના શાન્તિવાદીઓ સદ્માવ ને સુમેન્દા વિશે મોઢમ  
વાનો કરી રહ્યા છે ને જે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ છે તેનો સામનો  
કરવાની ના પાડે છે. તેમણે જો અસરકારક કામ કરવું હોય, તો  
કંઈક વધારે કરવું પડશે. x

x આ લેખ ૧૯૪૧માં 'સાક્ષમ એન્ડ યાહડ' નામના લેડનના એક પત્રમાં  
પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

## ૧૪. બે મસ્જિદો

આજકાલ અખબારોમાં લાહોરની સહીદમંજ મસ્જિદને વિશે રાજકોશ કંઈ ને કંઈ ચર્ચા ચાલે છે. સહોરમાં સારી પેઠે બળબળાટ મચેલો છે અને તરફ ધાર્મિક ઝંડૂન દેખાય છે. એકમીત્ત પર હુમલા થાય છે, એકમીત્તની બદદાનત વિશે ફરિયાદો થાય છે, અને વચ્ચે પાંચની પેઠે અગ્રેજી હકૂમત પોતાની તાબાત બતાવે છે અને તો બરાબર ખબર પણ નથી કે આ સવાલ પડેલો કોણે છેડ્યો, અથવા તો કોની જૂત હતી, તેમ એની તપાસ કરવાની મારી જરાયે ધ્રુષ્ટા પણ નથી આ જાતના ધાર્મિક ઝંડૂનમાં અને બહુ રસ પણ નથી. પણ રસ હોય કે ન હોય, તોયે દુર્ભાગ્યે તે પેલા થાય ત્યારે તેનો સામનો કરવો જ પડે છે. હું વિચાર કરતો હતો કે આપણે લોકો આ દેશમાં કેટલા નીચે પડેલા છીએ કે સારા સાધારણમાં સાધારણ બાબતોમાં જાન દેવા તૈયાર થઈ જઈએ છીએ, પણ આપણા યુવાનો અને જુવનરો સહેલાને તૈયાર રહીએ છીએ.

મારું ધ્યાન આ મસ્જિદ પરથી બદલીને એક નીજ મસ્જિદ તરફ જઈ પડેલું. એ એક બહુ પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક મસ્જિદ છે, અને લગભગ ચૌદસો વર્સથી કરોડો આજે તેના તરફ જોતી આવી છે તે હસ્તામ કરતાં પણ જૂની છે, અને તેને પોતાની એ લાંબી નિંદગીમાં કોણ જણે કેટલાયે બનાવો જોયા હશે. તેની સામે મોટા મોટા સામ્રાજ્યો પડ્યા, પુરાણી સ્થાપત્યોના નાશ થયો, ધાર્મિક પરિવર્તનો થયા તેણે જાગ્રોશીની આ બધું જોયું, અને દરેક ક્રાન્તિ અને ફેરફાર પછી તેણે પોતાનો પણ પોતાક બદલ્યો ચૌદસો વરસનાં તોફાન આ આલેશાન પ્રમાણે સદન થયો, વાંસાદે એને ધાધ, પવને પોતાને હાથે તેને રમડી, માટીએ એના કેટલાક

બામને ઢાંઢી દીધા. વૃદ્ધાવસ્થા ને ઝોરવ એના એકેએક પથ્થરમાંથી ટપકે છે. તેની રંગેરંગમાં ને રસા રસામાં દુનિયાબરનો અનુભવ આ દોઢ દંખર વધે બરી દીધો છે. આટલો લાંબો કાળ કુદરતના ખેલો ને તોફાનો સહેવા કષ્ટ દર્તા; પણ એવીયે વધારે કષ્ટ ના માણસોની બેવફૂરીઓ ને મૂર્ખાઈઓ સહન કરવાનું હતું. છતાં તેણે એ જાણુ સહન કરવનું હતું. તેણે એ જાણુ સહન કર્યું. તેના પથ્થરોની ધોરજવાળી નજર સામે સામાન્ય ઊર્મા ચર્ચા ને પડ્યાં. મજલમે ઊભા ચર્ચા ને બેઠા મોટામાં મોટા બાદશાહો, ખૂબસુરતમાં ખૂબસુરત સ્ત્રીઓ, લાયકમાં લાયક પુરુષો ચમકર્ષા, અને પાછાં પોતાનો રસો માપીને અલોપ થઈ ગયાં. દરેક પ્રકારની વીરતા એ પથ્થરોએ જોઈ; તેમજ દરેક પ્રકારની નીચતા ને દલકાર્ષ પણ જોઈ. મોટા ને નાના, બધા ને જૂરા, સહુ આવ્યા ને ચાલ્યા ગયા; પણ એ પથ્થરો દંજી કાયમ છે. આજે પણ એ પથ્થર પોતાની ઊંચાઈ પરથી માણસોની બીડ, એમનાં બચ્ચાંના ખેલ, એમનાં મોટેરની લકાર્ષ, ફરેબ અને બેવફૂરી, એ જાણુ જુલે છે. દંખરો વધોમાં તેઓ કેટલું આછું શીખ્યા છે! એમને અલ્લહ અને સમજ આવતાં બીજા કેટલા દિવસ લામશે?

ત્યાં સમુદ્રની એક પાતળી પટી એસિયા અને યુરોપને જુદા પાડે છે—એક પહોળા નદીની ચેડે બોસાઈરસનો સામુદ્રીય વહે છે, ને બે દુનિયાએને જુદી પાડે છે. એના યુગાપી કાંઠા પર નાની નાની પહાડીઓ પર બાહ્યકેટિલમની પ્રાચીન વસ્તી હતી. ઘણા દહાડાથી તે રોમન સામ્રાજ્યમાં હતી; ને એ સામ્રાજ્યની સરહદ ઇમુના સરઆતના સૈનાઓમાં છેક ઈરાક સુધી હતી; પણ પૂર્વ તરફથી એ સામ્રાજ્ય પર ધર્ષુખરું હુમલો ચર્ચા કરતાં હતા. રોમની શક્તિ કંઈક ઘટતી જતી હતી. અને તે પોતાનો દુનિયાની સરહદોનું રક્ષણ સારી રીતે કરી શકતું નહોતું. ક્યારેક પશ્ચિમ અને હિતર તરફથી જર્મન જંગલીઓ ('જંગલી' તો એમને રોમન લોકો કહેતા) ચડી

આવતા, ને એમને દઈ વધારું મુશ્કેલ પડતું. તેો કષ્ટારેક પૂર્વમાં  
ધરતી તરફથી અથવા અરબસ્તાનથી એશિયન લોકો દુભસા કરતા,  
ને રોમન સેનાઓને દરાવી દેતા.

રોમન બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇનને નિશ્ચય કયો કે રાજધાની પૂર્વ  
તરફ સર્જી લેવી, જોયો પૂર્વ તરફથી આવતી આર્મીઓ મામે  
સામાન્યની રક્ષા કરી શકાય. તેણે બોસ્ટ્રાસને સુન્દર તટ પાસે  
કયો, અને બાર્જોટિયમની નાની પદાડીઓ પર એક વિશાળ નગરની  
સ્થાપના કરી. ઈસ્ટની યોધો સહી પૂરો થવા આવી હતી એ અરસામાં  
કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ (હિંદે કોન્સ્ટન્ટિનિયા)નો જન્મ થયો. આ નવી ગેટ-  
વલ્લથી રોમન સામાન્ય પૂર્વમાં મજબૂત અવસ્થ થયું; પણ હવે  
પશ્ચિમ સરહદ પડેલા હતી તેનાથી વધારે દૂર પડી ગયું. ધોડા વખત  
પછી રોમન સામાન્યના જે બાગ પડી ગયા—એક પશ્ચિમી  
સામાન્ય, અને બાકી પૂર્વી સામાન્ય. કેટલાક વરસ પાછી પશ્ચિમી  
સામાન્યનો તેના દુરબનોએ અન્ત આપ્યો. પણ પૂર્વી સામાન્ય તો  
એક દબ્બરથી પણ વધારે વરસ દીધી રહ્યું. અને તે બાર્જોટિયન  
સામાન્યને નામે પ્રસિદ્ધ થયું.



પછીના બાદશાહોએ તો એના પર ઘણા જુદમ કર્યો. માત્ર તે પછી એક બાદશાહ—જુલિયન—એવો થયો જે ખ્રિસ્તી ધર્મને નિર્ભાજલિ આપી ફરી દેવતાઓનો ઉપાસક બની ગયો. પણ તે વેળા ખ્રિસ્તી ધર્મને ઘણું જોર મળી ગયું હતું; તેથી બિચારા રામ અને શ્રીસના પ્રાચીન દેવોને જંગલનો આગરો લેવો પડ્યો, અને ત્યાંથી પણ તે ધીરે ધીરે અવોપ થઈ ગયા.

આ પૂર્વી રામન સામાન્યની રાજધાની કુન્સુનુનિયામાં બાદશાહોના હુકમથી મોટી મોટી ઈમારતો બની, અને થોડા જ વખતમાં તે એક વિશાળ નગર બની ગયું તે વખતે યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ઈર્ષ પણ શહેર તેની ગરોબરી કરી રહે એમ નહોતું—એમની પણ સાવ અવદશ થઈ હતી. કુન્સુનુનિયાની ઈમારતો એક નવી દબની બની. મકાન બનાવવાની એક નવી રજા પેદા થઈ. તેમાં મહેરામ, ગુંબજ, ખૂરજ, ચાંબલા વગેરે ખાસ દબના થતા હતા; ને તેની આંદર ચાંબલા વગેરે પર બારીક પચ્ચીકામ થતું હતું આ ઈમારત-કલા બાઇએટાઈન કલાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. છઠ્ઠી સદીમાં એક આસેશન કેથિક્સ (મોટું દેવળ) આ કલાના નમૂનારૂપે બનાવવામાં આવ્યું; તે સાંકટા સોફિયા અથવા સેન્ટ સોફિયાને નામે પ્રખ્યાતિ પામ્યું.

પૂર્વી રામન સામાન્યનું એ મોટામાં મોટું દેવળ હતું; અને બાદશાહોની એવી છત્રા હતી કે તે એનમૂન બને, ને પોતાના બૌદ્ધ તથા જીઆ પ્રકારની કલામાં સામાન્યને શોભે એવું હોય. તેની છત્રા પૂરી થઈ; અને એ દેવળ હતું સુધી બાઈએટિયન કલાનો સૌથી મોટો નિબંધ ગણાય છે. તે પછી ખ્રિસ્તી ધર્મના જે વિભાગ પડ્યા (પડ્યા તો કેટલાય, પણ ગાંઠી જે મોટા વિભાગોની વાન છે), અને રામ તથા કુન્સુનુનિયામાં ધાર્મિક લડાઈ થઈ. તેઓ એકબીજાથી જુદા પડી ગયા. રામનો બિચપ (વડો પાદરી) પોપ બની ગયો, અને યુરોપના પશ્ચિમ બાજના દેશોમાં તે વડો મનાવા લાગ્યો. પણ

પૂર્વી રામન સામ્રાજ્યે તેને માન્યો નહિ, અને ત્યારે પ્રિયતી મંપ્રદાય જુદો પડી ગયો. એ સંપ્રદાય ‘ગ્રીક એથોડોક્સ ચર્ચ’ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું, કેમકે ત્યાંની બેલી ગ્રીક ચર્ચ ગણ હતી. આ ‘એથોડોક્સ ચર્ચ’ (પ્રાચીન સંપ્રદાય) રશિયા ને તેની આસપાસ પશ્ચુ ફેલાયું હતું.

સેન્ટ સોફિયાનું દેવળ ગ્રીક ચર્ચનું કેન્દ્ર હતું, અને નવસો વરસ સુધી કેન્દ્ર રહ્યું. વચ્ચે એકવાર રામ પક્ષના પ્રિયતીઓ (જેઓ મુસલમાનો સામે ક્રુસેડ—જેઠાડ—ઠાડવા આવ્યા હતા) કુન્સ્ટન્ટિનિયા પર તૂટી પડ્યા, ને તેને કમજોર પશ્ચુ કરી લીધું; પશ્ચુ તેઓ ત્યાંથી ચોડા જ વખતમાં હાંકી કાઢવામાં આવ્યા.

આખરે, બ્યારે પૂર્વી રામન સામ્રાજ્ય હલનચલન પશ્ચુ વધારે વરસ ચાલી ચૂક્યું હતું અને સેન્ટ સોફિયાની ઊંચી પશ્ચુ લગભગ નવસો વરસની થવા આવી હતી તે વખતે, એક નવી ચડામ ચર્ચ તેણે જૂના સામ્રાજ્યનો અન્ત આણ્યો. પંદરમી સદીમાં ઓસ્માની ટુર્કોએ કુન્સ્ટન્ટિનિયા છતી લીધું. પશ્ચિમ એ આવ્યું કે ત્યાંનું જે સૌથી મોટું પ્રિયતી દેવળ હતું તે હવે સૌથી મોટી મરિજદ બની ગયું. સેન્ટ સોફિયાનું નામ આપા સુધિયા ચર્ચ ગયું. એની આ નવી જિંદગી પશ્ચુ લાંબી નીવડી—સેંકડો વરસની, એક રીતે એ રાનક-દાર મરિજદ એક એવી નિશાની બની ગઈ જેના તરફ દુગ્ધથી નજરે પડતી હતી ને મોટામોટા મનસૂગા રચતી હતી ઓસ્માની સદીમાં ટુર્કો સામ્રાજ્ય કમજોર થઈ રહ્યું હતું, અને રશિયાનું જોર વધ્યે જતું હતું. રશિયા આટલો મોટો દેશ હોવા છતાં જંધ દેશ હતો. તેના આખા સામ્રાજ્યમાં કોઈ એવું ખુદ્દ જગદ ન હતું જ્યાં રશિયાના જરફ ન જામી જાય. તેથી તે કુન્સ્ટન્ટિનિયાના તરફ લેખી નજરે જોતું હતું. તેથી પશ્ચુ અધિક આકર્ષક આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક હતું. રશિયાના ઝાર પોતાને પૂર્વી રામન બાદશાહોના પારસ માનતા હતા, ને તેમની જૂની રાજધાનીને પોતાના કમળમાં

લાવવા માગતા હતા. જ'નેનો ધર્મ એજ ' ઓર્થોડોક્સ ગ્રીક ચર્ચ ' હતા જેનું પ્રખ્યાત દેવળ સેંટ સોફિયા હતું. પોતાના ધર્મનું સૌથી જૂનું ને પ્રતિષ્ઠિત દેવળ મસ્જિદ ખતેલું રહે, એ રશિયાને મન અસહ્ય હતું. તેને યત્ન હતું કે તેના પર ઈસ્લામી નિશાની હિલાલ અથવા અર્ધચંદ્ર છે તેને ખદ્દે ગ્રીક ક્રોસ હોવો જોઈએ.

ઓઝબેકીસમી સહીમાં ઝારોનું રશિયા ધીરેધીરે કુન્સ્ટન્ટિનિયની તરફ વધતું ગયું. છેક પાસે વ્યાવવા લાગ્યું એટલે યુરોપના બોજન રાષ્ટ્રો મજરાયાં. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સે અંતરાયો નાખ્યા; લકાર્થ થઈ; રશિયા કંઈક રોકાયું. પણ ફરી પાછી એની એ ઠાંસિય ચાલુ થઈ; ફરી એના એ રાજનૈતિક દાવપેચ ચાલવા લાગ્યા આખરે સન ૧૯૧૪ની મોટી લકાર્થ શરૂ થઈ, અને તેમાં ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, રશિયા ને ઇટલી વચ્ચે ઇપ્પા કાલકરાર થવા. ડુનિયાની સામે તો જાયા જાયા સિદ્ધાન્તો રજૂ કરવામાં આવ્યા આઝાદીના, અને નાના દેશોની સ્વતન્ત્રતાના; પણ પકડા પાછળ, ગીધોની પેટે મકડુ દાઢમાં અ વે કે તેને વહેંચી લેવાના મનસૂના રચાયા.

પણ એ મનસૂના પાર પડ્યા નહીં. મકડુ મળતા પહેલાં ઝારોનું રશિયા ખતમ થઈ ગયું. ત્યાં ક્રાન્તિ થઈ, ને રાજ્ય અને સમાજ જ'નેમાં પલટો થઈ ગયો. બોલશેવીકોએ તમામ જૂના ઇપ્પા કરારો પ્રસિદ્ધ કરી દીધા. તેમને એમ ખતાવતું હતું કે યુરોપનાં મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રો કેટલાં દુઝાખોર છે. સાથે તેમણે એમ પણ જાહેર કર્યું કે અમે સામ્રાજ્યવાદની વિરુદ્ધ છીએ, અને ઠાંધ બોજ દેશ પર અમારો અધિકાર જમાવવા માગતા નથી; તથા દરેક પ્રજાને સ્વતન્ત્ર રહેવાનો હક છે.

આ સફાઈ અને નેક દાનત પશ્ચિમનાં વિજયી રાષ્ટ્રોને ખમી નહીં એમના મત પ્રમાણે, ઇપ્પા કરારોનો ટંકેરો પીટવો એ બલાઈની નિશાની નહોતી. ખેર, આ રાષ્ટ્રોને લાગ્યું કે રશિયાની નવી હકૂમત નાલાયક હોય, તો આપણે આપણા સરસ શિકાર ગુમાવવાનું

એટલે હવે આપા સુધિયા એક રીતે પાછી ખિસ્તી જમાના પર ચાલી  
અર્ધ—મુસ્તફા કમાલના હુકમથી !

આજકાલ ત્યાં અપાટાબેર જોદકામ ચાલી રહ્યું છે. જ્યાં જ્યાં  
માટી જમી અર્ધ હતી ત્યાં ત્યાં તે ખસેડી નખાય છે, અને જૂની  
પરચીકારી નીકળી રહી છે. બાઇએટિયન કલાના જાણકારો અમેરિકા  
ને જર્મનીથી જોલાવવામાં આવ્યા છે, અને તેમનીજ દેખરેખ તો  
કામ ચાલી રહ્યું છે. ફાટક પર સંમંદાલયનું પાટિયું લટકે છે, ને  
દરવાન બેઠેના છે. તેને તમે તમારી લાકડી કે છત્રી આપો, તેની  
ટિકિટ લો, અને અંદર જઈ પ્રસિદ્ધ પુરાણી કલાના નમૂના જુઓ.  
જોતાં જતાં આ જગતના વિચિત્ર ઇતિહાસ પર વિચાર કરો.  
તમારું મગજ હજારો વરસ આજળ પાછળ ફેરવેલ. ડેવી ડેવી  
તસવીરો, ડેવા ડેવા તમાસા, ડેવા ડેવા જીલમ, ડેવા ડેવા અત્યાચાર  
તમારી સામે આવે છે ! એ હીવાતોને કહો કે તેઓ પોતાની કયા  
તમને સ બળાવે, અને પોતાનો અનુભવ તમને આપે. કાલે ને પરમ  
દિવસે જે બનાવો બની ગયા તેના પર વિચાર કરવાથી કદાચ આપણે  
આજને સમજી શકીએ; કદાચ બવિધ્યના પડકારને પણ ખસેડી તેની  
પાર થી રહેણું છે તેની ઝાંખી કરી શકીએ.

પણ એ પથ્થરો ને હીવાતો ધીરજવાળાં છે. તેમણે રવિવારની  
ખિસ્તી પૂજા ધણી જોઈ, અને જીભમાની નમાજો પણ ધણી જોઈ.  
હવે દરજાજનું પ્રદર્શન છે તેમની છાયામાં ! દુનિયા બદલાતી રહી;  
પણ તેઓ તો કાયમ છે. તેમના ઘસાયેલા ચહેરા પર સંદેહ આર્કું  
રિમત દેખાય છે, અને જાણે ધીમે અવાજ કાન પર પડે છે—  
'માણસ પણ ડેટલો બેવકૂફ ને મૂરખ છે કે તે હજારો વરસના  
અનુભવથી પાઠ શીખતો નથી, ને હરીફરી એની એ બેવકૂફીઓ  
કરે છે.'\*

૭મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૫

\* આ લેખ મૂળ હિંદીમાં લખાયેલો.